TINK OM ‘E TSJERKEN

INVENTARISATIE FRIESE KERKEN

Stichting Alde Fryske Tjerken

TINK OM ‘E TSJERKEN

INVENTARISATIE FRIESE KERKEN

steunpunt
monumentenzorg
fryslân

doarpIsIwurkI

provinsje fryslân
provincie fryslân

Colofon

Project:	Ynventarisaasje Fryske Tsjerken
Opdrachtgever:	Provincie Fryslân
Opdrachtnemer:	Stichting Alde Fryske Tsjerken
Met medewerking van:	Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland, Stichting Monumentenwacht Friesland, Stichting Steunpunt Monumentenzorg Friesland en de Stichting Doarpswurk
Auteurs:	Gerhard Bakker, projectleider Ynventarisaasje Fryske Tsjerken / directeur Stichting Alde Fryske Tsjerken, met medewerking van Dick Bloemhof, directeur Steunpunt Monumentenzorg Friesland
Foto's:	Niels de Vries (voorpagina) en Theo Hop (binnenwerk)
Foto Omslag:	Emoties bij de sluiting van de voormalige gereformeerde Stadslaankerk van IJlst. Het gebouw is door de Protestantse Gemeente te IJlst overgedragen aan de Stichting Behoud Stadslaankerk.
Stuurgroep:	Sytse ten Hoeve (bestuurslid SAFT en lid Regionaal College voor de Behandeling van Beheerszaken van de PKN in Fryslân) Jan Doede Niemeijer (namens SAFT) Kees van Stralen (namens de Provincie Fryslân)
Werkgroep:	Jouke Jongsma, Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland Afke Draijer, Stichting Monumentenwacht Friesland Dick Bloemhof, Stichting Steunpunt Monumentenzorg Friesland Eelke Nutma, Stichting Doarpswurk
Ondersteuning:	Meile Tamminga en Joost Aulbers, afdeling Beleids- en Geo Informatie (BGI), van de Provincie Fryslân
Producten:	Rapport 'Tink om 'e tsjerken', met als belangrijkste bijlage de nagenoeg complete lijst van alle 770 kerkgebouwen in Fryslân, zo zorgvuldig mogelijk opgesteld door de provinciale afdeling BGI en Sytse ten Hoeve. - Fotobestand ds. Theo Hop - Fotobestand Peter Karstkarel - Database met alle verzamelde informatie over 770 kerken (realisatie BGI, Provincie Fryslân) - Website kerken in Fryslân (realisatie BGI, Provincie Fryslân)
Vormgeving:	Tjitse Zijlstra, Provincie Fryslân
Druk:	Afd. Repro Provincie Fryslân
Datum oplevering:	18 december 2009
Fasering onderzoek:	De enquête onder de eigenaren van 770 kerkgebouwen in Fryslân vondplaats in het najaar van 2008. Het onderzoek door Monumentenwacht en Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland vond plaats in het voorjaar van 2009. De analyse van de informatie vond plaats in de zomer van 2009. Dit rapport is geschreven in de maanden augustus tot november 2009.

Voorwoord

Tink om ús tsjerken

Voortdurend spannen we ons allemaal in om ons huis, onze omgeving, ons dorp en onze stad een plek te laten zijn waar we graag wonen, werken en onze vrije tijd doorbrengen. Daar gaan we natuurlijk mee door. Maar nu is het dringend tijd om extra aandacht te geven aan een heel bijzonder onderdeel van ons Friese landschap, de kerkgebouwen.

Dat is de onontkoombare conclusie in het rapport waarvan u nu de eerste bladzij leest en dat niet voor niets de naam draagt van "Tink om 'e tsjerken".

Het rapport is in opdracht van de provincie Fryslân opgesteld door de Stichting Alde Fryske Tsjerken die daarvoor een samenwerkingsverband is aangegaan met het Steunpunt Monumentenzorg, Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland, Monumenten-wacht en Doarpswurk en onze provinciale afdeling Beleids- en Geo-informatie.

Zij hebben meer dan 770 Friese kerkgebouwen geïnventariseerd. Nergens anders in Europa vind je zoveel en zulke bijzondere kerken gemiddeld per oppervlakte. En we zijn er trots op!

Het rapport toont aan dat rond de 100 kerkgebouwen de komende jaren hun kerkelijke bestemming dreigen te verliezen. Verder toont het aan dat er nog 191 kerkgebouwen zijn met een restauratie-achterstand van bijna 27 miljoen euro. Ook laat het zien dat ongeveer 200 eigenaren binnen 10 jaar de instandhoudingskosten niet meer kunnen betalen.

Onze kerkgebouwen luiden dus de noodklok. Áls we ze willen behouden, dan zullen we samen moeten bepalen welke waarde de dorps- en stadskerken voor ons hebben, zullen we daarna samen de kerkgebouwen een goede ondersteuning of (misschien nieuwe of een aanvullende) functie moeten geven en zullen we samen de schouders onder restauratie en onderhoud moeten zetten. Rijk, provincie, gemeenten, monumentenorganisaties, net zo goed als inwoners en plaatselijke bedrijven. Een gezamenlijke aanpak van onderop, anders lukt het niet.

Samen met u die dit leest en liefst met zo veel mogelijk anderen willen we een Deltaplan voor behoud van onze Fryske Tsjerken opstellen en tot uitvoering laten komen. Voor een goed deltaplan is eerst en vooral informatie nodig. Die informatie hebben we nu met dit rapport. Op grond hiervan kunnen we goed onderbouwde keuzes maken zodat we ook met het oog op de toekomst kunnen zeggen: "We hawwe goed om 'e tsjerken tocht" .

Jannewietske de Vries,
Gedeputeerde.

Foarwurd

Tink om ús tsjerken

Wy allegearre dogge hieltyd wer alle war om de wrâld om ús hinne, ús stêd, ús doarp, ús hûs in plak wêze te litten dêr't wy mei nocht en wille wenje, wurkje en ús frije tiid trochbringe. Dêr geane wy fansels fierder mei. Mar no driuwt de tiid om ekstra omtinken te jaan oan in o sa bysûnder ûnderdiel fan ús Fryske lânskip, de tsjerkgebouwen.

Dat is de ûnûntkombere konklúzje fan it rapport dêr't jo no de earste side fan lêze en dat net samar de namme "Tink om 'e tsjerken" draacht.

It rapport is yn opdracht fan de provinsje Fryslân opsteld troch de Stichting Âlde Fryske Tsjerken dy't mei dat doel in gearwurkingsferbân oangien is mei it Steunpunt Monumenten zorg, Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland, Monumentenwacht, Doarpswurk en ús eigen provinsjale ôfdieling Belieds- en Geo-ynformaasje.

Hja hawwe mear as 770 Fryske tsjerkgebouwen ynventarisearre. Der is gjin oar plak yn Europa dêr't safolle en sokke bysûndere tsjerken sa ticht byinoar steane. En wy binne dêr grutsk op!

It rapport lit sjen dat om-ende-by hûndert tsjerkgebouwen it gefaar rinne om harren funksje fan tsjerke de kommende jierren kwyt te reitsjen. It lit ek sjen dat der noch 191 tsjerkgebouwen binne dy't noch foar hast 27 miljoen euro opknapt wurde moatte en ek dat sa'n twahûndert eigners oer tsien jier of minder de ûnderhâldskosten net mear betelje kinne.

Ús tsjerkgebouwen liede dus de needklok. As wy dy gebouwen hâlde wolle, dan sille wy mei-inoar bepale moatte wat de doarps- en stedstsjerken ús wurdich binne, sille wy dêrnei de tsjerkgebouwen goed stypje moatte of in (miskien nije en oanfoljende) funksje jaan moatte en sille wy mei-inoar de skouders ûnder de restauraasje en it ûnderhâld sette moatte. Ryk, provinsje, gemeenten en monuminte-organisaasjes, mar ynwenners en pleatslike bedriuwen allyksa. In mienskiplike oanpak fan ûnderop, oars slagget it net.

Yn oparbeidzjen mei jo dy't dit lêze en leafst mei safolle mooglik oaren wolle wy in deltaplan foar behâld fan ús Fryske tsjerken opstelle en dat ek ta útfiering komme litte wolle. Foar in goed deltaplan is yn it foarste plak benammen ynformaasje fanneden. Dy ynformaasje hawwe wy no mei dit rapport. Op grûn dêrfan kinne wy in goed trochtochte kar meitsje, dat wy kinne ek mei it each op de takomst sizze "Wy hawwe goed om 'e tsjerken tocht".

Jannewietske de Vries,
Deputearre.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD 3

HOOFDSTUK 1 Probleemstelling

Paragraaf

1.1	Korte samenvatting	7
1.2	Aanleiding voor het onderzoek	7
1.3	Kort historisch perspectief	8
1.4	Problematiek in een notendop	8
1.5	Provinciaal beleid	10
1.6	Gemeentelijk beleid	10
1.7	Onderzoek en opzet	11

HOOFDSTUK 2 Algemene gegevens 15

Paragraaf

2.1	Kerken	15
2.2	Andere bestemmingen	15
2.3	Versnelling in het proces	16
2.4	Denominaties	17
2.5	Stichtingen	17
2.6	Dorpsgrootte	18

HOOFDSTUK 3 Bouwkundige conditie 19

Paragraaf

3.1	Onderzoeksgroep	19
3.2	Wat is de onderhoudstoestand?	19
3.2.1	Bouwkundige staat	19
3.2.2	Instandhoudingbehoefte	20
3.2.3	Restauratie-achterstand	21
3.3	Eigenaren	23
3.4	Deelconclusies	23
	Kader: restauratie en onderhoud	26

HOOFDSTUK 4 Cultuurhistorische waarde 29

Paragraaf

4.1	Onderzoeksgroep	29
4.2	Waardering	29
4.3	Koppeling met restauratie-achterstand	30
4.4	Deelconclusies	32
	Kader: een methode	33

HOOFDSTUK 5 Kerkelijk draagvlak 35

Paragraaf

5.1	Onderzoeksgroep	35
5.2	De gegevens	35
5.2.1	Leden	35
5.2.2	kerkdiensten	36
5.3	De toekomstverwachting	36
5.3.1	Algemeen	36
5.3.2	Financieel	38
5.3.3	Koppeling algemeen-financieel	38
5.3.4	Koppeling toekomstverwachting met ledental	39
5.4	Koppeling met restauratie-achterstand	40
5.5	Koppeling met de cultuurhistorische waarde	41
5.6	Deelconclusies	42

HOOFDSTUK 6 Maatschappelijk draagvlak

Paragraaf

6.1	Onderzoeksgroep	45
6.2	De gegevens	45
6.2.1	Bestuurlijk organisatorisch potentieel	45
6.2.2	Continuïteit	46
6.2.3	Aanwezigheid van een dorpshuis	46
6.3	Koppelingen	47
6.3.1	Bestuurlijk organisatorisch potentieel	47
6.3.2	Kerkelijk draagvlak	47
6.3.3	Cultuurhistorische waarde	48
6.3.4	Restauratie-achterstand	48
6.4	Deelconclusies	48
	Kader: kerken en dorpshuizen	49

HOOFDSTUK 7 Gebruikspotentieel 51

Paragraaf

7.1	Onderzoeksgroep	51
7.2	Indicatoren op gebouwniveau	51
7.2.1	aanwezigheid indicatoren	51
7.2.2	indicatoren en gebruikspotentieel	52
7.2.3	indicatoren en de continuïteit	53
7.2.4	indicatoren en de financiële toekomst	53
7.2.5	indicatoren en de restauratie-achterstand	54
7.2.6	indicatoren en monumentale waarde	56
7.3	Deelconclusies	57
	Kader: Grotestadskerken	59
	Kader: Kerk en interieur	59

HOOFDSTUK 8 Conclusies 63

Paragraaf

8.1	Algemeen	63
8.2	De staat van de kerkgebouwen	63
8.2.1	bouwkundige conditie	63
8.2.2	restauratie-achterstand	63
8.2.3	monumentale waarde	64
8.3	De vrijkomende kerkgebouwen	65
8.3.1	kerkelijk draagvlak	65
8.3.2	maatschappelijk draagvlak	65
8.3.3	gebruikspotentieel	66
8.4	Samenvatting	67

HOOFDSTUK 9 Drie voorbeelden uit de praktijk 71

Case-study 1	Hervormde Kerk Jirnsum (Boarnsterhim)	71
Case-study 2	R.-K. Kerk Easterwierrum (Littenseradiel)	75
Case-study 3:	Van Harenskerk in Sint Annaparochie (Het Bildt)	79

Bijlage 1 :	Kerkgebouwen in Fryslân	83
Bijlage 2:	Deelonderzoek: wat heeft de overheid gedaan?	104
Bijlage 3:	Friese kerken met de status van gemeentelijk monument	110
Bijlage 4:	Gesloopte kerkgebouwen	111
Bijlage 5:	Beknopt literatuuroverzicht	112

1 Hoofdstuk Probleemstelling

1.1 Korte samenvatting

De komende jaren verliezen in het hele land vele honderden kerkgebouwen hun kerkelijke bestemming. In het rapport *Geloof in toekomst. Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed* van de Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed wordt de verwachting uitgesproken dat de komende 10 jaar 1000 tot 1200 kerkgebouwen hun oorspronkelijke functie zullen verliezen. Alleen al voor Fryslân gaat het om circa honderd gebouwen in diezelfde periode. Dé grote vraag waar de samenleving voor staat, is wat er met al die kerken moet gebeuren. Zijn er gebouwen bij die zo waardevol zijn dat ze behoud als zodanig verdienen? Welke gebouwen lenen zich voor alternatief gebruik? Kunnen ze binnen de dorpsgemeenschappen een nieuwe functie krijgen? Of moeten ze worden herbestemd voor wonen en werken? En óók als het rijksmonumenten zijn?

Dat is de ene kern waar het in dit onderzoek om draait. Daarnaast wil dit rapport antwoord geven op de vraag hoe het gesteld is met de onderhoudstoestand van het Friese kerkenbestand. Hoeveel geld is er de komende jaren nodig om de gebouwen in goede staat te krijgen? En waar doet de restauratieachterstand zich met name voor? Is dat bij de rijksmonumenten, waarvoor in principe rijkssubsidie beschikbaar is? Of is dat bij de niet-monumenten, waarvan de eigenaren bij niemand kunnen aankloppen om subsidie? Hoe moeten kerkbesturen zich opstellen nu die zich ernstig zorgen moeten maken over de toekomst en zich afvragen of ze hun gebouw over 10 jaar nog wel nodig zullen hebben?

1.2 Aanleiding voor het onderzoek

Kerken zijn beeldbepalende elementen in het Friese landschap. Ze vormen bindende, identiteit-bepalende elementen in de dorpsgemeenschappen. Ze vertegenwoordigen niet alleen een religieuze rijkdom, maar zijn ook maatschappelijk én cultuurhistorisch van grote betekenis. Niet alleen in regionaal perspectief, maar nadrukkelijk ook nationaal en internationaal. Meer dan elders in Nederland zijn in Fryslân (en Groningen) middeleeuwse kerken in hun oorspronkelijke vorm bewaard gebleven. Bij elkaar vormen ze een schat, die - naast onder meer de taal en het landschap – een van de grote cultuurschatten van Fryslân is. Ze zijn niet alleen voor de eigen bevolking van waarde, maar ook voor anderen. Voor het cultuurtoerisme zijn ze van groot belang.

In de laatste decennia is meer en meer het besef doorgedrongen dat dit rijke erfgoed wel eens van lust tot last zou kunnen worden. Door ontkerkelijking, vergrijzing en bevolkingskrimp op het platteland neemt het draagvlak voor de instandhouding en het gebruik van kerkgebouwen al jarenlang af. Dit proces wordt versterkt door fusies op lokaal niveau binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Steeds meer kerken komen leeg te staan, krijgen een andere functie of dreigen ten prooi te vallen aan de slopershamer.

In de *Nota Erfgoed 2004* nam de provincie Fryslân zich voor onderzoek te doen naar de staat van onderhoud van boerderijen en kerkgebouwen. In dat kader hebben de Monumentenwacht, de Boerderijenstichting Fryslân en het Steunpunt Monumentenzorg Fryslân in 2006 eerst de staat van onderhoud van historische boerderijen onderzocht. Dat resulteerde in het rapport *Pas op de pleats*.

In 2008, het Jaar van het Religieus Erfgoed, besloot de provincie om nu ook een inventarisatie te laten maken van de staat van de Friese kerken. Het resultaat daarvan ligt nu voor u.

1.3 Kort historisch perspectief

Er is geen streek in Europa met een grotere dichtheid aan monumentale kerken dan Fryslân. Al sinds de Middeleeuwen is Fryslân bezaaid met kerken. Elke terp, elk gehucht, elke adellijke familie streefde naar haar eigen kerk. Kerkelijke en theologische ontwikkelingen deden het kerkenbestand vooral in de negentiende eeuw almaar verder groeien. De middeleeuwse rooms-katholieke kerken werden na de Reformatie (zestiende eeuw) opnieuw ingericht voor de protestantse eredienst. Nadat in de negentiende eeuw de vrijheid van godsdienst grondwettelijk werd vastgelegd, werden op tal van plaatsen nieuwe rooms-katholieke kerken gebouwd. In de negentiende en begin twintigste eeuw kwamen daar – na enkele kerkscheidingen – de gereformeerde kerken bij. Verder kent Fryslân relatief veel doopsgezinde 'vermaningen'.

Door de secularisatie in de tweede helft van de twintigste eeuw is de rol van de kerk echter sterk teruggelopen. Heel wat kerkgebouwen hebben hun oorspronkelijke functie reeds verloren. Het rapport *Geloof in toekomst* van de Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed stelt dat dat in heel Nederland met 900 kerkgebouwen is gebeurd in de periode 1975-2008. Nog veel meer kerkgebouwen dreigen in de komende jaren hun functie te verliezen. Toch vertegenwoordigen ze nog steeds een religieuze, monumentale en/of cultuurhistorische waarde. Dat dwingt tot nadenken over de wenselijkheid van en mogelijkheden voor behoud.

1.4 Problematiek in een notendop

De problematiek van het kerkenbehoud is samen te vatten in zes punten. Ten eerste ligt er het feit dat het **kerkelijk draagvlak** aan het verminderen is. Er zijn nu al ruim honderd kerkelijke gemeenten in Fryslân die minder dan honderd leden tellen (zie hoofdstuk 5). Veel kerkelijke gemeenten zijn zo gekrompen en hebben het daardoor financieel zo moeilijk, dat ze moeten fuseren. Na een fusie komt al snel de vraag op welk gebouw kan worden afgestoten.

Een tweede probleem is dat de kerkelijke gemeenten door hun financiële reserves heen raken. Veel kerken zijn in de Middeleeuwen gebouwd. Dat gebeurde met gelden van gelovigen, die zich op die manier wilden verzekeren van hun 'zielenheil' in het hiernamaals. Er werd niet alleen in klinkende munt betaald, maar ook in de vorm van landerijen en onroerend goed. Al dit bezit is eeuwenlang de kurk geweest waarop de kerkgebouwen dreven. Uit de inkomsten van rente en pacht werden het onderhoud van de kerk en het traktement van de predikant betaald. In de Franse tijd kwam hieraan een eind, toen de financiële reserves van de kerkelijke gemeenschappen werden afgeroomd. Een derde van alle bezit werd onteigend en aan de staatskas toegevoegd.

In de eeuwen daarna hebben de kerkelijke gemeenschappen steeds verder moeten interen op hun bezit. Er was sprake van afnemende inkomsten uit grondbezit, terwijl de kostenstijgingen (vooral in personele sfeer) doorgingen. De al maar hogere vrijwillige bijdragen van gemeenteleden moesten worden opgebracht door een steeds kleinere groep mensen.

Kerkbesturen die zich genoodzaakt zien kostbare restauraties uit te voeren, konden lange tijd rekenen op 90 procent subsidie van het Rijk in de subsidiabele kosten. De laatste decennia was dat slechts 70 procent. Als het niet lukte om aanvullende fondsen te verwerven, zorgde de restauratie ervoor dat de gemeenschap inteerde op haar vermogen.

Aan het begin van de 21ste eeuw is de situatie bepaald zorgwekkend te noemen. Aan veel kerkfusies op lokaal niveau liggen financiële redenen ten grondslag. De reserves raken op. De kurk waarop de meeste kerken dreven, is op veel plaatsen al verdwenen. Kerken voelen de **'jildpine'** nadrukkelijk. Op dit gebied wijkt de situatie in Nederland sterk af van elders in Europa. In Nederland draagt de overheid relatief weinig bij aan de instandhouding van kerkgebouwen. In een land als Frankrijk, waar de scheiding tussen kerk en staat zo ongeveer is 'uitgevonden', voelt de overheid zich meer verantwoordelijk dan in Nederland. De Franse overheid onderhoudt de kathedralen, terwijl de gemeentelijke overheden de overige kerken in stand houden.

Een derde aspect van de problematiek ligt op het menselijke vlak. Zoals gezegd is het aantal kerkleden op veel plaatsen fors gedaald, door secularisatie, kerkverlating en demografische ontwikkelingen (vergrijzing, bevolkingskrimp). Kleiner wordende kerkelijke gemeenschappen zagen zich gedwongen met elkaar te gaan samenwerken (en/of te fuseren). Steeds meer taken zijn bij vrijwilligers terechtgekomen; de tijd van betaalde kosters en beheerders is vrijwel overal voorbij.

De laatste jaren wordt het echter almaar moeilijker om vrijwilligers te vinden. Niet alleen binnen de kerkelijke gemeenschappen die nog steeds erediensten houden (met alles wat daarbij hoort aan catechese, diaconaat, verenigingswerk, enzovoorts). Het geldt ook daarbuiten. De kerk moet in aandacht concurreren met het dorpshuis, de sportvereniging, de culturele activiteiten, het dorpsbos – iedereen en alles heeft z'n vrijwilligers nodig. En dat in een tijd dat steeds vaker beide ouders van een gezin werken, en dus minder vrije tijd over houden om als vrijwilliger actief te zijn.

Al helemaal moeilijk te vinden zijn vrijwilligers die bestuurlijke verantwoordelijkheid willen dragen voor een langere periode. Dat speelt overal in de samenleving, niet alleen binnen de kerken. De afnemende en vergrijzende **bestuurskracht** baart grote zorgen, met name ten aanzien van de kerken. Wie neemt de zorg voor het religieuze erfgoed over als deze 'stille krachten' binnen enkele decennia verdwenen zijn? Nu al is er in sommige dorpen nog maar één ouderling-kerkrentmeester op wiens schouders de instandhouding van het kerkgebouw rust (zie casestudy Jirnsum).

In het verleden zijn verschillende kerken ondergebracht in dorpsstichtingen (zie hoofdstuk 2.5). Dit betekent dat het dorp de verantwoordelijkheid voor de instandhouding op zich neemt. In de praktijk blijkt het niet altijd makkelijk om bestuurlijke continuïteit te vinden. Dorpsstichtingen beginnen vaak met elan, maar raken na verloop van tijd maar al te gemakkelijk slapende doordat er geen bestuurders beschikbaar zijn.

Een vierde aspect van de behoudsproblematiek is dat de **deskundigheid** onder de vrijwilligers afneemt, terwijl de complexiteit ten aanzien van de regelgeving en subsidieregelingen toeneemt.

Een vijfde aspect is dat het moeilijk is om voor alle kerkgebouwen die de komende jaren vrijkomen, een nieuwe **gebruiksfunctie** te bedenken. Laat staan dat er verwacht kan worden dat die ook nog eens rendabel (kostendekkend) is. Religieus erfgoed is nooit exploitabel geweest; er moest altijd geld bij (zie onder 'jildpine'). 'Multifunctioneel' maken biedt soms een oplossing, maar niet elk dorp heeft behoefte aan (nog) een cultureel centrum. Zeker niet naast de vele dorpshuizen die Fryslân telt en die het ook lang niet allemaal gemakkelijk hebben.

Wellicht moet er – nog meer dan nu gebeurt – nagedacht worden over herbestemming van kerken (óók van de rijksmonumentale) voor wonen, werken, enzovoorts. Dit proces is al heel lang aan de gang. De cijfers spreken wat dat betreft voor zich. Van de **770** kerkgebouwen die Fryslân anno 2009 telt, zijn er reeds **213** aan het kerkelijk gebruik onttrokken (zie hoofdstuk 2). Daarvan staan er circa vijftig leeg *(De oude kaart van Nederland; leegstand en herbestemming in Fryslân*, Leeuwarden, februari 2008 – waarin de leegstaande kerken overigens niet met naam en toenaam genoemd worden).

Omdat het zo moeilijk is alternatieve en rendabele functies te bedenken, zijn al 38 kerkgebouwen overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Dit gebeurt vanuit het besef dat de onderhoudskosten niet meer door de kerkelijke gemeenschap of de dorpelingen zelf georganiseerd hoeven te worden, en dat de onderhoudstechnische kant dan in ieder geval professioneel geregeld is. Waarbij voor de dorpsbewoners alleen nog de verantwoordelijkheid rest, om enige activiteiten te organiseren die de directe kosten dekken (gas, water, licht).

Maar zelfs dat is niet altijd makkelijk voor de plaatselijke commissies die de gebouwen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken beheren. Waarmee ook de zesde kern van het behoudsvraagstuk

in beeld komt, en dat is het feit van de sterk toegenomen concurrentie op de accommodatiemarkt. Niet alleen de bestaande dorpshuizen, multifunctionele centra en cafés in de dorpen maken het lastig om een kerkgebouw 'ook nog eens' rendabel te exploiteren. Er is ook in toenemende mate concurrentie van nog in gebruik zijnde kerken. Steeds meer kerkrentmeesters weten hun financiële draagvlak te verbreden door (neven)ruimten te verhuren voor allerlei activiteiten. Deze actieve kerkelijke gemeenten beschikken over de benodigde vrijwilligers en bestuurskracht, door simpelweg te putten uit hun ledenbestand. Daarmee staat een actieve kerkelijke gemeente op voorsprong.

Met deze zes kernpunten is de behoudsproblematiek in een notendop samen te vatten. Het aantal kerkleden is in veel dorpen te klein om het geld op te kunnen brengen dat nodig is voor gebruik en onderhoud. De financiële reserves raken op. Er zijn maar moeizaam vrijwilligers te vinden. Laat staan vrijwilligers die bestuurlijke verantwoordelijkheid willen nemen. De deskundigheid neemt af, terwijl de regelgeving alleen maar ingewikkelder wordt. Het is niet makkelijk om voor al die vrijkomende kerkgebouwen een nieuwe functie te vinden binnen de dorpsgemeenschappen. Vooral omdat er al heel veel kerkgebouwen zijn vrijgekomen en herbestemd, waardoor de concurrentie op de accommodatiemarkt groot is.

Het is deze achtergrond, die het probleem zo nijpend maakt: wat kunnen we als samenleving doen met de vele tientallen kerkgebouwen die de komende 10 jaar vrijkomen? 'Er komt een ramp op ons af', aldus Sytse ten Hoeve in het rapport *De oude kaart van Nederland* (Leeuwarden, februari 2008), en dat besef schreeuwt om een Deltaplan.

1.5 Provinciaal beleid

Na het verschijnen van de *Nota Erfgoed* in 2004 heeft de provincie Fryslân niet stilgezeten. De problematiek van de leegkomende kerken bleef om aandacht vragen. Landelijk onderzoek maakte in 2008, het Jaar van het Religieus Erfgoed, duidelijk dat er statistisch bezien de komende 10 jaar circa 100 kerkgebouwen in Fryslân hun functie voor de eredienst zullen kwijtraken.

Het nieuwe College van Gedeputeerde Staten dat in 2007 aantrad, heeft de nood hiervan onderkend. In het *Koersdocument*, een soort 'coalitieakkoord' op provinciaal niveau, wordt dan ook melding gemaakt van de kerken als onderdeel van het 'Frysk eigene': 'Samen met de gemeenten moeten initiatieven uit de regio worden ondersteund. Particulier initiatief om te investeren in het onderhoud van het 'Frysk eigene', zoals de terpen, kerken, karakteristieke boerderijen en authentieke bebouwing van dorpskernen, wordt gestimuleerd'.

Een jaar later werd het *Wurkprogram Fryske Fiersichten 2009-2011* gepresenteerd. Daarin worden 10 duurzame, vernieuwende en 'Frysk eigene' vergezichten centraal gesteld. Daarbij wil de provincie inzetten op projecten 'waarmee structurele langetermijneffecten voor de provincie worden bewerkstelligd, vernieuwingen tot stand worden gebracht en waarmee het Frysk eigene van de provincie wordt versterkt'.

Als derde op de lijst van Fiersichten wordt het *Deltaplan Fryske Tsjerken* genoemd: een bundeling van voorstellen die betrekking hebben op de instandhouding en het gebruik van kerkgebouwen in Fryslân. Onderhavige rapportage kan dan ook gelezen worden als bouwsteen voor de verdere ontwikkeling van het Deltaplan.

1.6 Gemeentelijk beleid

Waar de provincie Fryslân bezig is om beleid te ontwikkelen voor de instandhouding van de kerkgebouwen, valt op dat de Friese gemeenten betrekkelijk weinig doen op dit punt (zie bijlage 2). Wat in Fryslân ontbreekt (en overigens ook in vele andere provincies), is een aanvullende provinciale en gemeentelijke waardebepaling van de kerkgebouwen.

In de Concept Nota Erfgoed 2010-2014 (oktober 2009) spreekt de Provincie uit dat zij wil vaststellen welke kerkgebouwen van provinciaal belang zijn. Tot die groep behoort mogelijk ook een aantal niet-rijksmonumentale kerken. Als deze lijst is samengesteld kan de Provinciale Adviescommissie (PACH) die nu nog de aanvragen voor restauratiesubsidies van niet-monumentale kerken beoordeelt, worden opgeheven.

Het Rijk heeft een duidelijk standpunt over welke kerken subsidie 'verdienen' door deze gebouwen de status van rijksmonument te geven. De provincie is nu ook bijna zo ver. De Friese gemeenten blijven hierbij nog achter. Een negental Friese gemeenten heeft een gemeentelijke monumentenlijst of werkt daaraan. Op sommige van die gemeentelijke monumentenlijsten staan ook kerken. In totaal gaat het om 19 kerkgebouwen in 5 gemeenten. Daarnaast zijn er 4 kerken op niet-officiële lijsten van behoudswaardige of beeldbepalende panden (zie bijlage 3).

Provinciale en gemeentelijke monumentenlijsten vormen onmisbare instrumenten om in de toekomst de beperkte middelen gericht te kunnen inzetten. Zodat in ieder geval die monumenten steun krijgen, waarvan de overheid (c.q. de samenleving) vindt dat ze bewaard moeten worden.

1.7 Onderzoek en opzet

De provincie Fryslân en de Stichting Alde Fryske Tsjerken hebben elkaar gevonden in twee thema's van onderzoek. Enerzijds is dat de vraag hoe de kerken er bouwkundig bijstaan. Hoe kan de provincie haar beperkte middelen op dat punt het beste inzetten? Anderzijds is dat de vraag hoeveel kerkgebouwen de komende jaren hun kerkelijke functie verliezen. En wat kan er met de vrijkomende kerkgebouwen gedaan worden?

Deze twee thema's zijn in het kader van het onderzoek uitgewerkt tot vier subthema's:
- de bouwkundige conditie van het onroerend kerkelijk erfgoed in Fryslân;
- het maatschappelijke draagvlak (religieus, bestuurlijk) van kerkgebouwen;
- een bepaling van de cultuurhistorische waarde van kerkgebouwen;
- het gebruikspotentieel van (mogelijk) leegkomende kerkgebouwen.

Het onderzoek is uitgevoerd door de Stichting Alde Fryske Tsjerken, in samenwerking met de Monumentenwacht Friesland, Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland, Steunpunt Monumentenzorg Friesland en Doarpswurk. Daarbij verleende de provinciale afdeling Beleids- en Geo-informatie (BGI) verregaande technische ondersteuning. De heren Meile Tamminga en Joost Aulbers verdienen het hier bij name genoemd te worden. De projectleiding was in handen van Gerhard Bakker, directeur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Het proces werd bewaakt door een Stuurgroep, die bestond uit Kees van Stralen (namens de Provincie), Sytse ten Hoeve (als deskundige op het gebied van kerkgebouwen en van het kerkelijk leven in Fryslân) en Jan Doede Niemeijer (namens de SAFT).

Het onderzoek is opgedeeld in vier fases. In de eerste fase is een schriftelijke enquête gehouden onder alle eigenaren van kerkgebouwen in Fryslân. Hierbij is als uitgangspunt genomen de lijst van kerkgebouwen, zoals die is samengesteld door de afdeling Beleids- en Geo Informatie (BGI) van de Provincie Fryslân en Sytse ten Hoeve, aangevuld met informatie van Reliwikie.nl.

De respons op de enquête was opmerkelijk groot. Maar liefst 80 procent van de eigenaren van de 550 nog in gebruik zijnde kerkgebouwen heeft de moeite genomen het enquêteformulier in te vullen en 60 procent van de 220 aan het kerkelijk gebruik onttrokken gebouwen (zie tabel 1). Een dergelijk hoge respons heeft de provinciale afdeling BGI niet eerder meegemaakt bij andere projecten. Het geeft aan hoe zeer de problematiek leeft onder de eigenaren van de kerkgebouwen cq de kerkrentmeesters.

Naar aanleiding van de eerste resultaten van de enquête is een eerste selectie gemaakt. Besloten werd om de focus te richten op de grootste probleemgroep van kerkgebouwen met een bouwkundig- of een draagvlakprobleem, en om de kerkgebouwen die al aan het kerkelijk gebruik onttrokken zijn, niet verder te onderzoeken. In die groep heeft het probleem - van dreigende leegstand in de komende jaren - zich in zekere zin al 'opgelost'.

In de tweede fase is nader onderzoek verricht. Eerst naar 214 kerkgebouwen waarvan de eigenaar aangaf dat de bouwkundige conditie te wensen overlaat. Dit deel van het onderzoek is uitgevoerd door de stichtingen Monumentenwacht en Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland. Van iedere kerk is bekeken hoeveel geld er de komende 6 jaar nodig is om het gebouw in goede conditie[1] te brengen. Parallel aan dit onderzoek is door de stichting Doarpswurk gekeken naar de aanwezigheid van andere voorzieningen (dorpshuizen, multifunctionele centra) en naar het bestuurlijke draagvlak in 183 dorpen waar blijkens de enquête mogelijk een (of meer) kerkgebouw(en) vrijkomen. Daarnaast heeft het Steunpunt Monumentenzorg Friesland geïnventariseerd welke inspanningen de overheden de laatste tijd hebben gepleegd om het religieus erfgoed in stand te houden (bijlage 2).

Op basis van de informatie uit de eerste twee fasen is in de derde fase, die van de analyse, gekeken welke conclusies uit deze deelonderzoeken getrokken kunnen worden. In deze derde fase kwam ook het onderwerp gebruikspotentieel van de vrijkomende kerken in beeld. Wat valt er te zeggen over het mogelijke gebruik in de toekomst?

In de vierde fase van het onderzoek werd het eindrapport geschreven, dat conclusies bevat maar geen aanbevelingen, zoals uitdrukkelijk in de opdracht van de Provincie Fryslân is bepaald. Nadrukkelijk moet worden opgemerkt, dat in de deelonderzoeken niet álle kerkgebouwen zijn onderzocht. Elk deel kent zijn eigen onderzoeksgroep (tabel 1). Dit betekent dat niet alle onderzoeksgroepen van dezelfde grootte zijn of anderszins vergelijkbaar. Mede daarom zijn de onderzoeksgegevens uit de diverse onderzoeksgroepen niet allemaal te extrapoleren naar de totale groep van 770 kerkgebouwen. Ieder hoofdstuk begint met een toelichting over de samenstelling van de onderzoeksgroep en de mate waarin de verkregen informatie is te extrapoleren naar het totale bestand.

	Aantal kerken
Totale bestand aan kerkgebouwen	770
Groep A: in kerkelijk gebruik	550
Respons vanuit groep A op enquête	459
Groep B: buiten kerkelijk gebruik	220
Respons vanuit groep B op enquête	135
H3: Bouwkundige conditie (selectie uit groep A)	214
H4: Cultuurhistorische waarde (selectie groep A)	255
H5: Kerkelijk draagvlak (hele responsgroep A)	459
H6: Maatschappelijk draagvlak (selectie groep A)	183

Tabel 1: Overzicht onderzoeksgroepen (deelselecties)

In dit rapport worden eerst de algemene gegevens over het Friese kerkenbestand weergegeven (hoofdstuk 2). In hoofdstuk 3 wordt een beeld geschetst van de bouwkundige conditie van de kerken en van de onderhoudsbehoefte en de restauratie-achterstand. In hoofdstuk 4 is de cultuurhistorische waarde van (een deel van) de kerken aangegeven, en wordt dit in relatie gebracht tot de bouwkundige conditie. In hoofdstuk 5 wordt een beeld van het kerkelijk draagvlak geschetst, ook in relatie met de eerder behandelde aspecten: bouwkundige conditie en cultuurhistorische waarde. Zo worden in elk hoofdstuk dwarsverbanden gelegd met de daarvoor geïnventariseerde gegevens. Dat geldt ook voor het maatschappelijk draagvlak (hoofdstuk 6). In hoofdstuk 7 wordt ingegaan op het gebruikspotentieel van de kerken die vrijkomen, gerelateerd aan (belemmerende) factoren. In elk hoofdstuk worden deelconclusies getrokken, die in het slothoofdstuk tot eindconclusies leiden.

[1] In de praktijk heeft niet iedere eigenaar de middelen beschikbaar om het gebouw continue in goede conditie te houden. Veel eigenaren nemen genoegen met "sober en doelmatig" onderhoud, zodat het gebouw in ieder geval wind- en waterdicht is.

In dit rapport worden de kerkgebouwen van de Protestantse Kerk in Nederland voor het statistische gemak in twee groepen gedeeld: PKN Gereformeerd en PKN Hervormd. Gefuseerde en gefedereerde PKN-gemeenten zijn door de provinciale afdeling Beleids- en Geo Informatie (BGI) ingedeeld op basis van de informatie die uit de enquête onder de eigenaren bekend is over de voorlaatste denominatie. Zo telt de voormalige hervormde Van Harenskerk in Sint Annaparochie mee als PKN hervormd en de voormalige Gereformeerde Kerk als PKN gereformeerd (zie case-study 3 voor een nadere toelichting op de situatie in Sint Annaparochie).

2 HOOFDSTUK Algemene gegevens

2.1 Onderzoekskader

De provincie Fryslân telt anno 2009 precies 770 kerkgebouwen op haar grondgebied (zie voor een complete opsomming bijlage 1). Het gaat in dit onderzoek om gebouwen die voor religieus gebruik gebouwd zijn. Daarmee is meteen al een eerste beperking aangegeven. De 'succeskerk' van ds. Bottenbley in Drachten valt bijvoorbeeld buiten het onderzoekskader, want die is gevestigd in een voormalig garagepand. Zo zijn er nog veel meer kerkelijke gemeenschappen gevestigd in panden die oorspronkelijk niet als kerk gebouwd zijn. Al deze kerken worden in dit onderzoek niet meegeteld. Ook de kerkgebouwen die op enig moment in de tijd gesloopt zijn, vallen buiten het kader van dit onderzoek (zie bijlage 4).

Van de 770 kerkgebouwen die voor kerkelijk gebruik gebouwd zijn, is vastgesteld in welke periode ze gebouwd zijn (tabel 2). In absolute cijfers kent deze provincie vooral kerken uit de periode 1850–1940.

		Kerk	*w.v. RM*	SAFT (RM)	vm kerk(overig)	*w.v. RM*	Totaal
Middeleeuwen	(voor 1580)	93	93	26	7	5	126
Na de Reformatie	(1580 – 1850)	106	104	12	31	13	149
Jonge Bouwkunst	(1850 – 1940)	218	80		128	13	346
Wederopbouw	(1945 – 1960)	50			13		63
Nieuwe Tijd	(1960 – heden)	84			2		86
Totaal		**551**	277	**38**	**181**	31	**770**

Tabel 2: Alle kerken naar bouwperiode; RM=Rijksmonument; vm=voormalig

Volgens het rijksmonumentenregister telt Fryslân in totaal 428 rijksmonumenten in de CBS-categorie 3 (kerkgebouwen) en 54 in de CBS-categorie 4 (kerkelijke onderdelen zoals orgels, pastorieën en kerkhoven). Als alleen naar de kerkgebouwen wordt gekeken, bedraagt het totale aantal rijksmonumentale kerken **346**. Van de Rijksmonumentale kerken zijn er nog 277 in gebruik als kerk, 38 overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken en nog eens 31 aan het kerkelijk gebruik onttrokken. Die laatste kerken hebben dus ook een andere bestemming gekregen.

Fryslân telt ten opzichte van de min of meer vergelijkbare provincie Groningen relatief meer Rijksmonumenten (346 tegenover 242).

2.2 Andere bestemmingen

Van de 770 kerkgebouwen die voor religieuze doeleinden gebouwd zijn, hebben er 219 een andere dan een kerkelijke bestemming gekregen. Dat is niet een ontwikkeling van de afgelopen jaren, maar een proces dat al eeuwen gaande is. Ook al deze kerkgebouwen vallen buiten het kader van dit onderzoek. Op deze plek wordt kort genoemd wat er te zeggen is over de leegstand c.q. de huidige functie.

Volgens het rapport *De oude kaart van Nederland; leegstand en herbestemming in Fryslân* (Leeuwarden, februari 2008) bedraagt het aantal leegstaande kerkgebouwen vijftig. Het rapport noemt deze gebouwen echter niet met naam en toenaam. De provinciale afdeling Beleids- en Geo Informatie (BGI) komt op basis van eigen onderzoek uit op 12 kerkgebouwen die leegstaan of gebruikt worden voor opslag en 23 kerkgebouwen waarvan de huidige bestemming onbekend is (tabel 3; zie ook bijlage 1).

	totaal	waarvan rijksmonument
Woning/bedrijf	89	5
Cultureel	29	20
Dorpshuis	9	0
Museum	7	3
Atelier	5	2
Kerkelijk	4	2
Aula	3	2
Leegstand, opslag	12	1
Onbekend	23	6
Totaal	**181**	**41**

Tabel 3: Voormalige kerken naar nieuwe functie

Van de voormalige kerken die een nieuwe functie hebben gekregen, is 17% rijksmonument. Een onbekend aantal kerkgebouwen is ooit gesloopt en niet vervangen door nieuwbouw (bijlage 4).

2.3 Versnelling in het proces

Het proces dat kerkgebouwen hun functie verliezen, is in de tweede helft van de twintigste eeuw versneld. Vooral als gevolg van secularisatie (mensen laten hun geloof los) en ontkerkelijking (mensen keren de kerk de rug toe; hetgeen niet per se betekent dat ze hun geloof loslaten).

In de afgelopen decennia is het proces van vrijkomende kerkgebouwen opnieuw versneld, vooral als gevolg van de samenwerkings- en fusieprocessen van gereformeerden, hervormden en lutheranen op lokaal niveau. Verwacht wordt dat er de komende 10 jaar opnieuw een versnelling zal plaatsvinden, nu de fusie van deze kerken tot Protestantse Kerk in Nederland (PKN) op landelijk niveau in 2004 afgerond werd.

De versnelling kan zichtbaar worden gemaakt op basis van de enquête onder de eigenaren van 770 gebouwen. Van de 219 kerken die hun oorspronkelijke functie kwijt zijn geraakt, is van 198 bekend in welk jaar dat gebeurd is (tabel 4). Alleen de laatste 3 jaar (2006-2008) zijn al 23 kerken buiten gebruik gesteld. Als de ontwikkelingen in hetzelfde tempo doorgaan, zouden dat er in de periode 2006-2015 in totaal 77 kunnen worden!

	aantal	Gemiddeld per jaar
Vóór 1945	23	
1946-1955	3	0,3
1956-1965	6	0,6
1966-1975	40	4,0
1976-1985	29	2,9
1986-1995	22	2,2
1996-2005	52	5,2
2006-heden	23	6,6
Niet ingevuld	21	
Totaal	**219**	**3,1**

Tabel 4: Aan kerkelijk gebruik onttrokken

In het rapport *Geloof in toekomst! Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed* van de Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed worden de landelijke ontwikkelingen toegelicht. In tabel 5 valt te lezen dat de afgelopen 33 jaar al 900 kerken aan het kerkelijk gebruik onttrokken zijn (gemiddeld 25 per jaar, oftewel een per 2 weken).

Katholieke kerken	-300
Protestantse kerken	-600
Synagogen	-10
Kloosters (vestigingen)	-1500
Tempels	+100
Moskeeën	+430

Tabel 5: Af- en toename aantal kerkgebouwen in de periode 1975-2008

Voor de periode 2008 tot 2018 (tabel 6) verwacht men een afname van nog eens 1000 tot 1200 kerkgebouwen (100 per jaar, oftewel 2 per week).

Katholieke kerken	- 400 à - 500
Protestantse kerken	- 600 à - 700
Synagogen	0
Kloosters (vestigingen)	- 120
Tempels	+ 20
Moskeeën	+ 10

Tabel 6: Verwachte ontwikkeling in de periode 2008-2018

De verwachting dat er in Fryslân de komende 10 jaar nog 100 kerkgebouwen vrijkomen, is aan dit onderzoeksrapport ontleend.

2.4 Denominaties

Verreweg de meeste kerkgebouwen in Fryslân zijn in gebruik bij (voormalige) hervormde gemeenten (374). De groep (voormalige) gereformeerde kerkgebouwen is veel kleiner (186). Uit tabel 8 blijkt dat relatief veel gereformeerde kerken een nieuwe bestemming hebben gekregen (37 %).

	Totaal	Waarvan monument	Waarvan in gebruik als kerk	Herbestemd (inclusief SAFT)	Percentage herbestemd binnen groep
PKN hervormd	374	283	273	101	27%
PKN gereformeerd	186	15	116	70	37%
Katholiek	44	20	37	7	16%
Doopsgezind	63	23	39	24	38%
Overig	103	5	86	17	16,5%
Totaal	**770**	**346**	**551**	**219**	**28,4%**

Tabel 7: Indeling kerken naar denominatie

2.5 Stichtingen

Steeds meer kerken worden ondergebracht in een stichting. Dit betekent dat de kerkelijke gemeente formeel niet meer de wettige eigenaar is. Sommige stichtingen zijn om bestuurlijke redenen door de kerkelijke gemeente opgericht. Een duidelijk voorbeeld daarvan is te zien in doopsgezinde kring in midden Fryslân. Een koepelstichting neemt daar het beheer van diverse gebouwen op zich, voor een aantal verder zelfstandig functionerende plaatselijke gemeenten. Uit tabel 9 blijkt dat er in Fryslân 8 kerkgebouwen die nog als zodanig in gebruik zijn, zijn ondergebracht in een stichting. Van de 219 kerken die aan het kerkelijk gebruik onttrokken zijn, zijn er 65 ondergebracht bij een stichting, waarvan 38 bij de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

	Totaal	Waarvan in gebruik als kerk	Waarvan herbestemd
Stichting	73	8	65
waarvan SAFT			*38*
Anders	697	543	154
Totaal	**770**	**551**	**219**

Tabel 8: Aantal kerken in beheer bij stichting

2.6 Dorpsgrootte

Relatief veel rijksmonumentale kerkgebouwen staan in Fryslân in dorpen met maar betrekkelijk weinig inwoners, zoals blijkt uit tabel 9.

Aantal inwoners	Aantal rijksmonumenten	Cumulatief	Cumulatief-procentueel
1-25	2	2	0,6
26-50	6	8	2,3
51-75	8	16	4,6
76-100	16	32	9,2
101-150	14	46	13,3
151-200	10	56	16,2
201-250	19	75	21,7
251-300	11	86	24,8
301-500	44	130	37,6
501-1000	58	188	54,3
>1001	158	346	100
Totaal	**346**		

Tabel 9: Rijksmonumentale kerken gerelateerd aan inwonertal dorpen

Een kwart van de rijksmonumentale kerken (86) staat in dorpen met minder dan 300 inwoners.

3 HOOFDSTUK Bouwkundige conditie

3.1 Onderzoeksgroep

De bouwkundige conditie is van 214 kerken bepaald. De selectie van de kerken in de onderzoeksgroep is gebaseerd op de enquête. De kerken waarvan de eigenaren zelf hebben aangegeven dat zij inschatten dat de bouwkundige conditie 'zeer slecht', 'slecht', 'matig' of 'redelijk' is, zijn onderzocht. Daarnaast dienden de kerken nog in gebruik te zijn voor de eredienst.

De stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland en de Monumentenwacht hebben deze 214 kerken onderzocht en onder andere de instandhoudingbehoefte bepaald, zowel in totaal als naar de vier onderdelen 'exterieur', 'fundering', 'interieur' en 'toren'. Van deze onderzochte 214 kerken waren er 161 rijksmonument (75%) en 53 niet (25%).

Van deze onderzoeksgroep zijn er 147 kerken PKN hervormd (69%), 23 kerken PKN gereformeerd (11%), 16 kerken rooms-katholiek (7%), 12 kerken doopsgezind (6%) en behoren 16 kerken tot de categorie 'overig' (7%). Het is hierbij opmerkelijk, maar kerkhistorisch gezien verklaarbaar dat van de PKN hervormde kerken 90% rijksmonument is en van de rooms-katholieken en doopsgezinden respectievelijk 63% en 67%, terwijl van de 'nieuwere' en 'jongere' kerken in de categorie 'overig' en PKN gereformeerde kerken dit respectievelijk 25% en 26% is.

3.2 Wat is de onderhoudstoestand?

Aan de hand van inspectierapporten, meerjaren onderhoudsplannen en bouwkundige inspecties, is van deze 214 kerken de algehele bouwkundige conditie (zeer slecht, slecht, matig, redelijk, goed) en de instandhoudingbehoefte voor een periode van 6 jaar bepaald, overeenkomstig de systematiek van de BRIM. De instandhoudingsbehoefte kan worden beschouwd als een bedrag dat nodig is om de kerken in een bouwkundig goede staat te brengen dan wel te houden (zie voetnoot 1 aan het slot van hoofdtuk 1).

Hoewel het op zich lastig is te onderscheiden waar onderhoud ophoudt en restauratie begint is, mede afhankelijk van de grootte van de kerk ook een 'gradatie' aangelegd van bedragen die per jaar nodig zijn voor regulier onderhoud; € 6.000 per jaar, € 10.000 per jaar en € 20.000 per jaar.

Als het reguliere onderhoud wordt afgetrokken van de instandhoudingbehoefte, blijft de restauratie-achterstand over. Deze achterstand is in drie gradaties opgedeeld; van € 0 tot € 100.000 (binnen bestaande middelen op te lossen), van € 100.000 tot € 300.000 (behoorlijke restauratie waar aanvullende middelen voor nodig zijn) en boven de € 300.000 (grote restauratie).

3.2.1 Bouwkundige staat

De algehele bouwkundige conditie van de (onderzochte 214) kerken is gemiddeld genomen matig ('herstel- of deelrestauratie gewenst') tot redelijk ('door middel van groot onderhoud in goede staat te brengen'). Over de hele linie genomen lijken de rijksmonumenten er bouwkundig iets beter voor te staan dan de niet-rijksmonumenten.

	totaal kerken		rijksmonumenten		niet-rijksmonumenten	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Zeer slecht	4	2	3	2	1	2
Slecht	7	3	4	2	3	6
Matig	67	**31**	48	30	19	36
Redelijk	112	**52**	86	53	26	49
Goed	24	11	20	13	4	7
Totaal	**214**	**100**	**161**	**100**	**53**	**100**

Tabel 10: Bouwkundige conditie, naar monumentenstatus

Als de bouwkundige conditie wordt bekeken naar denominatie, dan ontstaat het beeld dat het in het algemeen iets minder is gesteld met de doopsgezinde en rooms-katholieke kerken, maar vooral met de PKN gereformeerde kerken; meer dan 60% van deze kerken in de onderzoeksgroep is 'matig' of nog slechter (zie tabel 10).

	PKN hervormd		PKN geref.		rooms-katholiek		doopsgezind		overig	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Zeer slecht	3	2							1	6
Slecht	4	2	1	4					2	13
Matig	42	29	13	**57**	6	38	4	33	2	13
Redelijk	78	53	9	39	9	56	7	58	9	55
Goed	20	14			1	6	1	9	2	13
Totaal	**147**	**100**	**23**	**100**	**16**	**100**	**12**	**100**	**16**	**100**

Tabel 11: Bouwkundige conditie naar denominatie

3.2.2 Instandhoudingbehoefte

De totale instandhoudingbehoefte van de onderzochte 214 kerken is € 35,2 miljoen in de komende 6 jaar. Hiervan is € 29,2 miljoen (83%) nodig voor rijksmonumenten, terwijl in deze onderzoeksgroep 75% rijksmonument is. Als deze instandhoudingbehoefte van € 35,2 miljoen in 6 jaar wordt afgezet tegen wat in totaliteit de laatste 6 jaar aan onderhoud, restauratie en instandhouding is uitgegeven (€ 59,5 miljoen), dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de instandhoudingbehoefte is afgenomen en dat de kerken in Fryslân er gemiddeld redelijk voorstaan.

Uit het deelonderzoek 'Wat heeft de overheid gedaan?' (bijlage 2) blijkt dat de rijks-, provinciale en gemeentelijke overheid van die in Friese kerken geïnvesteerde € 59,5 miljoen 43% hebben bijgedragen met instandhoudingsubsidies (€ 25,8 miljoen). Hiervan ging meer dan 90% naar rijksmonumenten. Wel moet bedacht worden dat die investering in de laatste 6 jaar ging naar 438 kerken, terwijl het in het onderhavige deelonderzoek om 214 kerken gaat. Bovendien is in die 6 jaren relatief veel extra geld beschikbaar gesteld (onder meer door de provincie Fryslân met 'Frysk Erfskip' en het Rijk met de 'achterstandsregeling' RRWR).

	totaal kerken		rijksmonumenten		niet-rijksmonumenten	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Relatief klein < € 100.000	92	43	60	37	32	**60**
Behoorlijk € 100.000 - € 300.000	93	43	74	35	19	36
Groot > € 300.000	29	14	27	**18**	2	4
Totaal	**214**	**100**	**161**	**100**	**53**	**100**

Tabel 12: Instandhoudingsbehoefte, naar monumentenstatus

De instandhoudingbehoefte ligt bij de rijksmonumenten hoger, en daarbij vooral in duurdere restauraties. Om de niet-rijksmonumenten in stand te houden zijn kleinere bedragen nodig, hetgeen verklaarbaar is doordat deze niet-rijksmonumenten de veelal kleinere kerken zijn.

	PKN hervormd		PKN geref.		Rooms-kath.		doopsgez.		overig	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Relatief klein < € 100.00	59	40	8	35	6	38	9	**75**	13	**81**
Behoorlijk € 100.000- € 300.000	68	46	12	52	6	38	3	25	2	13
Groot > € 300.000	20	14	3	13	4	**24**	16			
Totaal	**147**	**100**	**23**	**100**	**16**	**100**	**12**	**100**	**16**	**100**

Tabel 13: Instandhoudingsbehoefte, naar denominatie

De kleinere doopsgezinde en 'overige' kerken vergen duidelijk minder aan instandhouding dan de grotere hervormde kerken. De echt grotere rooms-atholieke kerken hebben een duidelijk grotere instandhoudingbehoefte.

3.2.3 Restauratie-achterstand

Als het reguliere benodigde onderhoud wordt afgetrokken van de instandhoudingbehoefte, blijft de restauratie-achterstand over. Voor het reguliere onderhoud zijn gradaties geïntroduceerd (€ 6.000, € 10.000 en € 20.000 per jaar) die redelijkerwijs corresponderen met de grootte van de kerk. Zodoende wordt € 36.000 aan regulier onderhoud afgetrokken van de instandhoudingbehoefte van een kleine kerk voor 6 jaar. Zo ontstaat een beeld van de restauratie-achterstand naar grootte van de kerk. Van de onderzoeksgroep van 214 kerken hebben er op grond van de hiervoor geschetste benadering, 191 een restauratie-achterstand met een totaalbedrag van **€ 26.622.375** in 6 jaar, hetgeen gemiddeld **€ 139.384** per kerk is.

	totaal kerken			rijksmonumenten			niet-rijksmonumenten		
Categorie regulier onderhoud p. jaar	aantal	%	Bedrag In mln €	aantal	%	Bedrag In mln €	aantal	%	Bedrag In mln €
€ 6.000	161	84	20,20	116	80	15,96	45	98	4,24
€ 10.000	25	13	4,92	24	17	4,78	1	2	0,14
€ 20.000	5	3	1,51	5	3		1,51		
Totaal	**191**	**100**	**26,62**	**145**	**100**	**22,24**	**46**	**100**	**4,38**

Tabel 14: Restauratie-achterstand, naar monumentenstatus

Opmerkelijk genoeg is de restauratie-achterstand het grootst bij de rijksmonumenten. Niet alleen in absolute zin, maar ook relatief; 83% van de restauratie-achterstand is te vinden bij rijksmonumenten terwijl de rijksmonumenten 75% uitmaken van de onderzoeksgroep. Bij rijksmonumenten is de gemiddelde restauratie-achterstand € 153.379 per kerk per 6 jaar, bij niet-rijksmonumenten is dat € 95.217. Bij rijksmonumenten zitten de meeste monumentale waarden, wat meer kosten met zich mee brengt om die te herstellen en te restaureren. Die meerkosten maken ook dat men met de bescheiden middelen alleen kan doen wat hoogstnoodzakelijk is – of zelfs dat niet – waardoor niet-fundamentele gebreken blijven bestaan.
De restauratie-achterstand is hoofdzakelijk te vinden bij de relatief kleinere kerken; 84% van de achterstand zit in de onderhoudscategorie € 6.000. Ook daarbinnen is de achterstand bij rijksmonumenten groter (gemiddeld € 137.586 per kerk per 6 jaar) dan bij de niet-rijksmonumenten (gemiddeld € 94.222 per kerk per 6 jaar).

Denominatie	In mln €	Aantal kerken	Aantal kerken met achterstand	% kerken met achterstand	Gemiddeld bedrag per kerk in €
(PKN) Herv.	18,66	147	135	92	138.222
(PKN) Geref.	3,56	23	22	96	161.636
Rooms Kath.	2,73	16	13	81	209.808
Doopsgezind	0,64	12	11	92	57.739
Overig	1,01	16	10	63	100.700
Totaal	**26,62**	**214**	**191**	**89**	**133.621**

Tabel 15: Restauratie-achterstand, naar denominatie

Hoewel er relatief gezien minder rooms-katholieke kerken met een restauratie-achterstand zijn (81% t.o.v. 92% of 96% bij andere denominaties), ligt de achterstand per kerk bij de gereformeerde kerken en vooral de rooms-katholieke kerken hoger dan het gemiddelde en hoger dan wat er per hervormde kerk nodig is. De relatie met de grootte van de kerk is ook hier duidelijk. Dit blijkt ook uit de veel lagere achterstand per kerk bij de (veelal kleinere) doopsgezinde kerken. De achterstand is relatief het kleinst bij de 'overige' en vaak kleinere jongere geloofsgemeenschappen (63%).
Bij het onderzoeken van de instandhoudingbehoefte en de bepaling van de restauratie-achterstand is ook gekeken in welk onderdeel van de kerk de achterstand zit. Die vier onderdelen zijn: exterieur (casco), fundering, interieur en toren. Daar waar die vier onderdelen specifiek als belangrijkste achterstandspunt (of een van de belangrijkste punten) worden vermeld, staat dat als 'aantal malen genoemd' in de navolgende tabel. Daar waar het een samengestelde restauratie is of er niet specifiek één hoofdoorzaak valt aan te wijzen, staat dit als 'niet specifiek' vermeld. Als dit wordt afgezet tegen de onderhoudscategorieën, ontstaat het volgende beeld:

	Aantal malen genoemd naar onderhoudscategorie							
Kerkonderdelen	totaal	%	€ 6.000	%	€ 10.000	%	€ 20.000	%
Exterieur / casco	127	59	114	62	9	38	4	67
Fundering	2	1	2	1				
Interieur	27	13	23	13	4	17		
Toren	15	7	15	8	0	0		
Niet specifiek	44	20	30	16	11	45	2	33
Totaal	**214**	**100**	**184**	**100**	**24**	**100**	**6**	**100**

Tabel 16: Restauratie-achterstand, gespecificeerd op interieur-onderdelen

De restauratie-achterstand zit voor 60% (de 2 'funderingsgevallen' meegerekend) specifiek in het exterieur van de kerken en derhalve in het (constructief) bouwkundig herstel. Het grootste deel hiervan (63%) zit in de onderhoudscategorie € 6.000, en dus weer in de kleinere kerken.

3.3 Eigenaren

De eigenaren van de kerken konden in de enquête (vragen 8a en 8b) aangeven hoe zij de bouwkundige conditie van hun kerkgebouw op dit moment inschatten en of zij dachten dat hun kerkgebouw binnen 10 jaar ingrijpend onderhoud en/of restauratie nodig had. Als deze gegevens naast die van de 'experts' worden gelegd, geeft dat het volgende beeld:

Bouwkundige conditie	Eigenaren		MW en BKG	
	Aantal	%	aantal	%
Zeer slecht	6	1	4	2
Slecht	18	3	7	3
Matig	67	11	67	31
Redelijk	179	29	112	52
Goed	318	52	24	11
Geen mening	21	4	0	0
Totaal	**609**	**100**	**214**	**100**

Tabel 17: Bouwkundige conditie; klopt de taxatie van de eigenaren?; MW=Monumentenwacht, BKG=Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland

Uit tabel 17 zou kunnen worden geconcludeerd dat de kerkeigenaren positiever zijn over de bouwkundige conditie dan de experts hebben. Echter, hierbij moet wel worden aangetekend dat de bouwkundige onderzoeksgroep van 214 kerken zeker niet de 318 kerken omvatte waaraan de eigenaar de kwalificatie 'goed' koppelde. Als 'goed' en 'geen mening' buiten beschouwing zouden worden gelaten, ontstaat het beeld dat 66% de kerk als 'redelijk' kwalificeert, 25% als 'matig' en 9% als '(zeer) slecht'. Een beeld dat veel meer overeenkomt met de gedachten van de experts.

Inschatting	Eigenaren		MW en BKG	
	Aantal	%	aantal	%
Ja	191	31	122	57
Nee	297	49	92	43
Onbekend	121	20	0	0
Totaal	**609**	**100**	**214**	**100**

Tabel 18: Ingrijpend onderhoud binnen 10 jaar; klopt de taxatie van de eigenaren?

De groep van 191 kerken waarvan de eigenaar heeft aangegeven dat het kerkgebouw binnen 10 jaar ingrijpend moet worden opgeknapt, maakt al onderdeel uit van de onderzoeksgroep van de 214 kerken. Daarvan hebben de experts aangegeven dat 57% een restauratie-achterstand heeft en dus gerestaureerd moet worden. Hieruit kan worden geconcludeerd dat in de inschatting of er binnen 10 jaar ingrijpend onderhoud/restauratie nodig zal zijn, de kerkeigenaren veel negatiever zijn dan de experts.

3.4 Deelconclusies

Bij de hierna volgende conclusies uit de resultaten van dit bouwkundig deel van het onderzoek bij 214 kerken, gaan wij er van uit dat deze onderzoeksgroep in grote lijnen representatief is voor de Friese kerken; alle verschillende typen, ouderdom en mate van wettelijk bescherming van kerken die in Fryslân aanwezig zijn, zijn vertegenwoordigd.

De vraag of de gegevens uit deze onderzoeksgroep (28% van het totale kerkenbestand) van 214 kerken één-op-één te extrapoleren zijn naar het totale bestand van 770 kerkgebouwen, is iets lastiger te beantwoorden. Op zich is het wel mogelijk. Immers, alle kerkgebouwen waarvan de eigenaren in de enquête aangaven dat zij dachten dat hun kerk er slecht, matig of redelijk bijstond, zijn onderzocht. Daarbij zijn uit diezelfde responsgroep degenen gevoegd die 'onbekend' hadden ingevuld, en een aantal bekende probleemgevallen uit de non-responsgroep.

Echter, daar waar de eigenaar dacht dat de bouwkundige conditie ‘goed’ was, is dit niet verder onderzocht. Mogelijk klopt het beeld op dit punt niet helemaal, enerzijds omdat de 91 eigenaren die niet gereageerd hebben op de enquête buiten beeld zijn gebleven en anderzijds omdat niet gecontroleerd is of de melding klopt van de eigenaren die zeggen dat de conditie 'goed' is. Ook hebben 219 van de 770 kerken de afgelopen decennia een andere bestemming gekregen. Aangezien in dit bouwtechnische onderzoek alleen naar kerkgebouwen is gekeken die nog in kerkelijk gebruik zijn, zou er ook alleen maar geëxtrapoleerd kunnen worden naar die groep (van 551) kerken.

Dit betekent voor de bouwkundige conditie dat de resultaten uit de onderzoeksgroep een getrouw beeld geven van de algehele bouwkundige staat van alle 551 Friese kerkgebouwen die in kerkelijk gebruik zijn.

Het voorgaande betekent voor de totale instandhoudingbehoefte het volgende. De instandhoudingbehoefte van de 214 bouwkundig onderzochte kerken is € 35,2 miljoen. Voor de andere bouwkundig niet-onderzochte 337 kerken kan alleen worden gekeken naar het benodigde regulier onderhoud. Dat bedraagt – met een aanname van een gemiddeld onderhoudsbedrag van € 10.000 per jaar per kerk – € 20,2 miljoen. De instandhoudingbehoefte voor alle 551 kerken is dan ook € 55,4 miljoen in 6 jaar. Dit laatste bedrag bestaat dus uit het reguliere onderhoud en de restauratie-achterstand van de bouwkundig onderzochte 214 kerken plus het reguliere onderhoud van de 337 bouwkundig niet onderzochte kerken.

Voor de totale restauratie-achterstand betekent dit het volgende. De restauratie-achterstand is alleen feitelijk bekend van de bouwkundig onderzochte 214 kerken. Die onderzochte groep kerken stond al als ‘slechter’ bekend. Immers, die selectie van kerken in de onderzoeksgroep vloeide voort uit de enquête, in die zin dat de kerken zijn onderzocht waarvan de eigenaren zelf hebben aangegeven dat zij inschatten dat de bouwkundige conditie ‘zeer slecht’, ‘slecht’, ‘matig’ of ‘redelijk’ is. Dat betekent dat de resultaten uit de onderzoeksgroep vrijwel ook de totale achterstand laten zien zoals die er voor alle kerken met kerkelijk gebruik zal zijn. Van de 337 niet-onderzochte kerken kon ook alleen maar een bedrag aan regulier benodigd onderhoud worden gegeven, ook al omdat de kwalificatie ‘goed’ betekende dat met regulier onderhoud zonder actie de kerk ‘goed’ kan worden gehouden en dat er derhalve geen sprake is van restauratie-achterstand. En als de (veel negatiever oordelende) kerkeigenaar al ‘goed’ heeft ingevuld, dan zal daar geen achterstand bij te bespeuren zijn. Er is dus geen restauratie-achterstand bekend bij de niet onderzochte 337 kerken en die zal er ook nauwelijks zijn. Kortom, de bij de onderzoeksgroep van 214 kerken geconstateerde restauratie-achterstand van € 26,6 miljoen is tevens te beschouwen als de totale restauratie-achterstand bij de gehele groep van 551 kerken.

Conclusie 1: De bouwkundige conditie van de Friese kerkgebouwen is ‘redelijk’

Dit houdt in dat deze kerken met groot onderhoud in goede staat te brengen zijn en dat veelal herstel of een (deel)restauratie nodig is. De algehele kwalificatie ‘redelijk’ wil niet zeggen dat er niets nodig is om het in die redelijke staat te houden of in betere staat te brengen.

Over de gehele linie genomen, staan de rijksmonumenten er bouwkundig iets beter voor dan de niet-rijksmonumenten.

In het algemeen is het met de bouwkundige conditie iets minder gesteld bij de doopsgezinde, rooms-katholieke kerken en vooral bij de (PKN) gereformeerde kerken; meer dan 60% van de PKN gereformeerde kerken scoort ‘matig’ of nog slechter.

Conclusie 2: De instandhoudingbehoefte voor alle Friese kerkgebouwen in kerkelijk gebruik is € 55,4 miljoen in de komende 6 jaar

De instandhoudingbehoefte van de onderzochte 214 kerkgebouwen is € 35,2 miljoen in de komende 6 jaar. Dit betekent € 55,4 miljoen voor alle kerken waarin nog 'gekerkt' wordt.

De instandhoudingbehoefte ligt bij de rijksmonumenten hoger, met een belangrijk deel (18%) in de duurdere restauraties (> € 300.000).

Om de niet-rijksmonumenten in stand te houden zijn kleinere bedragen nodig (60% < € 100.000). De kleinere doopsgezinde en 'overige' kerken vergen duidelijk minder aan instandhouding dan de relatief grotere hervormde kerken. De echt grotere rooms-katholieke kerken hebben een significant grotere instandhoudingbehoefte.

Conclusie 3: Het aantal kerkgebouwen met een restauratieachterstand bedraagt 191

Dit is gebaseerd op de onderzoeksgroep van 214 kerken. Als wordt gekeken naar alle Friese kerkgebouwen, zouden dit er maximaal 238 zijn.

Conclusie 4: De gemiddelde restauratie-achterstand per kerkgebouw is € 139.384 in 6 jaar

De totale restauratie-achterstand van de kerkgebouwen van de onderzochte 214 kerken is € 26,6 miljoen in de komende 6 jaar. De restauratie-achterstand is het grootst bij de rijksmonumenten, zowel in absolute zin (1,6 keer groter) als ook relatief (8% meer) ten opzichte van de niet-rijksmonumenten.

De restauratie-achterstand is vooral te vinden bij de kleinere kerken (84% van de achterstand in de onderhoudscategorie € 6.000 per jaar), waarbinnen de achterstand bij de rijksmonumenten weer groter is (1,5 keer groter) dan bij de niet-rijksmonumenten.

De achterstand is bij gereformeerde en rooms-katholieke kerken hoger dan gemiddeld, en bij de doopsgezinde en 'overige' kerken relatief gezien het kleinst. Ook hier is de relatie met de grootte van de kerk evident.

De restauratie-achterstand zit voor 60% specifiek in het exterieur van de kerken, namelijk in het (constructief) bouwkundig herstel.

Slotsom

Op enkele hoogstnoodzakelijke grotere restauraties na, gaat het in Fryslân in totaal om een instandhoudingbehoefte van € 55,4 miljoen en een restauratie-achterstand van € 26,6 miljoen, die vooral (84%) te vinden is bij een grote groep van relatief kleine kerken. De instandhoudingbehoefte is bij 72% van de rijksmonumenten en bij 96% van de niet-rijksmonumenten met minder dan € 300.000 per kerk in 6 jaar te realiseren.

Voor wat de rijksmonumenten betreft is de instandhoudingbehoefte en de restauratie-achterstand op een enkel geval na, met de 'opgerekte' financiële mogelijkheden in de BRIM voor wat betreft het rijksdeel (65% subsidie) op te lossen. Het eigen aandeel van de kerkeigenaren - de niet gesubsidieerde subsidiabele kosten (35%) en de niet-subsidiabele kosten – blijft daarbij problematisch. Hoewel er relatief gezien minder geld nodig is voor de niet-rijksmonumenten, is de financiële situatie voor deze groep nog minder rooskleurig aangezien daar geen rijksmiddelen tegenover staan en vrijwel geen middelen van de lokale en provinciale overheid.

Restauratie en onderhoud

Het is niet zo eenvoudig aan te geven wat het onderhoud van een kerkgebouw per jaar kost. Nog veel moeilijker is het om aan te geven wanneer sprake is van 'restauratie'. In de praktijk wordt onderhoud meestal niet gepleegd naar technische noodzaak, maar naar de beschikbaarheid van de middelen. Wanneer er te weinig geld is, wordt onderhoud uitgesteld. Dat leidt bij veel kerkelijke gemeenten tot een beleid van 'pappen en nathouden'. Lang niet alle kerkelijke gemeenten hebben zo veel inkomsten dat zij het zich kunnen permitteren om voortdurend preventief onderhoud te laten plegen, om zo de kerk continue in perfecte staat te houden. Onderhoud wordt door eigenaren ook wel uitgesteld omdat het in de praktijk gemakkelijker is om geld te werven voor restauraties dan voor onderhoud.
In het kader van dit onderzoek hebben de Stichtingen Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland en de Monumentenwacht Friesland als uitgangspunt genomen, dat preventief onderhoud van een eenvoudig zaalkerkje op het Friese platteland gemiddeld 6.000 euro per jaar kost. Een wat grotere kerk kost 10.000 euro per jaar. De nog grotere kerken vergen gemiddeld 20.000 euro per jaar. Bij de allergrootste (stads)kerken kan dit bedrag overigens nog verder oplopen.
Een grens tussen onderhoud en restauratie is niet goed aan te geven.
Als het onderhoud uitgesteld wordt, is er op enig moment sprake van achterstallig onderhoud. Als dat ook niet wordt ingehaald, is er op den duur vanzelf een restauratie nodig.
In dit rapport is de onderhoudsachterstand (gedefinieerd als: onderhoudsbehoefte minus regulier onderhoud) in drie gradaties opgedeeld: van € 0 tot € 100.000 (binnen bestaande middelen op te lossen), van € 100.000 tot € 300.000 (behoorlijke restauratie waar aanvullende middelen voor nodig zijn) en boven de € 300.000 (grote restauratie).

BRIM

Mede omdat de grens tussen onderhoud en restauratie niet scherp te trekken is, heeft het Rijk de twee regelingen die daarvoor bestonden, samengevoegd tot één nieuwe regeling, de BRIM (Besluit Rijksregeling Instandhouding Monumenten). Via de BRIM vergoedt het Rijk 65% van de subsidiabele kosten. Er mag per kerk een Periodiek Instandhoudings Plan (PIP) voor 6 jaar ingediend worden, met een investeringsplafond van (sinds juni 2009) maximaal 1 miljoen euro aan subsidiabele kosten. Een restauratie mag eventueel ook in delen worden uitgevoerd.
Overigens is minister Plasterk (OCW) voornemens om in het kader van de Modernisering Monumentenzorg (MoMo) toch weer een nieuwe restauratieregeling in het leven te roepen. Dit staat gepland voor 2010.

Restauratie van de kerk van Ter Idzard, voorjaar 2009

Provinciale subsidie

Kerkgebouwen die niet de status hebben van rijksmonument, ontvangen geen rijkssubsidie. De eigenaren van deze kerken kunnen wel aankloppen bij de provincie Fryslân. Die subsidieert anno 2009 restauraties van rijksmonumenten met 15% tot een maximum van € 60.000. Niet-rijksmonumenten komen in aanmerking voor 35% subsidie, mits de Provinciale Adviescommissie PACH hiermee instemt.

De provinciale subsidieverordening die in 2005 is opgesteld, loopt overigens in 2010 af. Op 17 november 2009 is door Gedeputeerde Staten de nieuwe Nota Erfgoed 2010-2013 vastgesteld. In de nieuwe Nota wordt uitgegaan van het aangepast voortzetten van subidie voor restauratie en onderhoud voor zowel rijksmonumenten als niet-rijksmonumenten. Kerken vormen door het op te stellen Deltaplan Fryske Tsjerken een speerpunt. Onduidelijk is nog hoe de volgende regeling er precies uit zal komen te zien. Of er daadwerkelijk geld beschikbaar komt voor restauratie en onderhoud is afhankelijk van de behandeling door Provinciale Staten, naar verwachting in februari 2010, en van de daarvoor te voeren kerntakendiscussie. Hierin staat de taak 'subsidies monumenten' in alle drie de scenario's die onderzocht worden, aan de veilige kant. Zoals het ernaar uitziet - maar de kerntakendiscussie moet nog door Provinciale Staten gevoerd worden - blijft de provincie het subsidiëren van restauraties als kerntaak zien.

Verticale of horizontale subsidiëring

Een principiële discussie die nog moet plaatsvinden, is of er gekozen wordt voor een verticale of een horizontale subsidiëring. Met verticale subsidiëring wordt bedoeld dat áls een monument subsidie krijgt van het Rijk, om die reden de provincie en de gemeente daarop aanvullingen beschikbaar stellen (dan volgt men dus de Rijksdienst in haar keuzes). Bij een horizontale subsidiëring krijgen de eigenaren van een rijksmonument hun subsidie van het Rijk en vullen provincie en gemeenten dat niet aan. De provincies maken in dit systeem hun eigen lijst met provinciale monumenten, die voor provinciale subsidie in aanmerking komen. En ook de gemeenten maken dan hun eigen lijsten.
Voordeel van het horizontale systeem is dat meer eigenaren subsidie kunnen ontvangen, omdat er groepen naast elkaar gekozen worden. Nadeel is dat de eigenaren van rijksmonumenten geen provinciale en gemeentelijke subsidie ontvangen, en het dus extra moeilijk hebben, zeker als het om particuliere (kerkelijke) eigenaren gaat zonder vermogenspositie.

Cultuurfondsen

Deskundigen in de monumentenwereld vinden het overigens jammer dat de term ‘restauratie’ geschrapt is. Van de cultuurfondsen die in het verleden wilden bijdragen aan restauraties, moet nog maar worden afgewacht of ze ook willen investeren in instandhouding.
Er zijn kerkelijke eigenaren zonder vermogenspositie die grote moeite hebben om het eigen aandeel in restauraties op te brengen (in de oude regelingen was dat 30% op de subsidiabele kosten plus alle niet subsidiabele kosten). Menig restauratie heeft daardoor lang op zich laten wachten.
Het idee om ‘vermogende’ kerkelijke eigenaren uit te sluiten van subsidies van provincies, gemeenten en cultuurfondsen (omdat ze het in feite gemakkelijk zelf wel zouden kunnen betalen), is in het verleden altijd afgewezen omdat hierdoor aan ‘inkomenspolitiek’ zou worden gedaan, en dat is volgens deskundigen grondwettelijk niet mogelijk.

4 HOOFDSTUK Cultuurhistorische waarde

4.1 Onderzoeksgroep

Van een selectie van 255 kerken is de monumentale c.q. cultuurhistorische waarde globaal bepaald. De kerken in deze selectie hebben allemaal óf een bouwkundig probleem (zie hoofdstuk 3) óf een 'draagvlakprobleem' (zie de hoofdstukken 5 en 6). Ten behoeve van de waardebepaling hebben de kerkendeskundigen Sytse ten Hoeve en Peter Karstkarel elk onafhankelijk van elkaar per kerk de architectonische waarde, de waarde van het interieur, de ensemblewaarde (kerk in relatie tot zijn directe omgeving) en de waarde binnen de groep (denominatie) alsmede het cultuurhistorisch belang beoordeeld. Deze vijf 'criteria' opgeteld gaven een totale score c.q. totale cultuurhistorische waarde van de kerk. De scores van beide deskundigen zijn gemiddeld. Daaruit volgde een onderverdeling in drie gradaties c.q. kwalificaties: hoge cultuurhistorische waarde, gemiddelde cultuurhistorische waarde en lage cultuurhistorische waarde.

De cultuurhistorische waarde is dus de totale samengestelde waarde (architectonisch, interieur, ensemble en waarde binnen de groep) die uit cultuurhistorisch oogpunt aan de monumentale kerk wordt toegedicht. Deze waarde is dus een soort maatstaf waarmee deskundigen een bepaald gebouw waarderen. Dat is iets anders dan het belang dat bijvoorbeeld de eigenaar aan het gebouw hecht vanwege bijvoorbeeld kerk- of streekhistorische gebeurtenissen.

Op deze plaats moet nogmaals benadrukt worden dat de cultuurhistorische waarde dus niet is bepaald voor het totale bestand van 770 kerkgebouwen, maar slechts voor een beperkt aantal bedreigde kerkgebouwen. Belangrijke, grote kerkgebouwen zijn hier buiten beeld gebleven.

4.2 Waardering

Een indeling van de beoordeelde 255 bedreigde kerkgebouwen naar waardering en naar onderdelen, levert het volgende beeld op (tabel 19):

			Aantal beoordeelde kerken:									
Cultuurhistorische Waarde	architec-tonisch		interieur		ensemble		binnen de groep		cultuurhist.-belang		totaal	
	aant	*%*	*aant*	*%*	*aant.*	*%*	*aant.*	*%*	*aant.*	*%*	*aant.*	*%*
Hoog	*114*	*45*	*87*	*34*	*54*	*21*	*74*	*29*	*52*	*20*	*82*	*32*
Gemiddeld	*107*	*42*	*100*	*39*	*178*	*70*	*68*	*27*	*58*	*23*	*129*	*51*
Laag	*34*	*13*	*68*	*27*	*23*	*9*	*113*	*44*	*145*	*57*	*44*	*17*
Totaal	*255*	*100*	*255*	*100*	*255*	*100*	*255*	*100*	*255*	*100*	*255*	*100*

Tabel 19: Cultuurhistorische waarde, naar deelaspecten

De meeste waarde van de kerken wordt gezien in de architectonische waarde van de kerkgebouwen; 45% van de kerken van de waarderingsgroep wordt hier 'hoog' op gewaardeerd. In de totale cultuurhistorische waarde is er blijkbaar een 'top' van 82 kerken met een 'hoge' waarde en een klein deel met 'lage' waarde (44 kerken). Niettemin heeft 83% van de kerken een hoge of gemiddelde cultuurhistorische waarde. Opmerkelijk is dat in 57% van de kerken het cultuurhistorische belang 'laag' wordt gewaardeerd, en dat ditzelfde ook geldt voor de waarde binnen de groep c.q. denominatie (44%). Dit laatste percentage is echter een gemiddelde van de denominaties. Als deze afzonderlijk onder de loep worden genomen, ontstaat het volgende beeld:

Aantal beoordeelde kerken / waarde binnen de groep:												
Cultuurhistorische waarde	(PKN)herv		(PKN)geref		rooms-kath		Doopsgez.		overig		totaal	
	aant	%	aant	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%	aant.	%
Hoog	59	34	2	7	10	46	1	6	2	15	74	29
Gemiddeld	48	27	5	19	6	27	4	22	5	38	68	27
Laag	68	39	20	74	6	27	13	72	6	46	113	44
Totaal	**175**	**100**	**27**	**100**	**22**	**100**	**18**	**100**	**13**	**100**	**255**	**100**

Tabel 20: Cultuurhistorische waarde, naar denominatie

Opvallend is hierbij dat de hervormde en rooms-katholieke kerken met respectievelijk 34% en 46% 'hoog' op de totale cultuurhistorische waarde scoren, en vooral de gereformeerde en doopsgezinde kerken 'laag' scoren met 74% en 76%. Blijkbaar worden de 'oude' kerken door de deskundigen hoger gewaardeerd dan de 'nieuwere' kerkgebouwen.

4.3 Koppeling met restauratie-achterstand

Nog interessanter dan de cultuurhistorische waarde van de kerkgebouwen zelf, is de koppeling met de bouwkundige conditie, de instandhoudingbehoefte en vooral met de restauratie-achterstand. Antwoorden op vragen als 'zit de restauratie-achterstand in kerken met hoge of lage waarde?' zouden bouwstenen kunnen zijn voor te ontwikkelen (subsidie)beleid.

Van de (bouwkundige) onderzoeksgroep van 214 kerken, zijn de kerken die in bezit zijn van de Stichting Alde Fryske Tsjerken (SAFT) of in eigendom zijn bij andere (plaatselijke) stichtingen niet in de (waarderings)groep van 255 beoordeeld. Dat waren 51 kerken.

Als bij de resterende bouwkundig onderzochte kerken (163) naar de cultuurhistorische waardering wordt gekeken, blijkt uit de volgende tabel dat er 47 'hoog' gewaardeerd (29%), 84 'gemiddeld' gewaardeerd (52%) en 32 'laag' gewaardeerd (19%) zijn. Dit betekent dat de restauratie-achterstand voor meer dan de helft in de 'gemiddeld' gewaardeerde kerken zit.

	Restauratie-achterstand										
Cultuur-histo-rische waar-dering	Aantal kerken	Aantal met achter-stand	%	Gemiddeld Bedrag per Kerk	Totaal-bedrag in mln €	Categorie € 6.000		Categorie € 10.000		Categorie € 20.000	
						Mln €	ak	Mln €	Ak	Mln	€ Ak
Hoog	47	46	30	€ 160.217	7,37	3,85	30	2,12	12	1,40	4
Gemiddeld	84	74	49	€ 138.378	10,24	8,68	65	1,57	9	0	0
Laag	32	30	21	€ 73.000	2,19	2,16	29	0,03	1	0	0
Totaal	163	150	100	€ 132.000	19,80	14,69	124	3,69	22	1,40	4
Niet gewaar-deerd	51	41		€ 166.341	6,82	5,51	37	1,23	3	0,11	1
Totaal	**214**	**191**		**€ 139.372**	**26,62**	**20,20**	**161**	**4,92**	**25**	**1,51**	**5**

Tabel 21: Restauratie-achterstand, naar onderhoudscategorie (ak=aantal kerken)

De gemiddelde restauratie-achterstand per kerk is het grootst bij de 'hoog' gewaardeerde kerken. Bijna 52% van de restauratie-achterstand in miljoenen euro's is te vinden bij de 'gemiddeld' gewaardeerde kerken; bij de onderhoudscategorie € 6.000 is dit zelfs 59%. Restauratie-achterstand bij de categorie onderhoud van € 20.000 komt alleen bij een viertal 'hoog' gewaardeerde kerken voor.

	Achterstand naar grootte restauratie								
	Relatief klein < € 100.000			Behoorlijk € 100.000 - € 300.000			Groot > € 300.000		
Cultuur-historische waardering	aantal	%	Totaal-bedrag In €	aantal	%	Totaal-bedrag In €	aantal	%	Totaal bedrag In €
Hoog	21	29	1.168.650	19	29	3.166.500	6	46	3.506.050
Gemiddeld	32	44	1.722.050	35	54	5.553.000	7	54	2.979.000
Laag	19	27	545.125	11	17	1.632.000	0	0	0
Totaal	**72**	**100**	**3.435.825**	**65**	**100**	**10.351.500**	**13**	**100**	**6.485.050**
Niet Gewaar-deerd	27		900.500	8		1.393.000	6		2.572.000
Totaal	**99**		**4.336.325**	**73**		**11.744.500**	**19**		**9.057.050**

Tabel 22: Restauratie-achterstand, naar omvang van de restauratie

Bij de 150 gewaardeerde en bouwkundig onderzochte kerken, wordt ongeveer € 6,5 miljoen van de restauratie-achterstand – oftewel bijna éénderde – gevormd door een dertiental grotere restauraties. Meer dan de helft van dit bedrag is nodig voor 6 'hoog' gewaardeerde kerken. Circa € 5,6 miljoen van de restauratie-achterstand – oftewel 27% - wordt gevormd door een grote groep van 35 'gemiddeld' gewaardeerde kerken. De restauratie-achterstand bij de 'laag' gewaardeerde kerkgebouwen is relatief laag; geen grote restauraties, maar een dertigtal kleinere restauraties.

Van de bouwkundig onderzochte 214 kerkgebouwen, waren er 11 die op bouwkundige conditie (zeer) slecht scoorden. Alle 11 behoren tot de onderhoudscategorie € 6.000. Van deze 11 zijn er 5 als 'gemiddeld' gewaardeerd qua cultuurhistorische waarde en 6 niet gewaardeerd. Het betreft 7 hervormde kerken, 3 'overige' kerken en één gereformeerde kerk, waarbij er van deze 11 kerken 7 rijksmonument zijn. Het gaat daarbij om een totale restauratie-achterstand van € 4,2 miljoen.

Van de bouwkundig onderzochte kerkgebouwen, waren er 21 die een grote restauratie (> € 300.000) moeten ondergaan. Dit is gedeeltelijk een andere groep dan in de alinea hiervoor. Immers, voor de restauratie van een bouwkundig slecht kerkje is niet altijd meer nodig dan € 300.000. Van de groep van 11 komen er 7 ook in deze groep van 21 voor. Deze 21 kerken kennen een totale restauratie-achterstand van ongeveer € 10,6 miljoen. Van deze 21 zitten er 15 in de onderhoudscategorie € 6.000, 4 in de categorie € 10.000 en 2 in de onderhoudscategorie € 20.000. Van deze 21 zijn er 6 als 'hoog' gewaardeerd, 8 als 'gemiddeld' en 6 niet gewaardeerd; 'laag' gewaardeerde kerken komen in deze groep dus niet voor. Op één na zijn het allemaal rijksmonumenten. Van deze 21 kerkgebouwen zitten er 15 in de onderhoudscategorie € 6.000, 4 in de categorie € 10.000 en 2 in de onderhoudscategorie € 20.000. Het betreft 15 (voormalig) hervormde kerken, 3 rooms-katholieke kerken, 2 gereformeerde kerken en één kerk in de categorie 'overig'.

Er is dus een groep van 25 kerken die er qua bouwkundige conditie slecht aan toe is en/of die een restauratie-achterstand van meer dan € 300.000 heeft. Daar zit geen enkele kerk bij die op cultuurhistorische waarde 'laag' scoort. Drie daarvan zijn momenteel in restauratie ofwel worden binnenkort gerestaureerd. Blijven er 22 grotere probleemgevallen over met een gemiddelde restauratie-achterstand van € 461.000 per kerk, op één na allemaal rijksmonumenten.

De achterstand zit dus enerzijds in een relatief kleine probleemgroep van 22 kerken die een grote restauratie nodig hebben en 'gemiddeld' tot 'hoog' worden gewaardeerd, en anderzijds in een grote groep van 128 kerken die een behoorlijke of kleine restauratie nodig hebben en vooral 'gemiddeld' tot 'laag' worden gewaardeerd.

4.4 Deelconclusies

Onderstaande conclusies hebben betrekking op een groep van 255 kerkgebouwen die een probleem hebben ten aanzien van de bouwkundige conditie of ten aanzien van het draagvlak. Uit de voorgaande tabellen en gegevens kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

Conclusie 1: Er zijn veel kerken die een relatief hoge cultuurhistorische waarde hebben

Bij de 255 bedreigde kerken waarvan de cultuurhistorische waarde is bepaald, is er sprake van een 'top' van 82 kerken (32%) die 'hoog' gewaardeerd worden.

Conclusie 2: De meeste cultuurhistorische waarde zit in de architectuur

Van de 255 problematische kerken zijn 114 (45%) 'hoog' gewaardeerd op het onderdeel 'architectonische waarde'. Voor wat betreft het onderdeel 'interieur' is dit lager; 87 kerken (34%). De 'ensemble waarde' oftewel de waarde van de kerk in zijn ruimtelijke context, wordt 'gemiddeld' gewaardeerd in een grote groep van 178 kerken (70%). Kortom, de kerk wordt vooral gewaardeerd vanwege de architectuur, maar ook als belangwekkend gebouw in zijn omgeving.

Conclusie 3: De 'oude' kerken worden cultuurhistorische waardevoller geacht

Van de 255 kerkgebouwen scoren de (PKN) hervormde kerken (59) en rooms-katholieke kerken (10) met respectievelijk 34% en 46% 'hoog' op de totale cultuurhistorische waarde. De (PKN) gereformeerde en doopsgezinde kerken scoren 'laag' met respectievelijk 74% en 76%. Blijkbaar worden de 'oude' kerken hoger gewaardeerd op basis van een gevoel voor oudere monumentale gebouwen, dan de relatief 'nieuwere' kerkgebouwen die 'moderner' worden ervaren en daardoor als minder monumentaal.

Conclusie 4: Hoe hoger de cultuurhistorische waarde, hoe hoger de restauratie-achterstand

De gemiddelde restauratie-achterstand per kerk is het grootst bij de 'hoog' gewaardeerde kerken (21% meer dan het gemiddelde). Meer dan de helft van de restauratie-achterstand in miljoenen euro's is te vinden bij de 'gemiddeld' gewaardeerde kerken. Bij de 150 gewaardeerde en bouwkundig onderzochte kerken, bestaat éénderde van de restauratie-achterstand (€ 6,5 miljoen) uit dertien grotere restauraties.

Conclusie 5: Er is een restauratie-achterstand van € 3,5 miljoen bij 6 'hoog' gewaardeerde kerken

Van de gezamenlijke restauratie-achterstand bij 13 grote restauraties (€ 6,5 miljoen), is meer dan de helft (€ 3,5 miljoen) nodig voor 6 'hoog' gewaardeerde kerken. Een groep van 35 'gemiddeld' gewaardeerde kerken heeft € 5,6 miljoen restauratie-achterstand. De restauratie-achterstand bij de 'laag' gewaardeerde kerkgebouwen is relatief laag; geen grote restauraties, maar 30 kleine restauraties. Er is een probleemgroep van 22 kerken die een grote restauratie (gemiddeld € 461.000 per kerk) nodig hebben. Daar zit maar één niet-rijksmonument bij.

Slotsom

De restauratie-achterstand zit voor een deel (38%) in een relatief kleine probleemgroep van 22 grotere en cultuurhistorisch hooggewaardeerde kerken die een grote restauratie nodig hebben, en voor het grootste deel (62%) in een grote groep van 128 kleinere en cultuurhistorisch gemiddeld gewaardeerde kerken die een normale restauratie nodig hebben.

Een methode

In het kader van dit onderzoek is de cultuurhistorische waarde bepaald van een selectie van 255 van de 551 nog in gebruik zijnde kerkgebouwen in Fryslân. Het gaat om een methode, waarbij de waarde van een kerkgebouw op een meer gedifferentieerde manier is beoordeeld.
De indeling die het Rijk maakt is redelijk simpel: óf een gebouw is een rijksmonument (of een zogenaamd 'vanwege-monument' omdat er bijvoorbeeld een waardevol orgel of grafmonument in de kerk aanwezig is) óf een gebouw is geen monument. Binnen de groep rijksmonumenten wordt verder geen onderverdeling gemaakt. In de cultuurhistorische waardebepaling zoals die in dit hoofdstuk gepresenteerd wordt, is de kerk beoordeeld op vijf criteria: architectonische waarde, waarde van het interieur, ensemblewaarde, waarde binnen de groep van kerkgebouwen van de eigen denominatie en cultuurhistorisch belang. Met name de laatste drie aspecten zijn relatief nieuw; daarom een korte toelichting. Als een kerkgebouw een mooi ensemble vormt in relatie met z'n directe omgeving, is dat een extra argument voor behoud. Denk aan een kerkgebouw met naastgelegen pastorie uit dezelfde periode en bijbehorend kerkhof. Zo'n kerk heeft een hogere ensemblewaarde dan bijvoorbeeld een eenvoudige kerk die nauwelijks opvalt in een winkelstraat.
Kerkgebouwen zijn tot nu toe nooit eerder systematisch beoordeeld binnen hun groep. Onbekend is dus bijvoorbeeld welke gereformeerde kerken het meest waardevol zijn, of welke doopsgezinde 'vermaningen' (vaak schuilkerkjes). Terwijl dit bij de afweging van welk gebouw behouden moet worden (en subsidie 'verdient') toch waardevolle informatie kan zijn. Hetzelfde geldt voor het cultuurhistorische belang: dat ds. Francois HaverSchmidt (als auteur bekend onder zijn pseudoniem Piet Paaltjens) in de kerk van Foudgum gestaan heeft, is informatie die mee zou kunnen c.q. moeten tellen.

In het kader van het project is voor een probleemgroep van 255 kerkgebouwen een dergelijke waardebepaling gemaakt. In theorie is zo'n waardebepaling goed bruikbaar als beleidsinstrument. Er zou bijvoorbeeld voor gekozen kunnen worden om alleen kerken met een hoge cultuurhistorische waarde in aanmerking te laten komen voor provinciale restauratiesubsidie. Of om kerken met een hoge cultuurhistorische waarde extra te beschermen, bijvoorbeeld tegen aanpassingen bij herbestemming voor wonen en/of werken. Om een dergelijke waardebepaling echt een rol te kunnen laten spelen in (beleids)keuzes, is het noodzakelijk dat eerst álle 770 kerkgebouwen in Fryslân beoordeeld worden en dan ook veel grondiger dan nu gebeurd is. De ervaring van dit onderzoek heeft uitgewezen dat hiervoor een breder samengestelde commissie zou moeten worden opgetuigd, die ruim de tijd zou moeten krijgen, evenals een ambtelijke ondersteuning - zoals eerder is

gebeurd met het MIP- en MSP-project, waarbij de Rijksmonumentenlijst is uitgebreid met jonge monumenten.

De 255 kerkgebouwen waarvan de cultuurhistorische waarde bepaald is, staan in een lijst met bovenaan de meest waardevolle gebouwen en onderaan de minst waardevolle. Die lijst kan in theorie ook omgekeerd als beleidsinstrument gebruikt worden. In hoeverre moeten overheden zich geroepen voelen om kerkgebouwen te beschermen die evident een lage cultuurhistorische waarde hebben? Een dergelijke lijst kan maar al te gemakkelijk geïnterpreteerd worden als 'slooplijst'.
Om te voorkomen dat de 'behoudsdiscussie' (welke kerkgebouwen zijn het waard om te behouden en eventueel provinciale en/of gemeentelijke subsidie te krijgen) een 'sloopdiscussie' (welke kerken kunnen wel verdwijnen) blijft de lijst die Sytse ten Hoeve en Peter Karstkarel gemaakt is, strikt geheim. De informatie is alleen gebruikt voor trendmatige analyses, en dus vooral om te laten zien dat het in theorie een beleidsinstrument kán worden.
De waarde van de huidige lijst is op zichzelf betrekkelijk, omdat lang niet alle 770 kerkgebouwen beoordeeld zijn en omdat de beoordeling door Sytse ten Hoeve en Peter Karstkarel vanwege de beperkte middelen slechts globaal heeft kunnen plaatsvinden, om tijdsredenen en vanwege het grote aantal kerkgebouwen.

De hervormde kerk van Foudgum, waar Piet Paaltjens gepreekt heeft

5 HOOFDSTUK Kerkelijk draagvlak

5.1 Onderzoeksgroep

De onderzoeksgroep bestaat uit alle 551 kerkgebouwen die medio december 2008 nog als zodanig in gebruik waren. Dit hoofdstuk is gebaseerd op de respons van de 459 eigenaren die het enquêteformulier hebben ingevuld.

Op deze plek moet benadrukt worden dat in dit onderzoek de situatie per gebouw wordt geanalyseerd. In werkelijkheid zijn veel eigenaren verantwoordelijk voor meerdere kerkgebouwen, bijvoorbeeld als er sprake is van gefuseerde kerkelijke gemeenten (hervormd met gereformeerd), van een streekgemeente of van andersoortige samenwerkingsverbanden. Streekgemeenten hebben leden en gebouwen in 2 of meer dorpen. De verantwoordelijkheid ligt meestal bij een gezamenlijke kerkenraad. Daarbij worden de kosten van de predikant 'gedeeld'; hij of zij gaat bij toerbeurt in de verschillende kerken voor.

Wanneer de ledentallen en daarmee de inkomsten te ver dalen en er dus onvoldoende middelen zijn om het gebouw (of meerdere gebouwen) in stand te houden, komt vanzelf de vraag naar boven welk gebouw kan worden afgestoten. Een voorbeeld daarvan is de hervormde streekgemeente Ried c.a. – Schingen e.a., die in de jaren zeventig van de twintigste eeuw nog eigenaar was van 8 kerkgebouwen. In 1975 is de helft daarvan overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken (Boer, Peins, Zweins en Schalsum). De streekgemeente heeft er nu nog altijd 4 in bezit (Ried, Slappeterp, Schingen en Dongjum).

5.2 De gegevens

5.2.1 Leden

Uit de enquête kwam het volgende beeld naar voren aangaande het aantal kerkleden dat (nog) aan de desbetreffende kerk is verbonden.

	Hoeveel leden rekende men toe aan het kerkgebouw ?				
				Totaal	
Aantal kerkleden	Aantal met kerkfunctie	%	SAFT	aantal	%
0 – 10	6	1		6	1
11 – 50	66	14	1	67	13
51 –100	42	9	1	43	9
101 - 200	69	15	1	70	14
201 – 300	63	14		63	13
301 – 600	94	20		94	20
601 >	107	23		107	22
Totaal	447	97	3	450	92
n.v.t.	7	2	3	10	2
Enquête niet ingevuld	5	1	32	37	7
TOTAAL	**459**	**100**	**38**	**497**	**100**

Tabel 23: Aantal kerkleden gerelateerd aan het kerkenbestand

Bijna een kwart van de kerkgebouwen (23 %) wordt gebruikt door kerkelijke gemeenten met meer dan 600 leden. Een vrijwel even grote groep (24%) heeft minder dan 100 leden. Dat betekent dat grofweg de helft van alle kerken met een kerkfunctie tussen de 100 en de 600 kerkleden hebben.

5.2.2 Kerkdiensten

Als gekeken wordt naar de frequentie waarmee erediensten plaatsvinden in de kerk, blijkt het volgende:

				Totaal	
Aantal kerkdiensten	Aantal met kerkfunctie	%	SAFT	aantal	%
Wekelijks	268	58		268	54
Tweewekelijks	79	17	1	80	16
Driewekelijks	39	8	1	40	8
Maandelijks	37	8	4	41	8
Anders	32	7	1	33	7
Niet ingevuld	4	1	31	35	7
TOTAAL	**459**	**100**	**38**	**497**	**100**

Tabel 24: Frequentie van de erediensten

In ruim de helft (58%) van de kerkgebouwen is wekelijks een kerkdienst. In 15% van de gevallen is de frequentie van kerkdiensten laag; slechts één keer per maand of anderszins.

Aangezien er een verschil kan zijn tussen het aantal kerkleden en het aantal mensen dat bij een kerkdienst aanwezig is, is ook naar het bezoek van de eredienst gekeken:

				Totaal	
Aantal kerkgangers	Aantal kerkgebouwen	%	SAFT	aantal	%
0 – 10	4	1	1	5	1
11 – 25	67	15	1	68	14
26 – 50	112	24	4	116	23
51 - 100	111	24	1	112	23
101 – 200	112	24		112	23
201 – 300	27	6		27	5
301 >	18	4		18	4
Niet ingevuld	8	2	31	39	8
TOTAAL	**459**	**100**	**38**	**497**	**100**

Tabel 25: Aantal kerkgebouwen gerelateerd aan het gemiddelde kerkbezoek

In 16% van de kerkdiensten in Fryslân (71 kerken) zijn minder dan 25 mensen aanwezig. De hoofdmoot van de kerkdiensten (72%) heeft tussen de 26 en 200 mensen per kerkdienst (in 335 kerken). Zo'n 10% van de kerkdiensten (45 kerken) heeft meer dan 200 bezoekers.

5.3 Toekomstverwachting

5.3.1 Algemeen

In de vorige paragraaf werd gekeken naar het huidige aantal kerkleden en het huidige kerkbezoek (voor de eredienst). In het licht van het onderzoek is het natuurlijk belangrijk te weten wat de verwachting voor de toekomst is qua kerkbezoek en qua gebruik voor de eredienst. Daarmee kan een indicatie worden gegeven over het vrijkomen van kerken voor mede- dan wel hergebruik. Onderverdeeld naar denominatie komt uit de enquête het volgende naar voren over de kans dat een kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is:

	PKN herv.		PKN ger.		r-k		doopsgez.		overig		totaal	
Ingeschatte kans	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Zeer klein	11	4	3	3	1	2	15	3				
Klein	17	7	12	14	1	3					30	7
Matig	15	6	4	5	1	3	4	12	5	9	29	6
Redelijk	62	25	19	22	6	18	10	30	10	18	107	23
Groot	131	52	38	44	21	62	15	45	30	55	235	51
Geen mening	9	4	10	11	4	12	4	12	8	15	35	8
Niet ingevuld	5	2	1	1	1	3			1	2	8	2
Totaal	**250**	**100**	**87**	**100**	**34**	**100**	**33**	**100**	**55**	**100**	**459**	**100**

Tabel 26: Kans dat een kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is, voor de eredienst

De kans dat het kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst wordt door driekwart van de eigenaren (binnen de responsgroep van 459 kerken) als 'redelijk' tot 'groot' ingeschat. Zo'n 16% schat in (kans 'matig', 'klein' en 'zeer klein') dat het over 10 jaar (zeer) waarschijnlijk afgelopen is met kerkdiensten in hun kerk. Dat betreft 74 kerken. Daarnaast zijn nog eens 43 kerken die op deze vraag 'geen mening' of 'niet ingevuld' heeft gegeven. Deze worden in dit onderzoek ook tot de 'risicogroep' gerekend.

Opmerkelijk zijn de verschillen per denominatie. Kijkend naar de 'negatief' ingeschatte kans (matig, klein en zeer klein), ligt die bij de gereformeerde kerken (22%) en hervormde kerken (17%) het hoogst. De rooms-katholieke kerken zijn het meest positief over de kans dat hun kerken over 10 jaar nog erediensten hebben (80%), de gereformeerde kerken het minst positief (66%).

5.3.2 Financieel

Geven de verwachtingen over het aantal kerkleden en het gebruik voor de erediensten een indicatie over het vrijkomen van kerken, ook de verwachting voor welke termijn de inkomsten zullen volstaan voor de instandhouding van het kerkgebouw is zo'n indicator. Onderverdeeld naar denominatie geeft dit het volgende beeld.

	PKN herv.		PKN geref.		r-k		doopsgez.		overig		Totaal	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
1-5 jaar	46	18,4	13	14,9	7	20,6	5	15,2	14	25,5	85	18,5
6-10 jaar	67	26,8	33	37,9	10	29,4	13	39,4	9	16,4	132	28,8
> 10 jaar	121	48,4	29	33,3	11	32,4	14	42,4	17	30,9	192	41,8
Niet ingevuld	16	6,4	12	13,9	6	17,6	1	3	15	27,2	50	10,9
	250	100	87	100	34	100	33	100	55	100	459	100

Tabel 27: Voor welke termijn volstaan de inkomsten voor het instandhouden, naar denominatie

Het aantal kerkelijke gemeenten (binnen de responsgroep van 459 kerken) dat het financieel sowieso wel langer dan 10 jaar denkt te redden, bedraagt 192 (41,8 %). Meer dan de helft is daar in min of meerdere mate onzeker over en wordt in dit onderzoek tot de 'risicogroep' gerekend.

Eén op de 5 kerken (18,5%) zegt dat de inkomsten niet langer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het kerkgebouw. Bijna de helft van de kerken (47,3%) houdt het niet langer dan 10 jaar vol.

Uitgesplitst naar denominaties is de financiële toekomstverwachting het somberst in de categorie 'overig' (25,5 %). De rooms-katholieke kerken zijn in dit opzicht tweede (20,6 %), de hervormden derde (18,4 %). Relatief weinig gereformeerde kerken (14,9 %) maken zich zorgen dat hun inkomsten voor niet meer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het gebouw.

Het meest optimistisch over de toekomst zijn de hervormde kerken (48,4 %). Opvallend is dat de doopsgezinde kerken (42,4 %) positiever zijn dan de gereformeerden (33,3 %) en de rooms-katholieke kerken (32,4). De categorie 'overig' is hekkensluiter: 30,9 % verwacht ook over 10 jaar nog voldoende inkomsten te hebben voor de instandhouding van het gebouw. Dat de categorie 'overig' zo slecht scoort, hoeft geen verbazing te wekken. De kerkgenootschappen die tot deze categorie gerekend worden, zijn in het algemeen relatief jong, en hebben weinig bezittingen. Zij draaien grotendeels op de bijdragen van de leden en eventueel wat verhuur van kerkzalen.

5.3.3 Koppeling algemeen-financieel

Interessant is om vast te stellen hoe groot de overlap is tussen de groepen van kerken die in het algemeen somber zijn én die financieel somber zijn.

	Voor welke termijn volstaan de inkomsten				
wat is de kans dat dit	1-5 jaar	6-10 jaar	> 10 jaar	niet ingevuld	Totaal
kerkgebouw over 10 jaar in gebruik is voor de eredienst					
zeer klein	**10**		2	3	15
klein	**10**	**12**	7	1	30
matig	**5**	**16**	5	3	29
redelijk	18	36	43	10	107
groot	23	59	130	23	235
geen mening	16	8	5	6	35
niet ingevuld	3	1		4	8
	85	132	192	50	459

Tabel 28: Kans dat kerk over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst, gerelateerd aan de inkomsten voor de instandhouding van het kerkgebouw

In totaal 25 eigenaren schatten de kans als 'zeer klein' tot 'matig' in dat hun kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst, én geven tegelijkertijd aan dat hun inkomsten voor niet meer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het gebouw. Als de termijn verlengd wordt tot 10 jaar, gaat het om 63 kerkgebouwen.

Het is opvallend dat de overlap maar zó gering is. Wellicht redeneert men dat het onderhoud nog wel een tijdje kan wachten, als er nu even (?) onvoldoende inkomsten zijn? Onvoldoende inkomsten betekent immers niet automatisch dat het kerkgebouw ook moet worden afgestoten.

Een andere en zeer reële mogelijkheid is dat kerkelijke gemeenten die het financieel moeilijk hebben, 'verstopt' zitten in de groepen 'geen mening' of 'niet ingevuld' (samen 43 kerken), of niet hebben meegedaan aan de enquête en behoren tot de non-responsgroep van 92 kerken. Kleine kerkelijke gemeenschappen die nauwelijks meer functioneren door het ontbreken van kader, voeren niet zelden geen administratie meer en laten het invullen van enquêtes ook achterwege.

Kerkelijke gemeenten hebben inkomsten uit 'levend geld' (collectes en vrijwillige bijdragen) en soms ook uit 'stille reserves' (banktegoeden, aandelen, grondbezit, panden). De middelen zijn niet onbeperkt. Wanneer het aantal kerkleden daalt, en parallel daaraan de inkomsten dalen, moet de kerkenraad kiezen wat er met de beperkte middelen gedaan wordt. In veel

gevallen krijgt het 'pastoraat' dan voorrang boven de 'stenen'. Dit betekent dat ervoor gekozen wordt om wel de dominee te betalen, maar geen (of minder) geld te besteden aan het gebouw.

In het geval van streekgemeenten, zoals die steeds vaker voorkomen binnen de (gereformeerde en hervormde) kerken van de Protestantse Kerk in Nederland, wordt er vaak voor gekozen om één (of meer) van de gebouwen niet meer of nog maar mondjesmaat te onderhouden.

Aangezien het onderzoek geen zicht biedt op de werkelijke financiële situatie ter plaatse, is ervoor gekozen om in de rest van dit hoofdstuk alleen te werken met de algemene taxatie van de eigenaar zelf of het kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst.

Dat de eigenaren van de 459 kerkgebouwen die hebben meegewerkt aan het onderzoek zich financieel niet helemaal in de kaart hebben laten kijken, blijkt uit de respons op de vragen naar 'andere structurele inkomstenbronnen' (naast de inkomsten uit vrijwillige bijdragen).

	Ja		nee	Totaal
	Aantal	%		
rente	286	55,8	173	459
dividend (aandelen)	50	10,9	409	459
huur (bv pastorie)	151	32,9	308	459
pacht (bv land en of boerderij)	223	48,6	236	459
anders	52	11,3	407	459

Tabel 29: Structurele inkomsten anders dan uit vrijwillige bijdragen

De helft van de kerkelijke eigenaren heeft náást de vrijwillige bijdragen van de gemeenteleden ook nog structurele inkomsten uit rente (55,8%) en pacht van landerijen en/of boerderijen (48,6%).

5.3.4 Koppeling toekomstverwachting met ledental

Veel mensen denken dat het kerkelijk draagvlak staat of valt met het aantal gemeenteleden. Als er maar weinig leden zijn, is de kans groter dat de kerk zijn functie waarschijnlijk binnen 10 jaar wel zal verliezen, luidt dan de redenering. Uit paragraaf 5.2.1 kan worden afgeleid dat er 114 kerken zijn met minder dan honderd leden. Zijn dat óók de kerken die somber zijn over hun toekomst?

	Aantal kerkleden								
wat is de kans dat dit kerkgebouw over 10 jaar in gebruik is voor de eredienst	0 - 10	11 - 50	51- 100	101- 200	201- 300	301- 600	600 >	Niet ingevuld	Totaal
zeer klein	1	6	1		4		2	1	15
klein	1	4	2	4	7	3	8	1	30
matig	1	4	3	7	5	4	3	2	29
redelijk	2	21	12	20	19	21	9	3	107
groot		25	22	28	30	53	74	3	235
geen mening	1	6	2	8	1	5	11	1	7
niet ingevuld				2	1	4		1	8
Totaal	**6**	**66**	**42**	**69**	**63**	**94**	**107**	**12**	**459**

Tabel 30: Kans over 10 jaar nog in gebruik, gerelateerd naar aantal kerkleden

Uit de tabel blijkt dat van de kerken met minder dan 100 kerkleden, 1 op de 5 somber (kan zeer klein, klein en matig) is over de kans dat de kerk over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst. Bij kerken die meer dan 100 kerkleden hebben, is dat 14%. Er wordt dus iets somberder gedaan bij de kerken met minder dan 100 leden en vooral bij kerken met minder dan 10 leden.
Wel zou men zich kunnen afvragen of het ledental op zichzelf wel een goede indicator is voor de vraag of een kerkgebouw binnen 10 jaar zijn functie zal verliezen. Het vermoeden bestaat dat er soms 'stille reserves' zijn bij kleine kerkelijke gemeenten, in de vorm van landerijen of gebouwen. Er zijn voorbeelden in Fryslân bekend van kerkelijke gemeenten waar er (twee)wekelijks amper 10 mensen in een kerk komen en dat er nog ten hoogste 2 kerkenraadsleden zijn, maar dat het gebouw er pico bello bijstaat dankzij de financiële reserves.
Lang niet altijd wordt de noodzaak gevoeld om samen te werken (of te fuseren) met kerkelijke gemeenten in de directe omgeving. Zo lang er nog een kerkrentmeester is die 'de boel draaiende houdt, is er in de beleving van de kerkelijke gemeente geen sprake van een probleem. Het mag duidelijk zijn dat dergelijke situaties op langere termijn toch niet houdbaar zijn. Als die ene 'warbere' kerkrentmeester wegvalt om wat voor reden ook, zitten de achterblijvers met een groot probleem. Dit zijn echter nadrukkelijk uitzonderingssituaties, die niet het algemene beeld bepalen.

5.4 Koppeling met restauratie-achterstand

Aantal kerkleden	Rijksmonumenten			Niet-rijksmonumenten			Totaal		
	aantal	Bedrag €	%	aantal	Bedrag €	%	Aantal	Bedrag €	%
0 - 10	3	583.000	1	1	8.000		4	591.000	2
11 - 50	16	2.332.300	10	5	298.500	7	21	2.630.800	10
51 – 100	10	1.420.650	6	4	191.625	5	14	1.612.275	6
101 – 200	21	2.573.400	11	4	258.500	6	25	2.831.900	11
201 – 300	13	1.842.450	8	7	501.500	12	20	2.343.950	9
301 – 600	25	3.968.000	18	6	604.000	15	31	4.572.000	17
601 >	18	3.291.500	15	14	1.717.000	42	32	5.008.500	19
n.v.t.	3	332.200	1	2	48.600	1	5	380.800	1
Niet ingevuld	36	6.146.150	27	3	509.000	12	39	6.655.150	25
TOTAAL	**145**	**22.489.650**	**100**	**46**	**4.136.725**	**100**	**191**	**26.626.375**	**100**

Tabel 31: Restauratie-achterstand gerelateerd aan aantal lidmaten en monumentenstatus

Als het aantal kerkleden wordt afgezet tegen de restauratie-achterstand, dan blijkt dat restauratie-achterstand voor 36% (en als de niet-respons niet wordt meegerekend, zelfs 49%) voorkomt bij kerken die meer dan 300 kerkleden hebben. Dat (b)lijkt logisch; dat zijn de grotere kerken die relatief gezien ook een grotere restauratie-achterstand hebben. Opvallend is daarbij wel dat er verschil is tussen rijksmonumenten (33% van de achterstand in kerken met meer dan 300 leden) en niet-rijksmonumenten (57% van de achterstand in kerken met meer dan 300 leden). Dit verschil zou gezocht moeten worden in een aantal grotere niet-rijksmonumentale (gereformeerde) kerken. Echter, dat lijkt niet zo logisch omdat vrijwel alle grote kerken met achterstand rijksmonument zijn. Waarschijnlijker is dat de relatief grote non-respons (27%) bij de rijksmonumenten dit beeld vertekent en dat daar een aantal grote kerken met veel kerkleden tussenzitten waarvan de kerk rijksmonument is. Ongeveer 12% van de restauratie-achterstand doet zich voor bij kerken met minder dan 50 leden. Het gaat hier om 25 kerken die een achterstand van ruim € 3,2 miljoen hebben, waarvan driekwart rijksmonument is.

Ingeschatte kans	Rijksmonumenten			Niet-rijksmonumenten			Totaal		
	aantal	Bedrag €	%	aantal	Bedrag €	%	Aantal	Bedrag €	%
Zeer klein	10	2.165.200	10	2	162.500	4	12	2.327.700	9
Klein	4	643.500	3	7	581.500	14	11	1.225.000	4
Matig	11	1.781.000	8	3	251.000	6	14	2.032.000	8
Redelijk	30	3.576.850	16	11	761.000	18	41	4.337.850	16
Groot	44	6.478.450	29	15	1.555.725	38	59	8.034.175	30
Geen mening	7	1.288.500	6	4	270.000	7	11	1.558.500	6
Niet ingevuld	39	6.556.150	29	4	555.000	13	43	7.111.150	27
TOTAAL	**145**	**22.489.650**	**100**	**46**	**4.136.725**	**100**	**191**	**26.626.375**	**100**

Tabel 32: Restauratie-achterstand gerelateerd aan de kans dat de kerk over 10 jaar niet meer in gebruik is, en aan de monumentenstatus

Als de restauratie-achterstand wordt afgezet tegen de kans dat de kerk over 10 jaar niet meer in gebruik is (voor de eredienst), dan kan worden gesteld dat 46% (en als de niet-respons niet wordt meegerekend, zelfs 69%) van de restauratie-achterstand voorkomt bij kerken die over 10 jaar ook nog wel in gebruik zullen zijn voor de eredienst. Eenvijfde deel van de achterstand komt voor bij kerken waarvan men de kans klein acht dat daar over 10 jaar nog erediensten worden gehouden. Hierbij is er weinig verschil tussen rijksmonumenten en niet-rijksmonumenten. Er is dus een restauratie-achterstand van in ieder geval ruim € 5,5 miljoen in 37 kerken waarvan de kans groot is dat over 10 jaar die kerken niet meer in gebruik zullen zijn (voor de eredienst). Door de grote groep (54 kerken) die de enquête op dit punt niet heeft ingevuld, zou dit bedrag nog hoger kunnen uitpakken.

5.5 Koppeling met cultuurhistorische waarde

De verwachting of de kerk over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst, zegt iets over het vrijkomen van de desbetreffende kerk. De verwachting dat de kerk op termijn voor herbestemming of ander gebruik in beeld komt, is dan groot. Het is dan interessant te weten wat de monumentale waarde van die kerken is. Mede in het licht van die mogelijke herbestemming van de kerk zelf, is de kans dat de kerk over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst (en ook het aantal kerkleden) afgezet tegen de architectonische waarde van de kerk.

Kans dat de kerk over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst	Architectonische waarde							
	Hoog		Gemiddeld		Laag		Totaal	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Groot	59	51,8	31	29	9	26,5	99	38,8
Redelijk	28	24,6	36	33,7	10	29,4	74	29
Matig	10	**8,8**	9	**8,4**	2	**5,9**	21	**8,2**
Klein	6	**5,3**	7	**6,5**	5	**14,7**	18	**7,1**
zeer klein	3	**2,6**	7	**6,5**	2	**5,9**	12	**4,7**
geen mening	5	4,4	9	8,4	5	14,7	19	7,5
niet ingevuld	3	2,5	8	7,5	1	2,9	12	4,7
TOTAAL	**114**	**100**	**107**	**100**	**34**	**100**	**255**	**100**

Tabel 33: Architectonische waarde gerelateerd aan de kans dat de kerk over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst

Iets meer dan de helft van de gebouwen binnen de groep van 255 kerken waarvan de waarde bepaald is - en waarvan de eigenaar aangeeft dat de kans groot is dat ze over 10 jaar nog in gebruik zijn voor de eredienst - heeft een hoge architectonische waarde (51,8%). Voor in totaal 16,7% van de gebouwen met een hoge architectonische waarde is de kans 'zeer klein' tot 'matig' dat ze over 10 jaar nog in gebruik zijn. Een kwart van de kerkgebouwen waarvan de eigenaar aangeeft dat de kans 'zeer klein' tot 'matig' is dat ze over 10 jaar nog in gebruik zijn voor de eredienst, heeft een lage architectonische waarde (26,5 %).

	Architectonische waarde							
ledental	Hoog		Gemiddeld		Laag		Totaal	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%	aantal	%
0-10	1	**0,9**	3	2,8	2	5,9	6	2,4
11-50	26	**22,8**	15	14	2	5,9	43	16,9
51-100	14	12,3	11	10,3	6	17,6	31	12,2
101-200	27	**23,7**	20	18,7	5	14,7	52	20,4
201-300	11	9,6	22	20,6	3	8,8	36	14,1
301-600	17	14,9	14	13,1	7	20,6	38	14,9
601 of meer	14	12,3	16	15	9	26,5	39	15,2
n.v.t.			1	0,9			1	0,4
niet ingevuld	4	3,5	5	4,6			9	3,5
	114	100	107	100	34	100	255	100

Tabel 34: Architectonische waarde, gerelateerd aan ledental

Iets minder dan de helft van de kerkgebouwen (binnen de beoordeelde groep van 255 kerkgebouwen) met een hoge architectonische waarde is eigendom van kerkelijke gemeenten met minder dan 200 leden (47,4 %).

5.6 Deelconclusies

Conclusie 1: Een kwart van de kerkgebouwen behoort aan een kerkelijke gemeente met minder dan 100 kerkleden

Conclusie 2: In 15% van de kerkgebouwen is de frequentie van kerkdiensten slechts één keer per maand of anderszins.

Conclusie 3: De 'risicogroep' van kerken die over 10 jaar hoogstwaarschijnlijk niet meer in gebruik zijn voor de eredienst, bestaat uit tenminste 74 tot 117 kerkgebouwen

In totaal 74 eigenaren schatten de kans 'zeer klein' tot 'matig' dat hun gebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst. Nog eens 43 eigenaren weten het niet. Daarmee kan de 'risicogroep' geschat worden op tenminste 74 tot 117 kerkgebouwen. De groep is mogelijk nog groter, doordat 92 kerkeigenaren niet meegewerkt hebben aan de enquête (non-respons).

Opmerkelijk zijn de verschillen per denominatie. Kijkend naar de 'negatief' ingeschatte kans (matig, klein en zeer klein), ligt die bij de (PKN) gereformeerde kerken (22%) en (PKN) hervormde kerken (17%) het hoogst. De rooms-katholieke kerken zijn het meest positief over de kans dat hun kerken over 10 jaar nog erediensten hebben (80%), de (PKN) gereformeerde kerken het minst positief (66%).

Conclusie 4: Eén op de 5 kerkbesturen (85) zegt dat de inkomsten niet langer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het kerkgebouw. Bijna de helft van de kerken (219) houdt het naar eigen zeggen niet langer dan 10 jaar vol

Deze groep is mogelijk nog groter, omdat 50 kerkbesturen bij deze vraag niets hebben ingevuld.

Conclusie 5: Er is een 'probleemgroep' van 25 kerken met een zeer geringe toekomstverwachting
In totaal 25 eigenaren schatten de kans als 'zeer klein' tot 'matig' in dat hun kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst, én geven tegelijkertijd aan dat hun inkomsten voor niet meer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het gebouw. Als de termijn verlengd wordt tot 10 jaar, gaat het om 63 kerkgebouwen.

Conclusie 6: De helft van de onderzoeksgroep heeft structurele inkomsten uit rente en pacht.

Conclusie 7: Eén op de 5 kerken met minder dan 100 kerkleden, is somber (kans zeer klein, klein en matig) over de kans dat de kerk over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst.
Bij kerken die meer dan 100 kerkleden hebben, is dat 14%. Er wordt dus iets somberder gedaan bij de kerken met minder dan 100 leden en vooral bij kerken met minder dan 10 leden.

Conclusie 8: 36% van de restauratie-achterstand komt voor bij kerken die meer dan 300 kerkleden hebben
Er is hierbij een verschil tussen rijksmonumenten (33% van de achterstand in kerken met meer dan 300 leden) en niet-rijksmonumenten (57% van de achterstand in kerken met meer dan 300 leden).

Conclusie 9: 12% van de restauratie-achterstand doet zich voor bij kerken met minder dan 50 leden.
Het gaat hier om 25 kerken die een achterstand van ruim € 3,2 miljoen hebben, waarvan driekwart rijksmonument is.

Conclusie 10: Meer dan de helft van de restauratie-achterstand komt voor bij kerken die over 10 jaar ook nog wel in gebruik zullen zijn voor de eredienst.
Eenvijfde deel van de achterstand komt voor bij kerken waarvan men de kans dat daar over 10 jaar nog erediensten worden gehouden, negatief inschat. Hierbij is er weinig verschil tussen rijksmonumenten en niet-rijksmonumenten.

Conclusie 11: Er is een restauratie-achterstand van in ieder geval ruim € 5,5 miljoen in 37 kerken waarvan de kans groot is dat over 10 jaar die kerken niet meer in gebruik zullen zijn (voor de eredienst).
Door de grote groep (54 kerken) die de enquête op dit punt niet heeft ingevuld, zou dit bedrag nog veel hoger uit kunnen pakken.

Conclusie 12: Iets meer dan een kwart (26,5%) van de kerkgebouwen waarvan de eigenaar aangeeft dat de kans 'zeer klein' tot 'matig' is dat ze over 10 jaar nog in gebruik zijn voor de eredienst, heeft een lage architectonische waarde.
Voor in totaal 16,7% van de gebouwen met een hoge architectonische waarde is de kans 'zeer klein' tot 'matig' dat ze over 10 jaar nog in gebruik zijn. Van de kerkgebouwen met hoge architectonische waarde, is de helft in eigendom van kerkelijke gemeenten met minder dan 200 leden.

Slotsom
Minimaal 74 kerken zullen hoogstwaarschijnlijk over 10 jaar niet meer in gebruik zijn voor de eredienst. Bijna de helft van alle kerkbesturen zegt het financieel gezien niet langer dan 10 jaar vol te kunnen houden. Slechts eenvijfde deel van de restauratie-achterstand komt voor bij kerken die binnen afzienbare termijn vrij zullen komen. Van de kerken die binnen 10 jaar hun functie zullen verliezen, heeft een kwart een lage architectonische waarde.

6 HOOFDSTUK Maatschappelijk draagvlak

6.1 Onderzoeksgroep

De onderzoeksgroep bestaat uit 183 kerkgebouwen in 168 dorpen met minder dan 3000 inwoners. Deze kerkgebouwen hebben minder dan honderd kerkleden en zitten bovendien in de 'risicogroep' met eigenaren die denken dat de kans 'zeer klein' tot 'matig' is dat hun gebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst. Of ze denken dat hun inkomsten niet langer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het gebouw.

Stichting Doarpswurk, gevestigd te Raerd (B), heeft per dorp een inschatting gemaakt van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel, op basis van het aantal inwoners, het aantal vrijwilligersorganisaties en de kennis van het veld zoals die bij medewerkers van Doarpswurk aanwezig is. Daarnaast heeft Doarpswurk een inschatting gegeven van de continuïteit van dit potentieel voor de komende 10 jaar.

6.2 De gegevens

6.2.1 Bestuurlijk-organisatorisch potentieel

Wanneer een kerkelijke gemeente te klein is geworden of geen geld meer heeft, rijst op enig moment de vraag wat er met het kerkgebouw moet gebeuren. Een van de mogelijkheden is dat het gebouw wordt verkocht en een particuliere bestemming krijgt. Een andere mogelijkheid is dat de kerk een openbare functie houdt, bijvoorbeeld als dorpshuis, cultureel centrum of museum. In dat geval zijn er mensen nodig die de bestuurlijke en organisatorische verantwoordelijkheid op zich willen nemen, van binnen of van buiten het dorp. Wanneer die bestuurskracht niet gevonden kan worden, komt eventueel - en pas in laatste instantie – een overdracht van het kerkgebouw aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken in beeld.

In dit licht bezien is het belangrijk te weten hoe het gesteld is met het bestuurlijk-organisatorisch potentieel in de dorpen. In het kader van het onderzoek heeft Doarpswurk gekeken naar de kerken met minder dan honderd leden, die somber zijn over de toekomst van het kerkgebouw of die de financiële situatie voor de instandhouding van het gebouw somber ingeschat hebben.

Doarpswurk gaat er vanuit dat het bestuurlijk-organisatorische potentieel 'klein' is als er minder dan 13 vrijwilligersorganisaties (cijfers 2005) in een dorp aanwezig zijn. Het potentieel wordt 'gemiddeld' ingeschat bij 13 tot 20 vrijwilligersorganisaties en 'groot' bij meer dan 20 clubs. In een aantal gevallen is hiervan afgeweken, als de kennis die bij Doarpswurk aanwezig is daartoe aanleiding gaf.

	aantal kerken	%	aantal dorpen	%
Klein	89	48,6	85	50,6
Gemiddeld	30	16,4	55	32,7
Groot	64	35,0	28	16,7
Totaal	**183**	**100**	**168**	**100**

Tabel 35: Bestuurlijk-organisatorisch potentieel

In net iets meer dan de helft van de dorpen die Doarpswurk tegen het licht gehouden heeft, schat men het bestuurlijk-organisatorisch potentieel als 'klein' in (50,6 %).

6.2.2 Continuïteit

Een andere vraag is hoe het gesteld is met de continuïteit van dit bestuurlijk-organisatorisch potentieel. In dorpen waarvan de bevolking krimpt, kan nu misschien nog wel voldoende bestuurskracht gevonden worden, maar hoe zit dat over 10 jaar?

	kerken		dorpen	
	aantal	%	aantal	%
bestuurskracht klein/continuïteit twijfelachtig	83	45,4	80	47,6
bestuurskracht klein/continuïteit verzekerd	6	3,3	5	3,0
bestuurskracht gemiddeld/continuïteit verzekerd	30	16,4	28	16,7
bestuurskracht groot/continuïteit verzekerd	64	34,9	55	32,7
totaal	**183**	**100**	**168**	**100**

Tabel 36: Continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel

In iets minder dan de helft van de dorpen (47,6 %) is de bestuurskracht volgens Doarpswurk klein en is de continuïteit daarvan bovendien twijfelachtig.

Doarpswurk benadrukt overigens dat haar taxatie slechts relatieve waarde heeft. Zo gemakkelijk is het niet om vanuit het stichtingskantoor te peilen hoe het zit met de bestuurskracht. Dat merkt Doarpswurk voortdurend in haar werk. In dorpen waarvan de eigen adviseurs op basis van de ervaringen uit het verleden bijvoorbeeld dachten dat het moeilijk zou zijn om een bestuur te vinden voor een nieuw dorpshuis, blijkt dat in werkelijkheid soms toch te lukken. Bij de inschatting van de continuïteit wordt de onzekerheid alleen maar groter.

De taxatie die Doarpswurk van de dorpen gegeven heeft, is vertrouwelijk. De informatie wordt alleen gebruikt voor de trendmatige analyses in dit rapport.

6.2.3 Aanwezigheid van een dorpshuis

Wanneer een kerkgebouw zijn kerkelijke functie verliest, rijst de vraag wat er met het gebouw moet gebeuren. Moet het verkocht worden aan een particulier die er een eigen bestemming aan geeft? Of kan het gebouw een openbare functie behouden, bijvoorbeeld als dorpshuis of cultureel centrum?

Fryslân kent van dit laatste enkele geslaagde voorbeelden. Denk aan De Bidler in Wergea, de voormalige hervormde kerk, nu functionerend als cultureel centrum voor de weide omgeving. Of denk aan de Groate Kerk in Sint Jacobiparochie, de voormalige hervormde kerk, overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken en nu al weer vele jaren bij een aparte stichting Groate Kerk in gebruik als het cultureel centrum voor de hele gemeente het Bildt. Dorpshuizen in voormalige kerken zijn bijvoorbeeld te vinden in Oldetrijne (voormalig hervormd), Reitsum (voormalig gereformeerd), en Rotstergaast (voormalig hervormd), Tijnje (voormalig Vrije Evangelisatiekerk). In Warns is de voormalige gereformeerde kerk overgenomen door een particulier en verbouwd tot theater annex dorps-cultuurhuis.

Uitgangspunt voor het onderzoek is de stelling dat als een dorp nog geen dorpshuis of multifunctioneel centrum (mfc) heeft, het maatschappelijk draagvlak wellicht groter is om de vrijkomende kerk eventueel een publieke functie te geven. Doarpswurk heeft daarom nagegaan in hoeveel van de 168 onderzochte dorpen een dorpshuis of mfc aanwezig is, dan wel andere ruimten die te gebruiken zijn voor gemeenschapsactiviteiten.

De aanwezigheid van een dorpshuis verkleint de kans om de kerk voor dorpshuisgerelateerde activiteiten te herbestemmen. In 121 van de 168 dorpen (73%) is dat het geval. Van de 121 dorpshuizen kunnen er 53 multifunctioneel gebruikt worden (43%). Dat maakt de kans om de kerk te herbestemmen voor dorpshuisgerelateerde activiteiten kleiner. Niet onmogelijk – want er kan ook samenwerking en/of afstemming tussen kerk en dorpshuis zijn – maar wel kleiner.

Van de 168 dorpen zijn er 71 (42%) waar, naast het dorpshuis, ook andere ruimten aanwezig zijn die voor gemeenschapsactiviteiten gebruikt kunnen worden (horeca, sportkantines, multifunctionele ruimtes bij scholen en jeugdhonken e.d).

In 46 dorpen is geen dorpshuis aanwezig. Hier is de kans groter om de kerk multifunctioneel te gebruiken. Van de betreffende dorpen hebben er 31 echter wel een andere ruimte die eventueel voor dorpsactiviteiten gebruikt kan worden (horeca, sportkantines, multifunctionele ruimtes bij scholen en jeugdhonken e.d).

In 16 dorpen is én geen dorpshuis c.q. multifunctioneel centrum én geen andere ruimte die voor (verenigings) activiteiten gebruikt kan worden. In deze – overigens allemaal zeer kleine – kernen is de kans het grootst dat het vrijkomende kerkgebouw herbestemd kan worden voor dorpsactiviteiten.

Vrijkomende kerkgebouwen kunnen concurrenten worden van dorpshuizen (zie het kader aan het slot van dit hoofdstuk). Waar concurrentie is, dalen de prijzen. Dit is niet goed voor de exploitatie van zowel het dorpshuis als het kerkgebouw. In de wereld van de dorpshuizen is dan ook niet iedereen even blij met al die vrijkomende kerkgebouwen, die zich op dezelfde markt zullen begeven. Niet alleen op de markt van (culturele) activiteiten, maar ook op die van vrijwilligers. Om de markt van de gemeentelijke subsidies niet te vergeten: waarom zou een dorpshuis wel subsidie krijgen en een cultureel centrum in een kerkgebouw niet?

6.3 Koppelingen

Uit het onderzoek van Doarpswurk blijkt dus dat er 16 dorpen zijn zonder dorpshuis of andere ruimtes die voor gemeenschapsactiviteiten te gebruiken zijn (horeca, kantines, e.d.). Het gaat om zeer kleine dorpen. Om in te kunnen schatten hoe reëel het is om te denken dat deze 16 kerkgebouwen herbestemd kunnen worden voor dorpshuisachtige functies, worden voor deze 16 kerken koppelingen gelegd met het bestuurlijk-organisatorisch potentieel en de continuïteit daarvan, met kerkelijk draagvlak, met de cultuurhistorische waarde en de restauratie-achterstand.

6.3.1 Bestuurlijk-organisatorisch potentieel

In alle 16 dorpen wordt de bestuurskracht door Doarpswurk als klein ingeschat. Dat de bewoners zelf een dorpsstichting voor de instandhouding van hun kerk zullen oprichten, ligt daarmee niet voor de hand.

Een van deze 16 kerken die in dorpen zonder dorpshuis staan, de voormalige hervormde kerk van Vinkega, is al jarenlang buiten gebruik. De lokale Stichting Behoud Finkegea ijverde voor het behoud als dorpshuis. Maar de gemeenteraad van Weststellingwerf zag dat niet zitten. Het is volgens de fracties twijfelachtig of hier voldoende geld en vrijwilligers voor te vinden zijn. Eind 2008 wilde de gemeenteraad ook geen toestemming geven om in de kerk te mogen wonen, ook al noemde de wethouder dat de 'enige kans' om het niet-monumentale kerkgebouw te behouden (*Leeuwarder Courant,* 9 september 2008).

6.3.2 Kerkelijk draagvlak

Van 12 van de 16 kerken is bekend hoeveel kerkleden zij hebben. Van deze 12 kerken hebben er 10 (83%) minder dan 50 kerkleden. Bij deze 12 kerken is er maar één waar meer dan 50 mensen deelnemen aan een eredienst, de rest heeft minder dan 50 deelnemers en in 5 gevallen zelfs minder dan 25 mensen.

In 6 van de 16 dorpen denken de leden van de kerkelijke gemeente dat de kans groot is dat hun gebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst. Herbestemming is hier dus helemaal niet aan de orde, hoewel de inkomsten in de helft van de 6 dorpen slechts toereikend zijn voor 6 tot 10 jaar.

In 2 van de 16 dorpen schat de kerkelijke eigenaar de kans als 'zeer klein' in dat het kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst en denkt men concreet aan overdracht aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Bij deze 16 kerken die mogelijk als dorpshuis of multifunctioneel centrum zouden kunnen worden herbestemd, is er volgens 38% van de kerkelijke gemeenten zelf geen sprake van dat de kerk binnen 10 jaar vrijkomt voor herbestemming.

6.3.3 Cultuurhistorische waarde

Van deze 16 kerken zijn 14 (88%) rijksmonument. De helft van de 16 kerken behoort ook tot de 'onderzoeksgroep' waarvan de cultuurhistorische waarde is bepaald. Van deze 8 kerken was er maar één die 'laag' scoorde.
Bijna al deze 16 kerken die mogelijk als dorpshuis of multifunctioneel centrum zouden kunnen worden herbestemd, zijn van cultuurhistorische waarde.

6.3.4 Restauratie-achterstand

Van deze 16 kerken zaten er 10 ook in de 'onderzoeksgroep' waarvan de instandhoudingsbehoefte en de restauratie-achterstand zijn bepaald. Deze 10 kerken vallen allemaal in de onderhoudscategorie > € 6.000 per jaar en zijn als kleine kerkjes te betitelen. Deze 10 kerken hadden in totaal een restauratie-achterstand van € 1.543.000, dus gemiddeld € 154.300 per kerk. Dat is meer dan het gemiddelde van alle kerken (zie hoofdstuk 3), wat te wijten is aan een drietal grote restauraties die nodig zijn in deze groep van 10 kerken.

Bij deze 16 kerken die mogelijk als dorpshuis of multifunctioneel centrum zouden kunnen worden herbestemd, is er dus sprake van kleine kerkjes die allemaal een restauratie-achterstand hebben, waarvan 3 groot.

6.4 Deelconclusies

Conclusie 1: In de helft van de 168 onderzochte dorpen is de bestuurskracht klein en de continuïteit daarvan twijfelachtig.
De kans dat deze dorpen een herbestemming vinden en organiseren voor het eventueel vrijkomende kerkgebouw, is volgens Doarpswurk klein.

Conclusie 2: De grote dichtheid van dorpshuizen in Fryslân verkleint volgens Doarpswurk de kans dat vrijkomende kerkgebouwen kunnen worden herbestemd voor gemeenschapsactiviteiten.

Conclusie 3: In 46 dorpen waar geen dorpshuis aanwezig is, is de kans groter om de kerk multifunctioneel te gebruiken, hoewel 31 van deze dorpen al wel een andere ruimte hebben die voor dit doel gebruikt wordt.

Conclusie 4: In 16 dorpen waar mogelijk een kerk vrij komt, is de kans het grootst om de kerk multifunctioneel te gebruiken omdat er geen dorpshuis en geen andere ruimte is, maar het gaat hier in alle gevallen om heel kleine dorpen.

Bij deze 16 kerken die mogelijk als dorpshuis of multifunctioneel centrum zouden kunnen worden herbestemd, is er:
- sprake van geringe bestuurskracht en een klein bestuurlijk-organisatorisch potentieel;
- volgens 38% van de kerkelijke gemeenten zelf geen sprake van dat de kerk binnen 10 jaar

vrijkomt voor herbestemming;
- sprake van kleine kerkjes met een grote cultuurhistorische waarde;
- sprake van relatief grote restauratie-achterstand.

Slotsom

In het kader van het maatschappelijk draagvlak, lijkt het voor de hand te liggen dat als een kerk vrij komt deze zou kunnen worden herbestemd voor een andere openbare functie op sociaal-cultureel vlak, oftewel dorpshuis of multifunctioneel centrum. Van de ('risico')groep van eigenaren die denken dat de kans 'zeer klein' tot 'matig' is dat hun gebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst, zou voor 16 kerken in Fryslân een herbestemming tot dorpshuis een optie kunnen zijn. Gezien de andere restricties die er nog bij deze 16 kerken spelen (geringe bestuurskracht, klein bestuurlijk-organisatorisch potentieel, grote cultuurhistorische waarde, relatief grote restauratie-achterstand), zou wellicht in 8 kerken in Fryslân nog een dorpshuis gerealiseerd kunnen worden. Hoewel afstemming en samenwerking mogelijk is tussen kerk en dorpshuis, lijkt het structureel herbestemmen van vrijkomende kerken tot dorpshuis geen reële optie. Nevengebruik van kerkgebouwen vindt steeds meer plaats (crèches, zalenverhuur), maar het is niet waarschijnlijk dat hiermee een substantieel deel van de instandhoudingkosten opgebracht kan worden.

Kerken en dorpshuizen

Kerkgebouwen begeven zich op dezelfde markt als dorpshuizen en kunnen in die zin concurrenten van elkaar zijn. Beide bieden zich aan als vergaderlocatie en als podium voor (culturele) activiteiten. Het is een economische wetmatigheid dat de prijzen dalen als er te veel concurrentie is. Dat is niet goed voor de exploitatie van zowel het dorpshuis als het kerkgebouw. In de wereld van de dorpshuizen is dan ook niet iedereen even blij met al die vrijkomende kerkgebouwen, die zich mogelijk op dezelfde markt gaan bewegen.
In de afgelopen decennia is door de overheden fors geïnvesteerd in dorpshuizen. De kerkgebouwen die in deze zelfde periode vanwege de secularisatie hun oorspronkelijke functie verloren hebben, zijn opvallend genoeg maar zelden herbestemd tot dorpshuis. Dat is eigenlijk alleen gebeurd in Oldetrijne, Reitsum, Rotstergaast en Tijnje.
In Warns is een kerk overgenomen door een particulier en omgebouwd tot theater annex dorps-cultuurhuis. Enkele andere kerken zijn omgevormd tot cultureel centrum zoals De Bidler in Wergea en de Groate Kerk in Sint Jacobiparochie.
Er zijn voorbeelden bekend van dorpen waar met de inwoners is gesproken over de herbestemming van kerk tot dorpshuis, en waar men er uiteindelijk toch voor gekozen heeft om dat niet te doen. In Edens/Iens is nabij het kerkje een geheel nieuw dorpshuisje neergezet. In Baaijum is ervoor gekozen het dorpshuis (in een voormalig schoolgebouwtje) te verbouwen, in plaats van de hervormde kerk over te nemen en voor dit doel te gebruiken. In Oostrum wil het dorp een dorpshuis nabij het evenemententerrein, hoe zeer de gemeente Dongeradeel en de Stichting Alde Fryske Tsjerken ook aandringen om hiervoor de kerk te gebruiken. In Wier wil het dorpshuis Ald Skoalle 'verhuizen' naar nieuwbouw bij het kaatsveld om een gezamenlijke exploitatie met de kaatskantine te bereiken, waar de Stichting Alde Fryske Tsjerken juist pleit om het dorpshuis op de huidige locatie naast de kerk te ontwikkelen in onderlinge samenwerking. Kerk en dorpshuis hoeven elkaar namelijk helemaal niet te beconcurreren, maar kunnen juist aanvullend op elkaar programmeren. Dorpshuizen programmeren meer gericht op het 'gewone volk';

kerken vullen het gat op dat daarmee ontstaat door wat 'cultureler' te programmeren.
Overigens is het ook een feit dat er onder dorpshuizen ook exploitatieproblemen bestaan, evenals problemen met het vinden van vrijwilligers. In Lollum hebben bijvoorbeeld zowel de gereformeerde kerk als het dorpshuis het moeilijk.

De Groate Kerk van Sint Jacobiparochie

7 HOOFDSTUK Gebruikspotentieel

7.1 Onderzoeksgroep

Een belangrijke vraag naast de verwachte hoeveelheid kerken die vrijkomt, is de vraag hoeveel daarvan hergebruikt c.q. herbestemd zou kunnen worden. Voor die vraag naar het gebruikspotentieel zijn een aantal indicatoren opgesteld (en ook uit de enquête naar voren gekomen) die in meer of minder mate als gebruiksbeperkingen kunnen worden bestempeld. Die indicatoren zijn op gebouwniveau:
- gescheiden eigendom kerk en toren
- cultuurhistorisch waardevol interieur
- aanwezigheid van een kerkhof
- aanwezigheid van nevenruimte
- aanwezigheid van een keuken
- aanwezigheid van een toilet
- aanwezigheid van verwarming

Niet alleen op het niveau van het kerkgebouw, maar ook op dorpsniveau spelen indicatoren mee die als beperkende factoren kunnen worden gezien voor toekomstig gebruik. Als zodanig zijn op dorpsniveau in dit onderzoek gedefinieerd:
- ruimtelijke economische dynamiek
- bestuurlijk en organisatorisch potentieel
- continuïteit
- potentie voor herbestemming voor wonen en/of werken
(belangstelling voor) multifunctioneel gebruik

In dit hoofdstuk wordt enerzijds geput uit de enquêtegegevens van 497 kerken met een kerkelijke functie; daarvan worden de gegevens in een tabel weergegeven. Anderzijds wordt – op basis van dezelfde onderzoeksgroep als in het vorige hoofdstuk van 183 kerkgebouwen in 168 dorpen met minder dan 3000 inwoners - in kruistabellen de relatie gelegd tussen de ‘risicogroep’ en de mate waarin de indicatoren op gebouwniveau (interieur, omgeving en kerkhof) en op dorpsniveau bijdragen aan de (her)gebruikspotentie. De risicogroep omvat kerken met minder dan honderd kerkleden en waarvan de eigenaren denken dat de kans ‘zeer klein’ tot ‘matig’ is dat hun gebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst en/of denken dat hun inkomsten niet langer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het gebouw.

Indicatoren op gebouwniveau

7.2.1 Aanwezigheid van indicatoren

In het kader van het mogelijk hergebruik, kan het een belemmering zijn dat de toren van de kerk en de kerk zelf (het ‘schip’) niet dezelfde eigenaar hebben. Van de 497 kerken in Fryslân die (nog) voor de eredienst worden gebruikt, heeft een op de 5 kerken meerdere eigenaren. In veel gevallen is die eigenaar van de toren een (burgerlijke) gemeente of een gemeentelijke stichting.

Ook een kerkhof rond een kerk – vooral als dat nog als begraafplaats in gebruik is – beperkt de mogelijkheden voor functies in de kerk als deze vrij zou komen. Bijna de helft van alle Friese kerken (47%) heeft een kerkhof rondom, waarvan meer dan 90% nog in gebruik is als begraafplaats.

In meer dan de helft van de Friese kerken wordt het interieur als belangwekkend en van cultuurhistorische waarde gezien. Als deze waarden behouden zouden moeten blijven, dan beperkt ook dat de mogelijkheden voor herbestemming.

Ook uit andere vragen van de enquête valt te concluderen, dat 66% van de eigenaren vindt dat het interieur beperkingen oplegt aan het nevengebruik en 46% dat ook voor omgevingsfactoren vindt gelden. Dit terwijl 31% de kerk 'slecht' of 'matig' geschikt vindt voor nevengebruik en 36% de kans 'groot' of 'redelijk' inschat dat er over 5 jaar nevenactiviteiten in het kerkgebouw zullen plaatsvinden. Overigens is meer dan de helft van de kerkeigenaren (53%) wel eens benaderd om het kerkgebouw voor niet-kerkelijke nevenactiviteiten beschikbaar te stellen. Dat is hetzelfde percentage als het aantal kerkgebouwen dat momenteel al wordt gebruikt voor niet-kerkelijke nevenactiviteiten.

De aanwezigheid van aan- of ingebouwde nevenruimten, keuken- en inpandige toiletvoorzieningen verhoogt de huidige (neven)gebruiksmogelijkheden en wellicht daardoor ook juist het gebruikspotentieel voor eventuele nieuwe functies. Deze voorzieningen zijn aanwezig in grofweg tweederde van alle kerken waarin (nog) kerkdiensten plaatsvinden. Uit de enquête blijkt dat 52% vindt dat er een belangwekkend interieur aanwezig is, dat er in 61% van de kerken aan- of ingebouwde nevenruimten zijn, dat er in 62% van de kerken een keukenvoorziening is en dat er in 77% van de kerken inpandige toiletvoorzieningen zijn.

7.2.2 Indicatoren en gebruikspotentieel

Om te kunnen achterhalen in welke mate de indicatoren op gebouwniveau bijdragen aan de gebruikspotentie, zijn de kansen om het kerkgebouw in de toekomst eventueel multifunctioneel te gebruiken 'gekruist' met de indicatoren interieur en kerkhof en de vraag in de enquête of men aan wilde geven of er omgevingsfactoren zijn die beperkingen opleggen.

	Is er belangstelling om de kerk multifunctioneel te gebruiken ?			
Indicatoren op gebouwniveau	groot	Klein	blanco	Totaal
Aanwezigheid kerkhof				
Ja, aangrenzend	2	7	4	13
Ja, rondom	31	53	37	121
Nee	15	14	7	36
Blanco	4	7	2	13
Totaal	**52**	**81**	**50**	**183**
Belangwekkend interieur				
Ja	29	49	30	108
Nee	19	25	16	60
Blanco	4	7	4	15
Totaal	**52**	**81**	**50**	**183**
Omgevingsfactoren				
Ja	28	48	26	102
Nee	23	29	19	71
Blanco	1	4	5	10
Totaal	**52**	**81**	**50**	**183**

Tabel 37: Multifunctioneel gebruik gerelateerd aan indicatoren op gebouwniveau

In het algemeen kan worden gesteld, dat de belangstelling groot is in 27% van de gevallen en klein in 44% van de gevallen. Een relatief grote groep 'blanco' maakt het lastig om betrouwbare conclusies te trekken.

Daar waar een kerkhof rondom aanwezig is, is de belangstelling om de kerk multifunctioneel te gebruiken in 26% groot en in 44% klein. Als er geen kerkhof aanwezig is, is de belangstelling groter; 42% grote belangstelling en 39% kleine belangstelling. Daar waar een belangwekkend interieur aanwezig is, is de belangstelling om de kerk multifunctioneel te gebruiken in 27% groot en in 45% klein. Als er geen belangwekkend interieur is, is de

belangstelling groter; 32% grote belangstelling en 42% kleine belangstelling. Daar waar omgevingsfactoren als belemmerend worden gezien, is de belangstelling om de kerk multifunctioneel te gebruiken in 27% groot en in 47% klein. Als de omgevingsfactoren niet als belemmerend worden gezien, is de belangstelling groter: 32% grote belangstelling en 41% kleine belangstelling.

Met het voorgaande kan eigenlijk alleen maar het beeld worden bevestigd dat alle drie indicatoren in gelijke mate bijdragen aan de conclusie dat de belangstelling om de kerk multifunctioneel te gebruiken kleiner wordt vanwege de aanwezigheid van een waardevol interieur, van een kerkhof of andere omgevingsfactoren.

Ook zijn de vragen 'hoe zijn de kansen om het kerkgebouw in de toekomst multifunctioneel te gebruiken' en 'is er potentie voor de herbestemming van de kerk voor wonen en/of werken' aan elkaar gekoppeld. In slechts 2 van de 183 gevallen (1%) werden beide vragen met 'groot' beantwoord. In 34% van de gevallen was het antwoord op beide vragen 'klein'.

7.2.3 Indicatoren en de continuïteit van bestuurlijk-organisatorisch potentieel

Aangezien op de vraag 'hoe is het bestuurlijk-organisatorisch potentieel' in alle 183 gevallen met 'gemiddeld' is geantwoord, biedt een tabel daarover geen soelaas. Tevens is het zo, dat – met het oog op de mogelijke toekomst – beter kan worden uitgegaan van de inschatting van Doarpswurk over de continuïteit van dat bestuurlijk-organisatorisch potentieel. Als deze continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel wordt gekruist met de indicatoren, kan in het algemeen worden gesteld, dat de continuïteit in bestuurlijk-organisatorisch potentieel in 56% van de gevallen 'verzekerd' is en in 44% van de gevallen 'twijfelachtig'. Daar waar een kerkhof rondom aanwezig is, is de continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel in 60% van de gevallen 'verzekerd' en in 40% van de gevallen 'twijfelachtig'. Als er geen kerkhof aanwezig is, blijkt de continuïteit minder verzekerd te zijn; 47% 'verzekerd' en 53% 'twijfelachtig'. Daar waar een belangwekkend interieur aanwezig is, is de continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel in 64% van de gevallen 'verzekerd' en in 36% van de gevallen 'twijfelachtig'. Als er geen belangwekkend interieur aanwezig is, blijkt de continuïteit minder verzekerd te zijn; 43% 'verzekerd' en 57% 'twijfelachtig'. Daar waar omgevingsfactoren als belemmerend worden gezien, is de continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel in 62% van de gevallen 'verzekerd' en in 38% van de gevallen 'twijfelachtig'. Als de omgevingsfactoren niet als belemmerend worden gezien, blijkt de continuïteit minder verzekerd te zijn; 49% 'verzekerd' en 51% 'twijfelachtig'.

Met het voorgaande kan eigenlijk alleen maar het beeld worden bevestigd, dat alle drie de indicatoren in gelijke mate bijdragen aan de conclusie, dat de continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel 'zekerder' is bij de aanwezigheid van een waardevol interieur, van een kerkhof of andere omgevingsfactoren. De conclusie kan zijn dat er blijkbaar meer bestuurspotentieel aanwezig is als er waarden of bijzondere omstandigheden en/of belemmerende factoren aanwezig zijn. Een logische verklaring is hiervoor niet zo makkelijk te geven.

Ook zijn de vragen 'wat is de inschatting van de continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel' en 'is er potentie voor de herbestemming van de kerk voor wonen en/of werken' aan elkaar gekoppeld. In slechts 7 van de 183 gevallen (4%) was de continuïteit 'verzekerd' en de potentie voor herbestemming 'groot'. In 31% van de gevallen was de continuïteit 'twijfelachtig' en de potentie voor herbestemming 'klein'.

7.2.4 Indicatoren en de financiële toekomst

Om te kunnen zien hoe het met de gebruikspotentie zit bij kerken die binnen 5 tot 10 jaar vrijkomen, zijn de indicatoren gekoppeld aan de termijn waarop de eigenaren hebben

aangegeven dat de inkomsten (nog) volstaan. Dat levert de volgende tabel op.

	Voor welke termijn volstaan de inkomsten ?				
indicatoren	1-5 jaar	6-10 jaar	> 10 jaar	Niet ingevuld	Totaal
Aanwezigheid kerkhof					
Ja, aangrenzend	8	5	7	1	21
Ja, rondom	24	51	105	16	196
Nee	47	74	75	32	228
Niet ingevuld	6	2	5	1	14
Totaal	85	132	192	50	459
Belangwekkend interieur					
Ja	42	67	113	19	241
Nee	39	59	69	26	193
Niet ingevuld	4	6	10	5	25
Totaal	85	132	192	50	459
Omgevingsfactoren					
Ja	43	63	76	10	192
Nee	38	68	11	33	250
Niet ingevuld	4	1	5	7	17
Totaal	**85**	**132**	**192**	**50**	**459**

Tabel 38: Financiële situatie gerelateerd aan omgevingsfactoren

Van de kerken waar binnen 5 jaar de inkomsten niet meer toereikend zijn (en die dus zeer waarschijn binnen deze termijn vrijkomen), heeft 38% een kerkhof, hetzij rondom hetzij aangrenzend en heeft 55% geen kerkhof. Andersom zal van alle kerken die een kerkhof rondom hebben, 12% binnen 5 jaar haar inkomsten zien opdrogen en 38% binnen 10 jaar.

Van de kerken waar binnen 5 jaar de inkomsten niet meer toereikend zijn, heeft 49% een waardevol interieur en 46% niet. Andersom zal van alle kerken die een belangwekkend interieur hebben, 17% binnen 5 jaar haar inkomsten zien opdrogen en 45% binnen 10 jaar.

Van de kerken waar binnen 5 jaar de inkomsten niet meer toereikend zijn, worden in 51% van de gevallen de omgevingsfactoren als belemmerend ervaren en in 45% niet. Andersom zal van alle gevallen waar de omgevingsfactoren als belemmerend worden ervaren, 22% binnen 5 jaar haar inkomsten zien opdrogen en 55% binnen 10 jaar.

7.2.5 Indicatoren en de restauratie-achterstand

Om de grote vraag te kunnen beantwoorden wat we met de vrijkomende kerken zouden kunnen, is het mede van belang om te zien hoe de restauratieachterstand zich manifesteert naar de indicatoren van het gebruikspotentieel. Immers, als de restauratieachterstand vooral zou voorkomen bij die kerken waar de indicatoren positief bijdragen aan het gebruikspotentieel – dus negatief zou scoren op waardevol interieur en/of aanwezigheid kerkhof - , dan zou beleidsmatig kunnen worden overwogen om juist daar wel of geen subsidiemiddelen in te steken. Vandaar dat in de volgende tabel de restauratieachterstand (van 191 kerken uit de desbetreffende onderzoeksgroep) is afgezet tegen de indicatoren ‘aanwezigheid kerkhof’, ‘belangwekkend interieur’ en ‘omgevingsfactoren’.

	Wat is de restauratieachterstand naar de indicatoren van het gebruikspotentieel ?							
	Kerkelijke functie ?							
	JA		NEE		SAFT		TOTAAL	
indicatoren	Aantal	In €	Aantal	In €	Aantal	In €	Aantal	In €
Kerkhof								
Ja, aangrenzend	7	1.115.000	1	300.000	1	238.000	9	1.653.000
Ja, Rondom	77	10.716.000	6	330.100	24	3.569.600	107	14.615.700
Nee	57	6.833.000	1	47.000	1	485.000	59	7.365.000
Niet ingevuld	9	2.057.175	7	935.500			16	2.992.675
Totaal								
	150	20.721.175	15	1.612.600	26	4.292.600	191	26.626.375
Interieur								
JA	87	13.086.675	3	463.600	11	2.177.300	101	15.727.575
NEE	53	6.146.500	5	410.500	15	2.115.300	73	8.672.300
Niet ingevuld	10	1.488.000	7	738.500			17	2.226.500
Totaal	150	20.721.175	15	1.612.600	26	4.292.600	191	26.626.375
Omgevings-factoren								
JA	78	10.017.125	7	574.100	25	3.807.600	110	14.398.825
NEE	64	9.193.000	1	300.000	1	485.000	66	9.978.000
Niet ingevuld	8	1.511.050	7	738.500			15	2.249.550
Totaal	**150**	**20.721.175**	**15**	**1.612.600**	**26**	**4.292.600**	**191**	**26.626.375**

Tabel 39: Restauratie-achterstand gerelateerd aan indicatoren en gebruikspotentieel

In het algemeen kan worden gesteld dat 78% van de restauratieachterstand voorkomt bij kerken die als zodanig nog een kerkelijke functie vervullen. Die restauratieachterstand bij kerken in functie van bijna € 21 miljoen, komt voor bij kerken waarvan 52% een kerkhof rondom heeft, waarvan 63% een waardevol interieur heeft en waarvan 48% beperkende omgevingsfactoren kent.

In het kader van dit hoofdstuk 'gebruikspotentieel', is het kijken naar kerken die geen kerkelijke functie meer vervullen niet echt meer van belang. Immers, zij zijn al vrijgekomen. Het is van meer belang om de kerken met een kerkelijke functie (en die mogelijk nog vrijkomen) te onderzoeken op wat we er mee zouden kunnen.

Van de 150 kerken met een restauratieachterstand die nog een kerkelijke functie hebben, is de restauratieachterstand relatief veel hoger bij kerken die een kerkhof hebben (aangrenzend en rondom); die achterstand is gemiddeld € 159.878 per kerk, terwijl de restauratieachterstand bij kerken die geen kerkhof hebben gemiddeld € 119.877 per kerk is.

Dit beeld is bij kerken met een belangwekkend of waardevol interieur ongeveer hetzelfde. Zo is de gemiddelde restauratieachterstand bij kerken met een waardevol interieur € 150.422 en bij kerken die geen belangwekkend interieur hebben € 115.972.

Bij de omgevingsfactoren is dit beeld eerder omgekeerd. Bij de kerken waar de omgevingsfactoren als beperkend worden ervaren, is de restauratieachterstand gemiddeld € 128.425 per kerk en als deze factoren niet als belemmerend worden gezien, is dit € 143.641 gemiddeld per kerk.

Het voorgaande lijkt er op te duiden dat de restauratieachterstand relatief groter is bij kerken met een kerkhof en een belangwekkend interieur. Dit (b)lijkt ook logisch. Eerder werd al geconstateerd dat de restauratie-achterstand groter is naarmate de cultuurhistorische waarde hoger is. De aanwezigheid van een waardevol interieur is daar een onderdeel van. Echter, ook de aanwezigheid van een kerkhof lijkt de achterstand te vergroten. Bevestigd wordt wel dat

de aanwezigheid van een waardevol interieur en een kerkhof als een belemmerende en (dus ook) kostenverhogende factor moeten worden gezien.

7.2.6 Indicatoren en de monumentale waarde

Om de vraag te kunnen beantwoorden wat we met de vrijkomende kerken zouden kunnen, is het ook van belang om te zien hoe de indicatoren van het gebruikspotentieel zich manifesteren naar de monumentale waarde van de kerk. Immers, als de monumentale waarden vooral hoog zouden zijn bij die kerken waar de indicatoren positief bijdragen aan het gebruikspotentieel – dus negatief zou scoren op waardevol interieur en/of aanwezigheid kerkhof - dan zou beleidsmatig kunnen worden overwogen om juist daar wel of geen subsidiemiddelen in te steken.

In het navolgende zijn dan ook zowel de architectonische waarde en de waarde van het interieur afgezet tegen de indicatoren van het gebruikspotentieel. Dit voor zowel de onderzoeksgroep van 255 kerken waarvan de monumentale waarde is bepaald, als voor de onderzoeksgroep van 183 kerken die Doarpswurk heeft onderzocht op het gebruikspotentieel. Van deze laatste groep is naar 180 kerken gekeken, aangezien 3 van die 183 kerken niet voorkwamen in de beoordeelde groep van 255 kerken.

In het algemeen kan worden gesteld dat van de kerken die een hoge architectonische waarde hebben, 83% een kerkhof heeft (aangrenzend en rondom), 75% een waardevol interieur heeft en 62% (belemmerende) omgevingsfactoren kent. Binnen de onderzoeksgroep van de 180 kerken voor het gebruikspotentieel zijn deze percentages respectievelijk 92%, 74% en 64%. Met andere woorden: voor de mogelijk vrijkomende kerken geldt nog meer dat de monumentale waarde gelijk opgaat met de aanwezigheid van een kerkhof en/of een waardevol interieur.

Van de kerken die een kerkhof (aangrenzend en rondom) hebben, is 61% van hoge architectonische waarde, 38% ‘gemiddeld’ en 1% van ‘lage’ architectonische waarde. Bij de groep gebruikspotentieel van 180 kerken, zijn deze percentages exact hetzelfde. Van de kerken die een waardevol interieur hebben, is 55% van hoge architectonische waarde, 36% ‘gemiddeld’ en 8% van ‘lage’ architectonische waarde. Bij de groep gebruikspotentieel van 180 kerken, zijn deze percentages respectievelijk 59%, 35% en 6%. Van de kerken waar de omgevingsfactoren belemmerend worden ervaren, is 53% van hoge architectonische waarde, 41% ‘gemiddeld’ en 6% van ‘lage’ architectonische waarde. Bij de groep gebruikspotentieel van 180 kerken zijn deze percentages respectievelijk 56%, 39% en 5%.

Het voorgaande rechtvaardigt de stelling, dat de aanwezigheid van een kerkhof en een waardevol interieur bijdragen aan een hoge architectonische waarde. Hiermee wordt opnieuw bevestigd dat hoe hoger de architectonische waarde is, des te meer het gebruikspotentieel wordt belemmerd.

Als naar de waarde van het interieur wordt gekeken, ontstaat eenzelfde – wellicht nog iets geprononceerder - beeld. In het algemeen is het zo dat van de kerken die een hoogwaardig interieur hebben, 69% een kerkhof heeft (aangrenzend en rondom), 72% een waardevol interieur heeft volgens de kerkeigenaar en 59% (belemmerende) omgevingsfactoren kent. Binnen de onderzoeksgroep van de 180 kerken voor het gebruikspotentieel zijn deze percentages respectievelijk 80%, 70% en 63%. Van de kerken die een kerkhof (aangrenzend en rondom) hebben, is het interieur in 38% van de gevallen van hoge waarde, in 41% ‘gemiddeld’ en in 21% van ‘lage’ waarde. Bij de groep gebruikspotentieel van 180 kerken, zijn deze percentages respectievelijk 34%, 45% en 21%. Van de kerken die volgens de eigenaren een belangwekkend interieur hebben, is volgens de ‘experts’ het interieur in 41% van de gevallen ook van hoge waarde, in 40% ‘gemiddeld’ en 19% van ‘lage’ waarde. Bij de groep gebruikspotentieel van 180 kerken, zijn deze percentages respectievelijk 36%, 44% en 20%. De eigenaren lijken het interieur van hun kerk dus belangwekkender te vinden of hechten er meer ‘belevingswaarde’ aan dan de ‘experts’ op grond van monumentale waarden van het interieur aanwezig achten. Van de kerken waar de omgevingsfactoren belemmerend

worden ervaren, is in 38% van de gevallen het interieur van hoge waarde, in 40% 'gemiddeld' en 22% van 'lage' waarde. Bij de groep gebruikspotentieel van 180 kerken, zijn deze percentages respectievelijk 35%, 44% en 21%.

Ook met deze cijfers blijkt eens te meer: hoe hoger de monumentale waarde van het interieur, hoe groter de belemmering voor hergebruik.

Deelconclusies

Conclusie 1: Het her- en nevengebruik van de kerken wordt vooral beperkt door de aanwezigheid van een kerkhof en een waardevol interieur

Bijna de helft van alle Friese kerken heeft een kerkhof rondom, waarvan meer dan 90% nog in gebruik is als begraafplaats. In meer dan de helft van de Friese kerken wordt het interieur als belangwekkend en van cultuurhistorische waarde gezien. Van de eigenaren vindt 60% dat het interieur beperkingen oplegt aan het nevengebruik en 46% dat ook voor omgevingsfactoren vindt gelden. Dit terwijl 31% de kerk 'slecht' of 'matig' geschikt vindt voor nevengebruik en 36% de kans 'groot' of 'redelijk' inschat dat er over 5 jaar nevenactiviteiten in het kerkgebouw zullen plaatsvinden. Meer dan de helft van het aantal kerkgebouwen (53%) wordt momenteel al gebruikt voor niet-kerkelijke nevenactiviteiten. De aanwezigheid van aan- of ingebouwde nevenruimten, keuken- en inpandige toiletvoorzieningen verhoogt juist de huidige (neven)gebruiksmogelijkheden en daardoor ook het gebruikspotentieel voor eventuele nieuwe functies. Deze voorzieningen zijn aanwezig in grofweg tweederde van alle kerken waarin kerkdiensten plaatsvinden.

Conclusie 2: De continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel is 'zekerder' bij de aanwezigheid van een waardevol interieur, van een kerkhof of andere omgevingsfactoren

Blijkbaar is er meer bestuurspotentieel aanwezig als er waarden of bijzondere omstandigheden en/of belemmerende factoren in het geding zijn.

Conclusie 3: Van de kerken waar binnen 5 jaar de inkomsten niet meer toereikend zijn (en waarvan de kans dus groot is dat ze vrijkomen) heeft 38% een kerkhof en 49% een waardevol interieur.

Anderzijds zal van alle kerken die een kerkhof rondom hebben, 12% binnen 5 jaar zijn inkomsten zien opdrogen en 38% binnen 10 jaar. Van alle kerken die een belangwekkend interieur hebben, zal 17% binnen 5 jaar zijn inkomsten zien opdrogen en 45% binnen 10 jaar. Gekoppeld aan tabel 26 (paragraaf 5.3.3) gaat het alsdan om 25 kerken die de kans als 'zeer klein' tot 'matig' inschatten dat hun kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst én aangeven dat hun inkomsten voor niet meer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het gebouw. Als de termijn verlengd wordt tot 10 jaar, gaat het in totaal om 63 kerkgebouwen.

Conclusie 4: Van de 150 kerken met een restauratieachterstand die nog een kerkelijke functie hebben, is de gemiddelde restauratieachterstand relatief veel hoger bij kerken die een kerkhof of een waardevol interieur hebben.

In het algemeen kan worden gesteld dat 78% van de restauratieachterstand voorkomt bij kerken die als zodanig nog een kerkelijke functie vervullen. Die restauratieachterstand bij kerken in functie van bijna € 21 miljoen, komt voor bij kerken waarvan 52% een kerkhof rondom heeft, waarvan 63% een waardevol interieur heeft en waarvan 48% beperkende omgevingsfactoren kent. Van de 150 kerken met een restauratieachterstand die nog een kerkelijke functie hebben, is de restauratieachterstand relatief veel hoger bij kerken die een kerkhof hebben (aangrenzend en rondom); die achterstand is gemiddeld € 159.878 per kerk, terwijl de restauratieachterstand bij kerken die geen kerkhof hebben gemiddeld € 119.877 per kerk is. Dit beeld is bij kerken met een belangwekkend of waardevol interieur ongeveer hetzelfde. Zo is de gemiddelde restauratieachterstand bij kerken met een waardevol interieur € 150.422 en bij kerken die geen belangwekkend interieur hebben € 115.972. Dat de restauratieachterstand relatief groter is bij kerken met een kerkhof en een belangwekkend interieur, (b)lijkt logisch. Eerder werd al geconstateerd dat de restauratieachterstand groter

werd naarmate de cultuurhistorische waarde hoger was. De aanwezigheid van een waardevol interieur is daar een onderdeel van. Echter, ook de aanwezigheid van een kerkhof lijkt de achterstand te vergoten. Bevestigd wordt wel dat de aanwezigheid van een waardevol interieur en een kerkhof als een belemmerende en (dus ook) kostenverhogende factor moeten worden gezien.

Conclusie 5: Voor de mogelijk vrijkomende kerken geldt dat de monumentale waarde gelijk opgaat met de aanwezigheid van een kerkhof en/of waardevol interieur

Er kan worden gesteld dat van de groep van 180 kerken voor het gebruikspotentieel die een hoge architectonische waarde hebben, 92% een kerkhof heeft (aangrenzend en rondom), 74% een waardevol interieur heeft en 64% (belemmerende) omgevingsfactoren kent. Van de kerken die een interieur met hoge waarde hebben, heeft 80% een kerkhof (aangrenzend en rondom), 70% een waardevol interieur volgens de kerkeigenaar en 63% (belemmerende) omgevingsfactoren. Van de kerken die een kerkhof (aangrenzend en rondom) hebben, is het interieur in 38% van de gevallen van hoge waarde, in 41% 'gemiddeld' en in 21% van 'lage' waarde. Van de kerken die volgens de eigenaren een belangwekkend interieur hebben, is volgens de 'experts' het interieur in 41% van de gevallen ook van hoge waarde, in 40% 'gemiddeld' en 19% van 'lage' waarde. Bij de groep gebruikspotentieel van 180 kerken, zijn deze percentages respectievelijk 36%, 44% en 20%. De eigenaren lijken het interieur van hun kerk dus belangwekkender te vinden of hechten er meer 'belevingswaarde' aan dan de 'experts' aan het gebouw toekennen op grond van monumentale waarden van het interieur.

Slotsom

Bij het zoeken naar antwoorden op de vraag naar het gebruikspotentieel (wat kunnen we met de vrijkomende kerkgebouwen?) blijken de aanwezigheid van een kerkhof en een waardevol interieur als belemmerende factoren te worden gezien. Van de kerken die mogelijk vrijkomen, heeft bijna de helft een kerkhof rondom (waarvan meer dan 90% nog in gebruik is als begraafplaats) en meer dan de helft een interieur dat als belangwekkend en van cultuurhistorische waarde wordt gezien. Er zijn maar enkele gevallen waar de (her)gebruikspotentie hoog is en de (continuïteit van) bestuurlijk-organisatorische potentie ook. Bij de mogelijk vrijkomende kerken ligt de restauratieachterstand relatief gezien hoger, mede door de aanwezigheid van een waardevol interieur en zelfs door de aanwezigheid van een kerkhof.

Grotestadskerken

De problematiek van de vrijkomende kerkgebouwen waarvoor niet makkelijk een nieuwe bestemming te vinden is, speelt zich in het hele land af. In de praktijk blijkt dat er in de grote steden relatief makkelijk oplossingen gevonden worden. Woningcorporaties, bedrijven en instellingen zien allerlei mogelijkheden om te investeren in verbouwingen voor wonen en werken. De Task Force Toekomst Kerkgebouwen heeft hier een indrukwekkend aantal voorbeelden van verzameld in de brochure 'Kerkgebouwen met toekomst' (december 2007). Soms is actie van verontruste burgers nodig om te voorkomen dat een kerkbestuur al te snel voor sloop kiest, en kan nagedacht worden over een alternatieve bestemming.

In Fryslân speelt het probleem van de vrijkomende kerkgebouwen vooral op het platteland, waar de bevolking krimpt en bovendien de ontkerkelijking het draagvlak voor de instandhouding doet verdampen. Kijken we naar de grote steden, dan springen vooral Leeuwarden, Drachten, Heerenveen en Sneek in het oog. In alle vier plaatsen is te zien dat veel gebouwen die vrijkwamen, door andere kerkgenootschappen of geloofsgemeenschappen zijn overgenomen. Sloop komt bijna niet voor; in Leeuwarden is eigenlijk alleen de Goede Herderkerk een voorbeeld van een kerk die afgebroken is.

In Drachten zijn op dit moment alle 19 kerkgebouwen nog in gebruik. Heerenveen telt 14 kerkgebouwen, waarvan er 2 buiten gebruik zijn (Nieuweschoot en Nijehaske). Van de 12 kerkgebouwen in Sneek zijn er 4 buiten gebruik: Noorderkerk, Ichthuskerk, Vredekerk en Zuiderkerk. In Leeuwarden zijn 42 kerkgebouwen. Twaalf daarvan hebben geen kerkelijke bestemming meer: Johannes de Doperkerk (Agora) Catharijnekerk van Hoek (Voorstreek); Synagoge (Sacramentsstraat); Westerkerk (Bagijnstraat 59) Doopsgezinde kerk (Zwitserwaltje); Christelijk-gereformeerde kerk (Wybrand de Geeststraat); Gebouw Irene (Noorderweg); Noorderkerk (Grote Kerkstraat); Schranskerk Baptistenkerk (Trompstraat); Regenboogkerk (Hooidollen); Leger des Heils (Tuinen). Nog eens 7 kerkgebouwen in Leeuwarden en Leeuwarden-Huizum dreigen hun kerkelijke functie binnen afzienbare tijd te verliezen, waaronder de monumentale gereformeerde Koepelkerk en mogelijk ook de al even monumentale gereformeerde Pelikaankerk. De beide laatste gebouwen zijn cultuurhistorisch (architectonisch en stedebouwkundig) zo waardevol, dat behoud geboden lijkt. De toekomstige bestemming van de dorpskerk in Leeuwarden-Huizum (wel of niet met aanpassing van het monumentale interieur) is onzeker.

De Sint Martinus en Bonifatiuskerk van Dokkum

Het kerkinterieur

Nergens in Nederland zijn zo veel waardevolle kerkinterieurs bewaard gebleven als in Friesland. Na de Reformatie in 1580 verdwenen welhaast alle middeleeuwse elementen die hoorden bij de rooms-katholieke mis van vóór die tijd: altaren, heiligenbeelden, muurschilderingen, doksalen, enzovoorts. In plaats daarvan kwam een interieur dat gericht was op de protestantse eredienst: een preekstoel als middelpunt (vanwege de nadruk op de verkondiging van het Woord), een orgel (ter ondersteuning van het zingen 'tot eer van God'), een doophek, vrouwenbanken aan de zuidzijde, mannenbanken aan de noordzijde en voor de adel de zogenaamde 'herenbanken'. De voornaamheid van al deze eikenhouten kerkmeubelen werd gecombineerd met kleurrijke gebrandschilderde wapenglazen en rouwborden met veel verguldsel en heraldiek. Kroonluchters en ander glimmend koperwerk zorgden voor een verdere verlevendiging. Met name de rijk gebeeldhouwde preekstoelen maken Friesland bijzonder, zoals die van Bolsward, Koudum, Sexbierum en Sint Annaparochie.

Interieur en eredienst

In de laatste decennia is het kerkinterieur steeds meer onder vuur komen te liggen. Hierbij zijn twee ontwikkelingen aan te wijzen. Enerzijds worden aanpassingen gewenst ten behoeve van liturgische vernieuwingen in de eredienst. Dat betekent dat er meer ruimte moet komen voor de predikant - bijvoorbeeld om voorafgaand aan de preek vóór in de kerk even met de kinderen te praten - en het koor of de muziekgroep. In dat soort gevallen staat het doophek al snel in de weg.
Anderzijds zijn aanpassingen nodig om de kerk meer multifunctioneel te kunnen gebruiken: voor concerten, rommelmarkten, exposities en musicals is het handig als

Interieur van de Van Harenskerk in Sint Annaparochie

de vaste banken plaatsmaken voor meer comfortabele, verplaatsbare losse stoelen. Aanpassingen van monumentale kerkinterieurs zijn vergunningplichtig vanwege de Monumentenwet. De laatste jaren doen steeds meer kerkelijke gemeenten een beroep op artikel 18 van deze wet. Daarin staat vermeld dat aanpassingen alleen zijn toegestaan 'voor zover het een beslissing betreft waarbij wezenlijke belangen van het belijden van de godsdienst of de levensovertuiging in dat monument in het geding zijn'. Vrij vertaald komt dit erop neer dat de vergunning niet geweigerd kan worden als de kerkelijke gemeente kan aantonen dat de aanpassingen noodzakelijk zijn voor de eredienst.
In de Monumentenwet staat dat een en ander geregeld moet worden in overleg en dat er goedkeuring voor nodig is. In de praktijk treden kerkelijke gemeenten soms eigengereid op. In Garyp werd in 2007 bijvoorbeeld het gave, statige en karakteristieke interieur uit 1782 verwijderd zonder toestemming van burgerlijke en kerkelijke instanties. De karakteristieke inrichting van de Doopsgezinde Kerk in Drachten ging recent teloor. Plannen om oude interieurs grondig aan te pakken, worden uitgevoerd of zijn in voorbereiding voor de kerken van Franeker (Martinikerk), Gytsjerk, Hallum, Huins, Leeuwarden-Huizum, Vrouwenparochie, Raerd, Wolvega, Wommels en Workum.
De door eerdere wijzigingen ontluisterde interieurs van de kerken van Tzummarum en Woudsend kregen onlangs een nieuwe inrichting, die totaal afwijkt van wat in Friesland traditioneel is. Als argument wordt vaak genoemd, dat een nieuw interieur zou kunnen zorgen voor een nieuw elan, een opleving in de kerkgang. In de praktijk valt dat tegen, zeker op de langere termijn. In de Rooms-Katholieke Kerk, waar de interieurvernieuwingsgeest in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw rondwaarde, hebben velen inmiddels spijt en wordt er soms veel geld uitgegeven om kerken terug te brengen in de monumentale staat van weleer.
Deze opmerkingen zijn niet bedoeld als een pleidooi om alles bij het oude te houden. 'Veranderingen moeten ook nu plaats kunnen vinden, maar vanuit een historisch besef, met respect voor het waardevolle uit het verleden, met smaak en behoud van wat religieus en historisch gezien waardevol is. Kerkgebouwen en hun interieurs zijn velen dierbaar, juist vanwege hun gewijde en historische karakter. Als we ze dat karakter ontnemen en deformeren tot karakterloze multifunctionele centra, dan zal de gemeenschap niet meer de behoefte hebben kerken te gebruiken en zich er voor in te zetten', aldus Sytse ten Hoeve *(Leeuwarder Courant, 3 juni 2008).*

Interieur en herbestemming

Een ander verhaal is het wanneer een kerkgebouw zijn oorspronkelijke functie verliest en wordt losgelaten door de geloofsgemeenschap die er vaak eeuwen gebruik van heeft gemaakt. Dan moet er gezocht worden naar nieuwe bestemmingen. In dat geval kan een waardevol monumentaal interieur maar al te makkelijk een 'sta in de weg' zijn. In de voormalige gereformeerde kerk van Wierum, nu Museumkerk Eben Haëzer (particulier bezit), hebben de banken plaatsgemaakt voor comfortabele stoelen. In de voormalige hervormde Groate Kerk van Sint Jacobiparochie, nu eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en geëxploiteerd als cultureel centrum, zijn niet alleen de banken maar ook de preekstoel verwijderd (nu te zien in het kerkje op Schokland). In de voormalige hervormde kerk van Raard (Dongeradeel), eveneens eigendom van SAFT, is het gehele interieur wit geschilderd, inclusief preekstoel, ten behoeve van het Oerka Museum van Irene Verbeek dat erin gevestigd is. In het register van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (monumentenzorg) is voor een flink aantal van de 346

monumentale kerken in Friesland vermeld of er een waardevol interieur aanwezig is. Beleidsmatig is echter in eerste instantie niet het Rijk verantwoordelijk voor handhaving, maar het gemeentebestuur. Die moet de afweging maken of het gebruiksbelang van de eigenaar zwaarder weegt dan het belang van het monument op zich.
Minister Plasterk van Onderwijs Cultuur en Wetenschap is voorstander van een versoepeling van het nu nog restrictieve beleid, om alternatief (mede)gebruik gemakkelijker mogelijk te maken. Binnen de monumentenwereld woedt nu een discussie of het niet beter is om een groep monumenten aan te wijzen die het verdient om ze zo veel mogelijk in hun oude staat te behouden, en om het beleid voor de rest te versoepelen (zie het artikel 'Heilige huisjes' van Wilma van Hoeflaken in het tijdschrift *Oog*, nummer 17, 2009).

8 HOOFDSTUK Conclusies

Algemeen

Het onderzoek waarvan dit rapport het verslag bevat, was er hoofdzakelijk op gericht om antwoord te krijgen op twee hoofdvragen:
Hoe staan de kerken er in Fryslân (bouwkundig) bij, en wat zijn daarbij de eventuele restauratie-achterstanden?
Hoeveel kerken komen er de komende jaren vrij, en wat is daar de (her)gebruikspotentie van?

In het voorgaande zijn al een aantal deelconclusies getrokken. Deze zullen per hoofdvraag worden gebundeld en in samenhang worden samengevat.

De staat van de Friese kerkgebouwen

8.2.1 Bouwkundige conditie

De bouwkundige conditie van de kerkgebouwen is 'redelijk'
Dit houdt in dat deze kerken met groot onderhoud in goede staat te houden of te brengen zijn en dat veelal herstel of een (deel)restauratie nodig is. De algehele kwalificatie 'redelijk' wil niet zeggen dat er niets nodig is om de kerken in die redelijke staat te houden of in betere staat te brengen. Over de gehele linie genomen staan de rijksmonumenten er bouwkundig iets beter voor dan de niet-rijksmonumenten. In het algemeen is het met de bouwkundige conditie iets minder gesteld bij de doopsgezinde, de rooms-katholieke kerken en vooral bij de (PKN) gereformeerde kerken; meer dan 60% van de gereformeerde kerken scoort 'matig' of nog slechter.

De instandhoudingbehoefte voor alle Friese kerkgebouwen in kerkelijk gebruik is € 55,4 miljoen in de komende 6 jaar
De instandhoudingbehoefte van de onderzochte 214 kerken is € 35,2 miljoen in de komende 6 jaar. Dit betekent € 55,4 miljoen voor alle kerken in Fryslân waarin nog 'gekerkt' wordt. De instandhoudingbehoefte ligt bij de rijksmonumenten hoger, met een belangrijk deel (18%) in de duurdere restauraties (> € 300.000). Om de niet-rijksmonumenten in stand te houden zijn kleinere bedragen nodig (60% < € 100.000). De kleinere doopsgezinde en 'overige' kerken vergen duidelijk minder aan instandhouding dan de grotere hervormde kerken. De nog grotere rooms-katholieke kerken hebben een significant grotere instandhoudingbehoefte.

8.2.2 Restauratie-achterstand

De gemiddelde restauratie-achterstand per kerk is € 139.384 in 6 jaar
De totale restauratie-achterstand van de kerkgebouwen van de onderzochte 214 kerken is € 26,6 miljoen in de komende 6 jaar. Dit kan beschouwd worden als de totale restauratie-achterstand voor alle kerken waarin nog (gedeeltelijk) 'gekerkt' wordt. De restauratie-achterstand is het grootst bij de rijksmonumenten, zowel in absolute zin (1,6 keer groter) als ook relatief (8% meer) ten opzichte van de niet-rijksmonumenten. De restauratie-achterstand is vooral te vinden bij de kleinere kerken (84% van de achterstand in de onderhoudscategorie € 6.000 per jaar), waarbinnen de achterstand bij de rijksmonumenten weer groter is (1,5 keer groter) dan bij de niet-rijksmonumenten. De achterstand is bij gereformeerde en rooms-katholieke kerken hoger dan gemiddeld, en bij de doopsgezinde en 'overige' kerken relatief gezien het kleinst. Ook hier is de relatie met de grootte van de kerk evident. De restauratie-achterstand zit voor 60% specifiek in het exterieur van de kerken en derhalve in het (constructief) bouwkundig herstel.

36% van de restauratie-achterstand komt voor bij kerken die meer dan 300 kerkleden hebben

Er is hierbij een verschil tussen rijksmonumenten (33% van de achterstand in kerken met meer dan 300 leden) en niet-rijksmonumenten (57% van de achterstand in kerken met meer dan 300 leden).

12% van de restauratie-achterstand doet zich voor bij kerken met minder dan 50 leden.

Het gaat hier om 25 kerken die een gezamenlijke achterstand van ruim € 3,2 miljoen hebben, waarvan driekwart rijksmonument is.

Meer dan de helft van de restauratie-achterstand komt voor bij kerken die over 10 jaar nog in gebruik zullen zijn voor de eredienst.

Eenvijfde deel van de achterstand komt voor bij kerken waarvan men de kans dat daar over 10 jaar nog erediensten worden gehouden, negatief inschat. Hierbij is er weinig verschil tussen rijksmonumenten en niet-rijksmonumenten.

Er is een restauratie-achterstand van in ieder geval ruim € 5,5 miljoen in 37 kerken waarvan de kans groot is dat over 10 jaar die kerken niet meer in gebruik zullen zijn (voor de eredienst).

Door de grote groep (54 kerken) die de enquête op dit punt niet heeft ingevuld, zou dit bedrag nog veel hoger kunnen uitpakken.

8.2.3 Monumentale waarde

Er zijn veel kerken die een hoge cultuurhistorische waarde hebben

Bij de 255 van de 551 kerken waarvan de cultuurhistorische waarde is bepaald, is er sprake van een ‘top’ van 82 kerken (32%) die ‘hoog’ gewaardeerd worden.

De meeste cultuurhistorische waarde zit in de architectuur

Van de 255 kerken zijn 114 (45%) ‘hoog’ gewaardeerd op het onderdeel ‘architectonische waarde’. Voor wat betreft het onderdeel ‘interieur’ is dit lager; 87 kerken (34%). De ‘ensemblewaarde’ oftewel de waarde van de kerk in zijn ruimtelijke context, wordt ‘gemiddeld’ gewaardeerd in een grote groep van 178 kerken (70%). Kortom, de kerk wordt vooral gewaardeerd vanwege de architectuur, maar ook als belangwekkend gebouw in zijn omgeving.

De ‘oude’ kerken worden cultuurhistorisch gezien waardevoller geacht

Van de 255 kerkgebouwen scoren de (PKN) hervormde kerken (59) en rooms-katholieke kerken (10) met respectievelijk 34% en 46% ‘hoog’ op de totale cultuurhistorische waarde. De (PKN) gereformeerde en doopsgezinde kerken scoren ‘laag’ met respectievelijk 74% en 76%. Blijkbaar worden de ‘oude’ kerken hoger gewaardeerd, dan de ‘nieuwere’ kerkgebouwen.

Hoe hoger de cultuurhistorische waarde, hoe hoger de restauratie-achterstand

De gemiddelde restauratie-achterstand per kerk is het grootst bij de ‘hoog’ gewaardeerde kerken (21% meer dan het gemiddelde). Meer dan de helft van de restauratie-achterstand in miljoenen euro’s is te vinden bij de ‘gemiddeld’ gewaardeerde kerken. Bij de 150 gewaardeerde en bouwkundig onderzochte kerken, bestaat eenderde van de restauratie-achterstand (€ 6,5 miljoen) uit een dertiental grotere restauraties. Meer dan de helft van dit bedrag (€ 3,5 miljoen) is nodig voor 6 ‘hoog’ gewaardeerde kerken. Een groep van 35 ‘gemiddeld’ gewaardeerde kerken heeft € 5,6 miljoen restauratie-achterstand. De restauratie-achterstand bij de ‘laag’ gewaardeerde kerkgebouwen is relatief laag; geen grote restauraties, maar 30 kleine restauraties. Er is een probleemgroep van 22 kerken die een grote restauratie (gemiddeld € 461.000 per kerk) nodig hebben. Daar zit maar één niet-rijksmonument bij.

De vrijkomende kerkgebouwen

8.3.1 Kerkelijk draagvlak

Een kwart van de kerkgebouwen is in eigendom van kerkelijke gemeenten met minder dan 100 kerkleden

In 15% van de kerkgebouwen is de frequentie van erediensten slechts één keer per maand of anderszins

De 'risicogroep' van kerken die over 10 jaar hoogstwaarschijnlijk niet meer in gebruik zijn voor de eredienst, bestaat uit minimaal 74 kerkgebouwen

74 eigenaren schatten de kans als 'zeer klein' tot 'matig' in dat hun gebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst. Nog eens 43 eigenaren weten het niet. Daarmee kan de 'risicogroep' vastgesteld worden op tenminste 74 tot 117 kerkgebouwen. Opmerkelijk zijn de verschillen per denominatie. Kijkend naar de 'negatief' ingeschatte kans (matig, klein en zeer klein), ligt die bij de (PKN) gereformeerde kerken (22%) en (PKN) hervormde kerken (17%) het hoogst. De rooms-katholieke kerken zijn het meest positief over de kans dat hun kerken over 10 jaar nog erediensten hebben (80%), de gereformeerde kerken het minst positief (66%).

Een op de 5 kerkbesturen (85) zegt dat de inkomsten niet langer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het kerkgebouw. Bijna de helft van de kerken (85+134=219) houdt het niet langer dan 10 jaar vol

Er is een 'probleemgroep' van 25 kerken met een zeer geringe toekomstverwachting

In totaal 25 eigenaren schatten de kans als 'zeer klein' tot 'matig' in dat hun kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst en geven tegelijkertijd aan dat hun inkomsten voor niet meer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het gebouw. Als de termijn verlengd wordt tot 10 jaar, gaat het om 63 kerkgebouwen.

De helft van de onderzoeksgroep heeft structurele inkomsten uit rente en pacht

Een op de 5 kerken met minder dan 100 kerkleden, is somber (kans zeer klein, klein en matig) over de kans dat de kerk over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst

Iets meer dan een kwart (26,5%) van de kerkgebouwen waarvan de eigenaar aangeeft dat de kans 'zeer klein' tot 'matig' is dat ze over 10 jaar nog in gebruik zijn voor de eredienst, heeft een lage architectonische waarde

Voor in totaal 16,7% van de gebouwen met een hoge architectonische waarde is de kans 'zeer klein' tot 'matig' dat ze over 10 jaar nog in gebruik zijn. Van de kerkgebouwen met hoge architectonische waarde, is de helft in eigendom van kerkelijke gemeenten met minder dan 200 leden.

8.3.2 Maatschappelijk draagvlak

In de helft van de 168 door Doarpswurk beoordeelde dorpen wordt de bestuurskracht klein ingeschat en de continuïteit daarvan twijfelachtig

De kans dat deze dorpen een herbestemming vinden en organiseren voor het eventueel vrijkomende kerkgebouw, is volgens Doarpswurk klein.

De grote dichtheid van dorpshuizen in Fryslân verkleint volgens Doarpswurk de kans dat vrijkomende kerkgebouwen kunnen worden herbestemd voor gemeenschapsactiviteiten

In 16 kleine dorpen waar mogelijk een kerk vrij komt, is deze kans groter doordat er geen dorpshuis en geen andere ruimte is

Bij deze 16 kerken die mogelijk als dorpshuis of multifunctioneel centrum zouden kunnen worden herbestemd, is er:
- sprake van geringe bestuurskracht en een klein bestuurlijk-organisatorisch potentieel;
- volgens 38% van de kerkelijke gemeenten zelf geen sprake van dat de kerk binnen 10 jaar vrijkomt voor herbestemming;
- sprake van kleine kerkjes met een grote cultuurhistorische waarde;
- sprake van relatief grote restauratie-achterstand.

8.3.3 Gebruikspotentieel

Het her- en nevengebruik van de kerken wordt vooral beperkt door de aanwezigheid van een kerkhof en een waardevol interieur

Bijna de helft van alle Friese kerken heeft een kerkhof rondom, waarvan meer dan 90% nog in gebruik is als begraafplaats. In meer dan de helft van de Friese kerken wordt het interieur als belangwekkend en van cultuurhistorische waarde gezien. Van de eigenaren vindt 60% dat het interieur beperkingen oplegt aan het nevengebruik en 46% vindt dat ook omgevingsfactoren beperkend zijn. Dit terwijl 31% de kerk ‘slecht’ of ‘matig’ geschikt vindt voor nevengebruik en 36% de kans ‘groot’ of ‘redelijk’ inschat dat er over 5 jaar nevenactiviteiten in het kerkgebouw zullen plaatsvinden. Meer dan de helft van het aantal kerkgebouwen (53%) wordt momenteel al gebruikt voor niet-kerkelijke nevenactiviteiten. De aanwezigheid van aan- of ingebouwde nevenruimten, keuken- en inpandige toiletvoorzieningen verhoogt juist de huidige (neven)gebruiksmogelijkheden en daardoor ook het gebruikspotentieel voor eventuele nieuwe functies. Deze voorzieningen zijn grofweg in tweederde van alle kerken waarin kerkdiensten plaatsvinden, aanwezig.

De continuïteit van het bestuurlijk-organisatorisch potentieel is ‘zekerder’ bij de aanwezigheid van een waardevol interieur, van een kerkhof of andere omgevingsfactoren

Blijkbaar is er meer bestuurspotentieel aanwezig als er waarden of bijzondere omstandigheden en/of belemmerende factoren in het geding zijn.

Van de kerken waar binnen 5 jaar de inkomsten niet meer toereikend zijn (en die dus zeer waarschijnlijk vrijkomen) heeft 38% een kerkhof en 49% een waardevol interieur

Anderzijds zal van alle kerken die een kerkhof rondom hebben, 12% binnen 5 jaar zijn inkomsten zien opdrogen en 38% binnen 10 jaar. Van alle kerken die een belangwekkend interieur hebben, zal 17% binnen 5 jaar zijn inkomsten zien opdrogen en 45% binnen 10 jaar.

Van de 150 kerken met een restauratieachterstand die nog een kerkelijke functie hebben, is de gemiddelde restauratieachterstand relatief veel hoger bij kerken die een kerkhof of een waardevol interieur hebben

In het algemeen kan worden gesteld dat 78% van de restauratieachterstand voorkomt bij kerken die als zodanig nog een kerkelijke functie vervullen. Die restauratieachterstand bij kerken in functie van bijna € 21 miljoen, komt voor bij kerken waarvan 52% een kerkhof rondom heeft, waarvan 63% een waardevol interieur heeft en waarvan 48% beperkende omgevingsfactoren kent. Van de 150 kerken met een restauratieachterstand die nog een kerkelijke functie hebben, is de restauratieachterstand relatief veel hoger bij kerken die een kerkhof hebben (aangrenzend of rondom); die achterstand is gemiddeld € 159.878 per kerk, terwijl de restauratieachterstand bij kerken die geen kerkhof hebben gemiddeld € 119.877 per kerk is. Dit beeld is bij kerken met een belangwekkend of waardevol interieur ongeveer hetzelfde. Zo is de gemiddelde restauratieachterstand bij kerken met een waardevol interieur € 150.422 en bij kerken die geen belangwekkend interieur hebben € 115.972. Dat de

restauratieachterstand relatief groter is bij kerken met een kerkhof en een belangwekkend interieur, (b)lijkt logisch. Eerder werd al geconstateerd dat de restauratieachterstand groter is naarmate de cultuurhistorische waarde hoger is. De aanwezigheid van een waardevol interieur is daar een onderdeel van. Echter, ook de aanwezigheid van een kerkhof lijkt de achterstand te vergoten. Bevestigd wordt wel dat de aanwezigheid van een waardevol interieur en een kerkhof als een belemmerende en (dus ook) kostenverhogende factor moeten worden gezien.

Voor de mogelijk vrijkomende kerken geldt dat de monumentale waarde gelijk opgaat met de aanwezigheid van een kerkhof en/of waardevol interieur

Gesteld kan worden dat van de groep van 180 kerken voor het gebruikspotentieel die een hoge architectonische waarde hebben, 92% een kerkhof heeft (aangrenzend en rondom), 74% een waardevol interieur heeft en 64% (belemmerende) omgevingsfactoren kent. Van de kerken die een interieur met hoge waarde hebben, heeft 80% een kerkhof (aangrenzend en rondom), 70% een waardevol interieur volgens de kerkeigenaar en 63% (belemmerende) omgevingsfactoren. Van de kerken die een kerkhof (aangrenzend en rondom) hebben, is het interieur in 38% van de gevallen van hoge waarde, in 41% 'gemiddeld' en in 21% van 'lage' waarde. Van de kerken die volgens de eigenaren een belangwekkend interieur hebben, is volgens de 'experts' het interieur in 41% van de gevallen ook van hoge waarde, in 40% 'gemiddeld' en 19% van 'lage' waarde. Bij de groep gebruikspotentieel van 180 kerken, zijn deze percentages respectievelijk 36%, 44% en 20%. De eigenaren lijken het interieur van hun kerk dus belangwekkender te vinden of hechten er meer 'belevingswaarde' aan dan de 'experts' aan het gebouw toekennen op grond van monumentale waarden van het interieur.

Samenvatting

Hoe staan de kerken er in Fryslân (bouwkundig) bij, en wat zijn daarbij de eventuele restauratie-achterstanden?

De algehele bouwkundige conditie van de historische Friese kerk is 'redelijk'. Met groot onderhoud zijn deze kerken in goede staat te houden of te brengen, waarbij veelal herstel of een (deel)restauratie nodig is. Dit wil niet zeggen dat er niets nodig is om het in die redelijke staat te houden of in betere staat te brengen. Over de gehele linie genomen staan de rijksmonumenten er bouwkundig iets beter voor dan de niet-rijksmonumenten. In het algemeen is het met de bouwkundige conditie iets minder gesteld bij de doopsgezinde, rooms-katholieke en (PKN) gereformeerde kerken.

De instandhoudingbehoefte van alle kerken in Fryslân waarin nog 'gekerkt' wordt, is € 55,4 miljoen in 6 jaar. De instandhoudingbehoefte ligt bij de rijksmonumenten hoger, met een belangrijk deel (18%) in de duurdere restauraties van boven de € 300.000). Om de niet-rijksmonumenten in stand te houden zijn kleinere bedragen nodig (60% < € 100.000). De kleinere doopsgezinde en 'overige' kerken vergen duidelijk minder aan instandhouding dan de grotere hervormde kerken. De echt grotere rooms-katholieke kerken hebben een significant grotere instandhoudingbehoefte. De instandhoudingbehoefte is bij 72% van de rijksmonumenten en bij 96% van de niet-rijksmonumenten met minder dan € 300.000 per kerk in 6 jaar te realiseren. Voor wat de rijksmonumenten betreft is de instandhoudingbehoefte en de restauratie-achterstand op een enkel geval na, op te lossen met de 'opgerekte' financiële mogelijkheden in de BRIM voor wat betreft het rijksdeel (65% subsidie). Het eigen aandeel van de kerkeigenaren - de niet gesubsidieerde subsidiabele kosten (35%) en de niet-subsidiabele kosten – blijft daarbij problematisch. Hoewel er relatief gezien minder geld nodig is voor de niet-rijksmonumenten, is de financiële situatie voor deze groep nog minder rooskleurig aangezien daar geen rijksmiddelen tegenover staan en vrijwel geen middelen van de locale en provinciale overheid.

Op enkele hoogstnoodzakelijke grotere restauraties na, gaat het in Fryslân om een restauratie-achterstand bij 150 kerken voor een totaalbedrag van € 33,25 miljoen over een periode van 6 jaar die vooral (84%) te vinden is bij een grote groep van relatief kleine kerken. De restauratie-achterstand zit voor een deel (38%) in een relatief kleine probleemgroep van 22 grotere en hooggewaardeerde kerken die een grote restauratie nodig hebben, en voor het grootste deel (62%) in een grote groep van 128 kleinere en gemiddeld gewaardeerde kerken die een normale restauratie nodig hebben. Slechts eenvijfde deel van de restauratie-achterstand komt voor bij kerken die binnen afzienbare termijn vrij zullen komen.

Hoeveel kerken komen er de komende jaren vrij, en wat is daar de (her)gebruikspotentie van?

Van de kerkgebouwen die nu in gebruik zijn, zullen tussen de 74 en 117 kerken hoogstwaarschijnlijk over 10 jaar niet meer in gebruik zijn voor kerkdiensten. Een kwart van de kerkgemeenschappen die deze kerken nu nog gebruiken en instandhouden, heeft minder dan honderd kerkleden. In 15% van de kerkgebouwen is de frequentie van kerkdiensten slechts één keer per maand. Bijna de helft van de kerkgemeenschappen zegt het financieel gezien met hun kerkgebouw niet langer dan 10 jaar vol te kunnen houden. Hoewel de helft van de onderzochte kerkgebouwen structurele inkomsten uit rente en pacht heeft, zeggen 85 dat de inkomsten niet langer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het kerkgebouw. Van de kerken die binnen 10 jaar hun functie zullen verliezen, heeft een kwart een lage architectonische waarde. Er is een probleemgroep van 25 kerken waarvan aangegeven is dat de kans klein is in dat hun kerkgebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst én dat de inkomsten voor niet meer dan 5 jaar toereikend zijn voor de instandhouding van het gebouw. Als die termijn verlengd wordt tot 10 jaar, gaat het om 63 kerkgebouwen.

In het kader van het maatschappelijk draagvlak, leek het voor de hand te liggen dat als een kerk vrijkomt deze kan worden herbestemd voor een andere openbare functie op sociaal-cultureel vlak, zoals dorpshuis of multifunctioneel centrum. Van de ('risico')groep van eigenaren die denken dat de kans klein is dat hun gebouw over 10 jaar nog in gebruik is voor de eredienst, zou voor 16 kerken in Fryslân een herbestemming tot dorpshuis een optie zijn. Gezien de andere 'restricties' die er nog bij deze 16 kerken spelen (geringe bestuurskracht, klein bestuurlijk-organisatorisch potentieel, grote cultuurhistorische waarde, relatief grote restauratie-achterstand), kan wellicht in 8 kerken in Fryslân een dorpshuis gerealiseerd worden. Hoewel er natuurlijk afstemming en samenwerking mogelijk is tussen kerk en dorpshuis, lijkt het structureel herbestemmen van vrijkomende kerken tot dorpshuis geen reële optie. Nevengebruik van kerkgebouwen vindt steeds meer plaats (crèches, zalenverhuur), maar het is niet waarschijnlijk dat hiermee een substantieel deel van de instandhoudingkosten opgebracht zal kunnen worden. Voor de (met name niet-monumentale) kerkgebouwen die te koop komen te staan, moet afgewacht worden of zich iets of iemand aandient die er een passende functie voor weet te bedenken.

In het licht van het gebruikspotentieel (wat kunnen we met de vrijkomende kerken?) blijken de aanwezigheid van een kerkhof en een waardevol interieur belemmerende factoren te zijn. Van de kerken die mogelijk vrijkomen, heeft bijna de helft een kerkhof rondom (waarvan meer dan 90% nog in gebruik is als begraafplaats) en meer dan de helft een interieur dat als belangwekkend en van cultuurhistorische waarde wordt gezien. Er zijn maar enkele gevallen waar de (her)gebruikspotentie hoog is en de (continuïteit van) bestuurlijk-organisatorische potentie ook. Bij de mogelijk vrijkomende kerken ligt de restauratieachterstand relatief gezien hoger, mede door de aanwezigheid van een waardevol interieur en zelfs door de aanwezigheid van een kerkhof.

Verpaupering Friese kerk dreigt
Vijftig tot honderd kerken in Friesland komen de komende vijf tot tien jaar leeg te staan. Nu al zijn er vijftig kerken die niet meer worden gebruikt. Verpaupering van de gebouwen dreigt.
Die honderd lege kerken, gaan we die gewo
Vier protestantse kerken in Leeuwarden dicht
Van onze verslaggever
LEEUWARDEN - De Protestantse Gemeente in Leeuwarden sluit op termijn vier van de zeven wijkkerken. Welke kerken het zijn, is nog niet duidelijk. Dit is gisteren via een kanselboodschap van de algemene kerkenraad aan de leden in de wijkkerken meegedeeld.
Begin dit jaar besloot de algemene kerkenraad om drie wijkkerken af te stoten: de Koepelkerk, de Open Hof en de Adelaar. Daarop kwam vanuit diverse wijken zoveel kritiek dat het definitieve besluit werd uitgesteld.
De algemene kerkenraad maakt daarom een gehavend plan: we start en zal vier kerken sluiten.
Uit berekeningen van de kerkrentmeesters blijkt dat als er slechts drie kerken dicht gaan, binnen enige jaren opnieuw kerksluiting op de agenda staat. „En dat willen we niet", aldus voorzitter Henk Drewel.
Bij het sluiten van de kerken wordt rekening gehouden met de twee samenwerkingsverbanden die binnen de gemeente gevormd
Eindelijk verko
Peperga is na jaren verk
Hij heeft de k
Leve
van
rente
slopen!
od lege kerken
ege Geaën moet kiezen
atste dienst

De hervormde kerk van Jirnsum

9 HOOFDSTUK Drie voorbeelden uit de praktijk

Case-study 1 Hervormde Kerk Jirnsum (Boarnsterhim)

De hervormde kerk van Jirnsum wordt per 1 januari 2010 buiten gebruik gesteld. Het uit 1878 daterende gebouw, dat voorzien is van een gaaf en zeer rijk negentiende-eeuws interieur en een fraai Van Dam-orgel, wordt vermoedelijk verkocht. Plannen om er een andere bestemming aan te geven, zijn er nog niet. 'Wie het weet, mag het zeggen.'

De Hervormde Gemeente Jirnsum is formeel nog steeds een zelfstandige gemeente, die dus ook een eigen kerkenraad heeft. Die bestaat op dit moment uit één persoon. In de praktijk wordt al jaren samengewerkt met de zustergemeenten van Húns-Leons, Mantgum-Skillaerd, Dearsum en Raerd-Poppenwier (in totaal 125 leden). De predikant, die gezamenlijk betaald wordt en een aanstelling voor 50 procent heeft (en in Reduzum-Friens-Idaerd nog eens 50 procent), preekt bij toerbeurt in de verschillende dorpen.

Op papier telt de Hervormde Gemeente Jirnsum 25 leden. Bij de kerkdiensten, die 8 keer per jaar worden gehouden (een keer per maand, als tweede dienst van de predikant om 11.00 uur, behalve in de lange zomerperiode) komen er hooguit 12 kerkgangers, waarvan 4 of 5 uit buurdorpen. Dat aantal is inclusief de predikant, de organist en diaken Sake Weiland, die tevens als koster functioneert.

Weiland is al geruime tijd het enige kerkenraadslid in functie. In februari 2008 heeft hij alle leden uitgenodigd voor een gemeenteavond. 'Bij die gelegenheid besloten de twaalf aanwezigen een punt te zetten achter het zelfstandig voortbestaan en te fuseren. Niet met het veel grotere buurdorp Grou, waar overigens de meeste gereformeerde Jirnsumers ter kerke gaan, maar met Raerd-Poppenwier.'

De streekgemeente die daarmee ontstaat, neemt de hele boel in Jirnsum over, legt Weiland uit. 'Kerkgebouw, pastorie (een bungalow uit de jaren zeventig die verhuurd wordt), kapitaal én landerijen.' Dit is behoudens goedkeuring van de kerkelijke instanties.

De Jirnsumer hervormden is verteld dat er na 1 januari 2010 geen diensten meer in hun gebouw gehouden zullen worden, en dat kerk en pastorie op termijn vermoedelijk verkocht zullen worden. 'Het is niet anders', berust Weiland. 'Had ik niet in de kerkenraad gezeten, dan was ik ook al niet meer gegaan. Na de fusie zien ze mij niet meer in de kerk; die tijd is gewoon voorbij.'

Financieel zou de Hervormde Gemeente Jirnsum het best nog een tijdje kunnen redden, weet Weiland. 'Geld is in Jirnsum, dankzij de opbrengsten uit de bezittingen, het probleem niet. Maar de realiteit is dat er amper mensen in de kerk komen. Voor die acht tot twaalf mensen laat je niet een predikant komen.'

Vanwege het beperkte gebruik van het kerkgebouw vindt er al jaren ook maar heel minimaal onderhoud plaats. 'De laatste kerkrentmeester, de heer Nugteren, heeft er altijd voor gezorgd dat het gebouw er keurig bijstaat. Maar hij is nu op hoge leeftijd en al geruime tijd uit de kerkenraad. Inmiddels mag er aan het interieur hier en daar wel wat gebeuren. Maar voor wie doe je het nog?'
De kerk als ziel van het dorp? Voor Jirnsum gaat dat volgens Weiland niet op. 'Dat is gewoon niet zo. Rond het voetbalveld is het 's zondags drukker. Ik roep al jaren dat er iets moet gebeuren. Er is wel iemand – geen kerklid overigens - die het gras rond de kerk maait. En iedereen vindt ook dat de vlag in top moet als er feest is. En ik word ook wel gewaarschuwd als de klok stilstaat. Maar verder onderneemt niemand actie.'

'Als de kerk gesloopt zou worden? Ja, dán krijg ik vermoedelijk iedereen over me heen. Maar nu is er niemand die een idee heeft. Een jaar of vier geleden was er op meerdere locaties een

expositie waar alle creatievellingen uit het dorp hun werk konden laten zien. In onze kerk waren toen bloemsierkunst werkstukken te zien. Later is daar nooit een vervolg op gekomen.'

Weiland heeft geen idee welke andere functie de kerk zou kunnen krijgen. 'We hebben in Jirnsum al een dorpshuis dat acht jaar geleden nog grondig is verbouwd. Verder zijn er twee kroegen. En er is natuurlijk de rooms-katholieke kerk. Die zit in een relatief jong gebouw. De kans dat zij in onze kerk zouden willen trekken, is volgens mij miniem. Ze hebben een kerkhof achter de kerk, dus die zie ik niet verhuizen.'

Het derde kerkgebouw in Jirnsum, de voormalige doopsgezinde 'Fermanje', heeft al wel een nieuwe bestemming gekregen. 'Die is alweer een tijdje geleden verkocht aan een particulier, die een gedeelte bewoont en een ander gedeelte gebruikt voor exposities. Nóg een culturele ruimte erbij is volgens mij niet realistisch. Dus nee, ik heb geen idee wat er met de kerk moet gebeuren. Zeg het maar… Ik roep het maar heel hard rond: uiteindelijk heb je natuurlijk maar één spreekwoordelijke gek nodig die er een idee bij heeft.'

Een besluit over de toekomst van de Jirnsumer kerk wordt te zijner tijd door de kerkenraad van de nieuw gevormde streekgemeente genomen. Daar zit vanaf 2010 dus geen Jirnsumer meer in. 'Zo is het', beseft Weiland. 'Ik ben alleen nog beschikbaar als contactpersoon. Als er een nieuwe bestemming gevonden wordt, willen we dat hier natuurlijk wel graag horen. Maar zeggenschap hebben we dan niet meer. De verantwoordelijkheid ligt elders.'

Relatief jong

De hervormde kerk van Jirnsum is nog betrekkelijk jong. Hij werd in 1877-1878 op de huidige plaats aan de voormalige Rijksstraatweg gebouwd omdat het hart van het dorp zich inmiddels verplaatst had richting de rivier de Boarn. De vroegere kerk, die voor het eerst genoemd wordt in stukken uit de veertiende eeuw, stond aan de Tsjerkebuorren, waar nu nog de (algemene) begraafplaats is (die overigens nog steeds in eigendom is van de Hervormde Gemeente). Het vroegere gebouw was er eind negentiende eeuw slecht aan toe. De hoge kosten van herstel vormden voor de kerkrentmeesters een tweede reden om te kiezen voor nieuwbouw op een andere locatie. Het orgel in de nieuwe kerk was in 1869 gebouwd voor de oude kerk. Daarbij maakte orgelbouwer Van Dam en Zonen uit Leeuwarden gebruik van oud pijpwerk. Na de verhuizing van het Van Dam orgel in 1878 naar de nieuwe kerk, werd het aan weerszijden met loze zijvelden vergroot. Daarmee was het instrument wat duidelijker aanwezig.

Streekgemeenten

De fusie van kleine kerkelijke gemeenten tot een streekgemeenten biedt voor de instandhouding van de kerkgebouwen nauwelijks soelaas. De situatie rond Jirnsum is daar een helder voorbeeld van. De hervormde kerk van Jirnsum zal op termijn vermoedelijk verkocht worden. De kerk van Poppenwier is al buiten gebruik gesteld, en wordt gebruikt als aula. Bij de kerkdiensten die een keer in de twee weken in Raerd worden gehouden, worden ook maar amper 10 bezoekers geteld. Deze kerk wordt nu voor 1,2 miljoen euro gerestaureerd. In Dearsum drijft – net als in Jirnsum de laatste tijd het geval was - alles op één man. Het kerkelijk leven in Mantgum is ook minimaal. Húns en Leons hebben nog enig bezit, maar nauwelijks kerkgangers. Ook in de diensten van Reduzum, Aegum, Idaerd en Friens komen maar 10 tot 15 kerkgangers.
Bij de vorming van een grote streekgemeente haken veel kerkgangers af. Daarbij wordt het steeds moeilijker om bekwame ambtsdragers/bestuurders te vinden. Volgens de Kerkorde (intern reglement) van de Protestantse Kerk in Nederland moet een kerkenraad uit tenminste zeven personen bestaan. Formeel is de situatie in Jirnsum dus al geruime tijd ‘niet-kerkordelijk’.
Een kerkelijke gemeente die wil fuseren of het gebouw wil verkopen of overdragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken, heeft toestemming nodig van de kerkelijke instanties. Binnen de Protestantse Kerk in Nederland is het Regionaal College voor de Behandeling van Beheerszaken (RCCB) daarvoor het aangewezen orgaan.

De rooms-katholieke kerk van Easterwierrum

Case-study 2 R.-K. Kerk Easterwierrum (Littenseradiel)

Het bestuur van de rooms-katholieke parochie van Easterwierrum maakt zich grote zorgen over de toekomst. Het aantal parochianen dat naar de eucharistievieringen komt is de laatste jaren sterk gedaald, evenals de inkomsten. De bodem van de spaarpot komt inmiddels in zicht. 'We gaan dit najaar proberen het parochieleven een impuls te geven. Hopelijk krijgen we de mensen nog in beweging.'

De rooms-katholieke Sint Wirokerk is gebouwd in 1926, naar een ontwerp van de bekende rooms-katholieke kerkenbouwer Wolter ter Riele. Het is net zo min een monument als de iets oudere hervormde kerk (1905) van Easterwierrum, maar wel in een veel sterkere mate beeldbepalend voor het dorp en de omgeving. De uit architectonisch oogpunt voor Friesland belangrijke kerk is in 2000 grondig gerestaureerd.

Op papier telt de parochie van Easterwierrum een kleine 140 adressen en ongeveer 225 leden in Easterwierrum, Dearsum, Raerd, Poppenwier, Sibrandabuorren, Tersoal, Boazum, Wiuwert, Britswert, Mantgum, Jorwert, Baard en Easterlittens. In de praktijk komen er zo'n twintig mensen naar de erediensten, die om de week gehouden worden, inclusief het tien leden tellende koor.

De Parochie H. Wiro werkt samen met de parochies van Wytgaard, Wergea-Warten en Jirnsum in het verband 'Om de Zuid'. Er is een gezamenlijk betaalde lekenpastor, Susan Boukema-Koopman uit Lekkum, en een gezamenlijk parochieblad. Eucharistievieringen worden gehouden onder leiding van emeritus pater Jaring J. de Wolff o.carm uit Zandbergen, die vanouds uit de omgeving van Easterwierrum afkomstig is. In de weekeinden dat er eucharistievieringen zijn in de vier samenwerkende parochies 'Om de Zuid', logeert hij in de pastorie van Wergea.

Het kerkbestuur van Easterwierrum heeft goede redenen om zich zorgen te maken over de continuïteit van de parochie, vertellen Johannes Kramer (interim voorzitter), Piet Hettinga (penningmeester), Tom Visser (secretaris) en Jan Terra (contactpersoon). Alleen Hettinga en Terra wonen in Easterwierrum; de andere bestuursleden komen uit de dorpen in de omgeving.

'Het is moeilijk om met een paar mensen de parochie draaiende te houden. We gaan dit najaar met de parochianen in gesprek om te kijken of we met elkaar toch niet een soort basisgemeente in stand kunnen houden. Het parochieleven heeft een nieuwe impuls nodig. Er is een harde kern die alles op alles wil zetten om de parochie in stand te houden, maar die groep is nu te klein. Wij zijn zelf zo ongeveer de jongste bezoekers; van onder de vijftig zie je niemand meer in de kerk.'

Toen Tom Visser (Wiuwert) zich negen jaar geleden bij de parochie aansloot, waren er nog misdienaars tijdens de eucharistievieringen. Op een gegeven moment realiseerde hij zich dat die allemaal verdwenen waren. 'Mijn kinderen gingen nog naar de crèche en de kindernevendiensten', herinnert ook Piet Hettinga zich nog goed. 'Het is allemaal verdwenen, net als het jongerenkoor en de catechese. Voorbereidingen voor het vormsel en de eerste communie: het is allemaal voorbij.'

'Tijdens Palmpasen is de kerk redelijk goed bezet met jonge gezinnen en jongeren', weet Jan Terra. 'De rest van het jaar zie je ze niet.' Het gaat hem als Easterwierrumer – 'ik woon hier al veertig jaar' – echt aan het hart. 'Dit is een dorp van alles samen. Er is een dorpshuis en een school. De begraafplaats bij de middeleeuwse toren is ondergebracht in een brede stichting. Maar in de parochie wordt het steeds moeilijker.'

Financieel kan de parochie het nog enkele jaren volhouden, vertelt penningmeester Piet Hettinga. 'In 2008 moesten we opnieuw een beroep doen op de reserves. Die zijn niet zo groot hoor. De caritas (de rooms-katholieke variant van de diaconie) heeft nog wel een spaarpotje, maar zal dat geld, dat bestemd is 'voor de armen', nooit allemaal in de kerk willen steken. Er moet dus echt wat gebeuren.'

Over de gebouwen van de Rooms-Katholieke Kerk gaat de bisschop van Groningen, niet het lokale parochiebestuur. 'Het betekent dat de toekomst van het kerkgebouw uiteindelijk niet bepaald wordt door het parochiebestuur, maar door de bisschop', legt waarnemend voorzitter Johannes Kramer uit.

Landelijk is de lijn dat de gewijde kerkgebouwen alleen gesloopt mogen worden en niet herbestemd voor wonen of werken. De vele rooms-katholieke kerken in het zuiden van het land die inmiddels wel een nieuwe functie hebben gekregen, zoals de Dominicuskerk in Maastricht waarin nu een boekhandel gevestigd is, laten zien dat dit beleid in voorgaande jaren – anders dan nu - niet altijd zo zwart-wit werd uitgevoerd. Maastricht is een voorbeeld van een vroege herbestemming. Vandaag de dag houden de bisschoppen onverzettelijk vast aan sloop van kerkgebouwen die niet meer in gebruik zijn.

Nevengebruik van de kerk is binnen de Rooms-Katholieke Kerk formeel ook niet toegestaan. Het kerkgebouw wordt beschouwd als heilige, 'gewijde grond'. In Easterwierrum vinden zo nu en dan wel wat 'rustige' culturele activiteiten in de kerk plaats, met optredens van een korps en een koor. 'En het Berne-iepenloftspul wijkt naar de kerk uit als het slecht weer is tijdens de uitvoeringen', vertelt Terra.

Het kerkbestuur van Easterwierrum is op dit moment op zoek naar een nieuwe voorzitter. Johannes Kramer neemt waar zo lang die nog niet gevonden is. De vorige voorzitter, Piet van Putten, heeft na acht jaar afscheid genomen. Hij was ook waarnemend voorzitter van het samenwerkingsverband 'Om de Zuid'. In het nummer van juli 2009 van het gezamenlijke parochieblad 'Fjouweresom' schrijft hij dat een fusie van de vier parochies 'misschien noodzakelijk is, maar niet erg'. 'Een centraal bestuur (…) kan dan allerlei taken (…) overnemen van vrijwilligers. Parochianen kunnen zich dan (…) concentreren op het pastorale werk, op goede gezamenlijke vieringen, en waar dat mogelijk is aansluiten bij wat er gebeurt in eigen dorp of streek. De parochiegemeenschap kan dan, eventueel zonder bestuur en zelfs als het moet zonder gebouw, blijven bestaan als hedendaagse geloofskern midden in de samenleving. Dat geloof is er bij mij na acht jaar nog steeds.'

Het kerkbestuur dat er nu zit, wil daar nu geen uitspraken over doen. 'We gaan er alles aan doen om het parochieleven nog een impuls te geven. Hopelijk lukt het nog om het tij te keren', vat Jan Terra samen. 'In december weten we meer.'

Busje

Over de vraag wat er met het kerkgebouw moet gebeuren als alle inspanningen vergeefs blijken, wil het parochiebestuur nu nog niet nadenken. 'Als je nuchter nadenkt, weet je dat het goedkoper is om te fuseren en een busje te laten rijden naar Jirnsum', verzucht Tom Visser. 'Maar daar kunnen we op dit moment (augustus 2009) niet mee naar buiten treden, want dan hebben onze pogingen dit najaar bij

Twee kerken en een toren

Het aanzicht van Easterwierrum wordt bepaald door de losse middeleeuwse kerktoren op de oorspronkelijke terp (de 'Tsjerkebuorren') en de neogotische rooms-katholieke kerk. De hervormde kerk, die de nog (!) in 1905 gesloopte middeleeuwse dorpskerk verving, valt nauwelijks op en heeft geen monumentale waarde. Het gebouw wordt hooguit een keer per kwartaal gebruikt door de Protestantse Streekgemeente De Slachsang, waaronder ook Wiuwert en Britswert vallen. De diensten van de Slachsang trekken gemiddeld twintig bezoekers. Dankzij het kerkelijk bezit is er nog geen noodzaak om een van de drie kerkgebouwen af te stoten. 'Wy hawwe it der wolris oer: hoe lang kin dit noch sa trochgean?', zegt secretaris Jan Frits Nauta in de *Leeuwarder Courant* van 4 oktober 2008. 'Der sil in tiid komme, dat it net mear slagget, mar safier is it noch net.'

De Van Harenskerk in Sint Annaparochie

Case-study 3: de Van Harenskerk in Sint Annaparochie (Het Bildt)

De Protestantse Gemeente te Sint Annaparochie heeft er bij de fusie in 2004 voor gekozen om op langere termijn verder te gaan met één kerkgebouw, de (voormalige gereformeerde) Gideonskerk (1925). De kerkrentmeesters willen de veel oudere (voormalige hervormde) Van Harenskerk (1682) op korte termijn al onderbrengen in een stichting die los van de kerkelijke gemeente staat. 'Het grote probleem is: wat móet je met dat gebouw?'

Toen de Gereformeerde Kerk van Sint Annaparochie (1100 leden) in 2004 fuseerde met de Hervormde Gemeente (350 leden), telden ze samen nog 1450 zielen. Inmiddels is dat aantal met honderd gezakt. Gezien deze getalsverhoudingen lag de keuze voor de Gideonskerk voor de hand, mede ook vanwege het grotere bijgebouw (De Bining) bij de Gideonskerk. Het minder grote bijgebouw van de Van Harenskerk (De Schakel) is inmiddels verkocht aan een woningcorporatie en heeft een nieuwe bestemming gekregen.

De diensten in de Gideonskerk worden wekelijks bezocht door 150 tot 200 mensen. De Protestantse Gemeente heeft anderhalve predikantsplaats en een kerkelijk werker in dienst voor 60%. Dat geeft al aan dat de financiën niet de directe reden zijn om de Van Harenskerk af te stoten. 'Het is de verantwoordelijkheid voor twee gebouwen waar we vanaf willen', legt kerkrentmeester Teake Brandsma uit.

De Van Harenskerk wordt nog maar een paar keer per jaar gebruikt, met name tijdens de zomermaanden, de bid- en dankstond voor gewas en arbeid, de Kerstnachtdienst en voor enkele zangdiensten op zondagavond. 'We hebben bij de fusie afgesproken dat we beide gebouwen tien jaar zouden aanhouden', zegt Brandsma. 'Maar wat moet je met een gebouw als er maar zo weinig in gebeurt?'

De discussie over de toekomst van de Van Harenskerk is in een stroomversnelling gekomen toen een groepje gemeenteleden zich sterk wilde maken om het achttiende-eeuwse Radeker-orgel in oude luister te herstellen. Het oorspronkelijke pijpwerk van dit orgel is ooit verkocht toen er geen geld was voor een hoogstnoodzakelijke restauratie. Op dit moment ligt het pijpwerk opgeslagen bij orgelbouwer Reil in Heerde. 'Voor het herstel van het orgel is 250.000 euro nodig. Als kerkrentmeesters vinden we dat daar niet zo maar toe besloten kan worden, zonder eerst over de toekomst van de Van Harenskerk te spreken. De kerkenraad wil daar in de herfst van dit jaar een beslissing over nemen. Ik verwacht dat gekozen wordt voor overdracht aan een dorpsstichting, óf overdracht aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken.'

Als de Van Harenskerk in een stichting wordt ondergebracht, willen de kerkrentmeesters bedingen dat de kerk nog een keer of 15 per jaar kan worden teruggehuurd voor trouwerijen en begrafenissen en voor een aantal kerkdiensten. Het gebouw moet dan ook in de huidige staat blijven bestaan, en mag dus niet worden omgebouwd tot woning of bedrijfspand. De belangrijkste reden om het gebouw af te stoten, is dat de kerkenraad van de verantwoordelijkheid en de risico's af wil van twee gebouwen. 'Het onderhoud wordt nu nog zo veel mogelijk gedaan door vrijwilligers. Deze zomer hebben we met elkaar nog de vloer geverfd. Met zo'n oud gebouw is er altijd wat.'

Rond de Van Harenskerk functioneert een vrij actieve 'commissie open deuren'. Daarin zijn ook verschillende dorpelingen actief die geen kerklid zijn. Zij verzorgen de openstelling op zaterdagmiddag, organiseren acties (zoals recent nog voor de aanschaf van nieuwe lopers in de kerk), werven donateurs en proberen in het algemeen belangstelling te wekken voor de Van Harenskerk. 'De verhouding tussen de kerkrentmeesters en deze commissie is een tijdje verstoord geweest', zegt Brandsma. 'De laatste twee jaar gaat het gelukkig weer een stuk beter. Of de commissieleden bereid zijn om verder te werken onder de vlag van een stichting? Daar is nog niet over gesproken. Ons uitgangspunt is wel dat de kerk zo breed mogelijk gedragen moet worden door het dorp. Vandaar ook dat we contact hebben opgenomen met plaatselijk belang.'

Plaatselijk belang Sint Annaparochie telt 450 leden, die elk 5 euro per jaar betalen. Voorzitter

Wim Koopmans is tevens lid van de Protestantse Gemeente. 'De toekomst van de Van Harenskerk heeft bij ons nog niet op onze agenda gestaan. Maar als het op onze weg komt, ben ik de eerste om ervoor te vechten. Ik denk dat ik de rest van het bestuur wel meekrijg om in ieder geval een afvaardiging te leveren voor het toekomstige stichtingsbestuur.'

Het grote probleem is dat ook Koopmans 'geen idee' heeft wat er met de kerk moet gebeuren als die in een stichting is ondergebracht. 'Nóg een cultureel centrum ligt niet voor de hand, met de Groate Kerk in Sint Jacobiparochie op zo'n korte afstand. De Van Harenskerk is een beeldbepalend monument, met een bijzonder rijke historie die samenhangt met het ontstaan van het Bildt. Niemand zou het pruimen als hij zou verdwijnen. Maar een goede bestemming? Ik zou het niet weten.'

De Protestantse Gemeente heeft de afgelopen decennia een aardige reserve kunnen opbouwen, mede dankzij de inkomsten uit bijgebouw De Bining en enkele legaten. Als de Van Harenskerk wordt overgedragen aan een stichting, wil de Protestantse Gemeente dan ook ongeveer de helft van het vermogen beschikbaar stellen als 'bruidsschat' (250.000 euro). 'Daarmee moet de nieuwe stichting zich goed kunnen bedruipen', denkt Brandsma.

Koopmans verwacht dat het niet makkelijk zal zijn om in het dorp voldoende draagvlak te vinden voor de instandhouding van de Van Harenskerk. 'Sint Annaparochie is de afgelopen 35 jaar explosief gegroeid. Maatschappelijk gezien is het dorp 'los zand' geworden. Veel bewoners werken buiten het dorp en hebben minder binding met de plaats zelf. Laat staan met de Van Harenskerk.'

Vijf kerken

Sint Annaparochie is een dorp met circa 4000 inwoners. Er zijn twee zalencentra. Naast het bijgebouw De Bining bij de Gideonskerk is er ook nog een multifunctioneel centrum, 'Ons Huis'. De begraafplaats ligt tegenover de Gideonskerk. Begrafenissen vinden dan ook vaak vanuit De Bining plaats. In het dorp staan nog drie andere kerkgebouwen. De doopsgezinde Vermaning (1871) aan de Statenweg wordt circa een keer per maand gebruikt. De rooms-katholieke kerk (1959) wordt wekelijks gebruikt voor eucharistievieringen met 50 tot 100 parochianen uit de wijde omgeving. De voormalige Noorderkerk (een zogenaamde 'Doleantiekerk') wordt gebruikt als meubelopslag; eigenaar Prebohus is bezig met een projectplan voor het gebouw. De voormalige 'Afscheidingskerk' is in de jaren zestig van de vorige eeuw afgebroken. Hier staat nu nog de openbare bibliotheek, maar ook daar zijn alweer sloopplannen voor.

Monumentenzorg

Het voorbeeld van Sint Annaparochie laat helder zien dat kerkelijke gemeente de instandhouding van monumentale kerkgebouwen niet als haar taak zien. Zelfs als er nog geen financiële tekorten zijn, moet er vaak toch uit kostenoverwegingen ('goed rentmeesterschap') voor gekozen worden om het aantal gebouwen terug te brengen. Pastoraat (zielzorg) heeft voorrang boven stenen (instandhouding van de gebouwen). Met name in protestantse kringen wordt onder het woordje kerk allereerst de 'levende gemeenschap van Christus' verstaan, de gemeenschap van mensen, en pas in tweede instantie het gebouw. Uiteraard leveren de keuzes binnen kerkelijke gemeenten wel spanningen op, omdat er ook kerkleden zijn die uit religieuze, emotionele en/of culturele overwegingen een eeuwenoud godshuis niet willen en kunnen missen en niet willen afstoten.

Een bijzondere kerk

Uit oogpunt van cultuurhistorie is de Van Harenskerk uit 1682 niet zo maar een dorpskerkje, maar een van de belangrijkste kerkelijke monumenten van Friesland en ook een gebouw van nationale allure met zelfs internationale aspecten. Het is in de provincie een van de weinige voorbeelden van zeventiende-eeuwse kerkelijke centraalbouw.
De kerk heeft een uitzonderlijk rijk ingericht interieur met een van de fraaiste Friese preekstoelen. Het overdadig met snijwerk versierde pronkstuk is een geschenk ter herinnering aan de hertogin van Simmern, prinses Maria van Oranje Nassau, de dochter van Frederik Hendrik. Een rijk gedecoreerde herenbank herinnert aan het bekende geslacht Van Haren, evenals een grafkapel met imposante koperen deuren, die een geschenk zijn van de koning van Zweden. Van het orgel van Johan Radeker, een medewerker van de vermaarde Christian Müller, is de rijk gebeeldhouwde kast bewaard gebleven.
Veel mensen denken dat Rembrandt in deze kerk getrouwd is met Saskia, dochter van burgemeester Rombertus Uylenburgh van Leeuwarden. Dat klopt niet helemaal: het huwelijk vond in 1634 plaats in de voorganger van de Van Harenskerk, die op dezelfde plaats stond. Op het plein voor de kerk zijn Rembrandt en Saskia vereeuwigd in brons.
De Van Harenskerk is een voorbeeld van een Friese dorpskerk die door monumentale en cultuurhistorische waarde niet alleen van plaatselijk, maar van nationaal en internationaal belang is.

Bijlage 1 Kerkgebouwen in Fryslân

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Aalsum	Hervormde Kerk	Mockamawei 3	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Abbega	Gertrudiskerk	Wartenterp 18	1809	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Achlum	Gertrudiskerk	Terp 1	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Achlum	vm Vrijzinnig							
	Hervormde Kerk	Jonkerschap 5	1886		VVH	Nee	1976	Bloemenwinkel
Achlum	vm Gereformeerde Kerk	Monnikenweg 12	1903		Gereformeerd	Nee	2000	Woning
Akkrum	Terptsjerke	Om ‘e Toer 6	1759	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
	vm kerk Gereformeerde							
Akkrum	Gemeente	Koarte Miente 24	1934		Gereformeerde Kerk	Nee	2001	Woning
Akkrum	vm Doopsgezinde Kerk	Buorren 1	1836	Ja	Doopsgezind	Nee	2008	Sociaal-cultureel
Aldeboarn	Doelhoftsjerke	Tsjerkebuorren 4	1753	Ja	PKN - Hervormd		Ja	
Aldeboarn	vm Doopsgezinde Kerk	Andringastraat 7-9	1856		Doopsgezind	Nee	2008	Sociaal-cultureel
Aldeboarn	vm Gereformeerde Kerk	Weaze 25	1738	Ja	Gereformeerd	Nee	1992	Woning
Aldtsjerk	Pauluskerk	Van Sminiaweg 29	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Allingawier	Expositiekerk	Kerkbuurt	1893		Gereformeerd	Nee	1971	Museum
Allingawier	Woord- en Beeldkerk	Kerkbuurt 21	1634	Ja	Hervormd	SAFT	1986	“Museum; Trouwlocatie”
Anjum	Michaëlkerk	Tsjerkepaed 2	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Anjum	Gereformeerde Kerk	Mounebuorren 11	1970		PKN - Gereformeerd	Ja		
Appelscha	vm Trefkerk	Westeres 50	1903	Ja	Hervormd	Nee	2002	Bedrijf/atelier
Appelscha	Gereformeerde Kerk	Van Emstweg 1	1956		PKN - Gereformeerd	Ja		
Appelscha	Hervormde Kerk	Vaart Zuidzijde 74	1869		PKN - Hervormd	Ja		
Arum	Lambertuskerk	Kerksingel 1	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Arum	Gereformeerde Kerk	V. Cammingaw. 13	1910		PKN - Gereformeerd	Ja		
Arum	vm Gereformeerde Kerk	Oude Kerkstraat 8	ca 1861?		Gereformeerd	Nee	1910	Leegstand
Augsbuurt	Hervormde Kerk	Lutjewoude 5	1782	Ja	Hervormd	SAFT		1971 “Muziekschool; Trouwlocatie”
Augustinusga	Pypketsjerke	Pypkewei 3	1916		PKN - Gereformeerd	Ja		
Augustinusga	Augustinitsjerke	Geawei 15	14e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Baaium	Hervormde Kerk	Aldedyk 2	1876	Ja	PKN - Hervormd	Nee	1982	Leegstand
Baard	vm Doopsgezinde Kerk	Harmen Sytstrawei 25	1856		Doopsgezind	Nee	1998	Woning
Baard	Hervormde Kerk	Dekemawei 6	1876	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Bakhuizen	Sint Odulphuskerk	Sint Odulphusstraat 67	1914		RK	Ja		
Bakkeveen	Hervormde Kerk	Tsjerkewâl 8	1856		PKN - Hervormd	Ja		
Bakkeveen	Gereformeerde Kerk							
	De Mande	Tsjerkewâl 20	1962		PKN - Gereformeerd	Ja		
Balk	It Breahûs	Van Swinderenstraat 6	1728	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Balk	Sint Ludgeruskerk	Raadhuisstraat 44	1883	Ja	RK	Ja		
Balk	Doopsgezinde Kerk	Raadhuisstraat 26	1862		Doopsgezind	Ja		
Balk	De Paadwizer	S. de Jongstraat 2	1982		PKN - Gereformeerd	Ja		
Balk	vm Gereformeerde Kerk	Gaaikemastraat 3	1920		Gereformeerd	Nee	1977	Horeca
Balk	vm Doopsgezinde Kerk	Wilhelminastraat 3	1625		Doopsgezind	Nee	1863	Garage bij woning
Ballum	Hervormde Kerk	Camminghastraat 14	1832	Ja	PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Ballum	Doopsgezinde Kerk	Camminghastraat 9	1883		Doopsgezind	Ja		
Bantega	Rehobotkerk	Middenweg 114	1947		VEG	Ja		
Bantega	vm Hervormde Kerk	Bandsloot 16	1916		Hervormd	Nee	1996	Atelier
Bears	Mariakerk	Tsjerkepaed 3	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1975	"Trouwlokatie; exposities"
Beetgum	Martinuskerk	Buorren 13	1669	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Beetgumermolen	Gereformeerde Kerk	J.H. v. Aismawei 11	1924	Ja	PKN - Gereformeerd	Ja		
Beetsterzwaag	Dorpskerk	v.Lyndenlaan 15	1803	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Beetsterzwaag	Ontmoetingskerk	Achter de Hiemen 41	1966		PKN - Gereformeerd	Ja		
Beetsterzwaag	vm Gereformeerde Kerk	Kerkepad Oost 17	1921		Gereformeerd	Nee	1966	Winkel
Berlikum	Doopsgezinde Kerk	Vermaningsstrjitte 3	1841	Ja	Doopsgezind	Ja		
Berlikum	Kruiskerk	Hofsleane 23	1966		PKN - Gereformeerd	Ja		
Berlikum	vm Doopsgezinde Kerk	Buorren 61	18e eeuw		Doopsgezind	Nee	1841	Werkplaats/opslag
Berlikum	Koepelkerk	Tsjerkestrjitte 2	1779	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Blauwhuis	Sint Vituskerk	Vitusdyk 27	1871	Ja	RK	Ja		
Blesdijke	Hervormde Kerk	Markeweg 89	1843		Hervormd	Nee	2002	Sociaal-cultureel
Blessum	Mariakerk	Buorren 2	14e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1975	Sociaal-cultureel
Blija	Gereformeerde Kerk	Unemastrjitte 13	?		PKN - Gereformeerd	Ja		
Blija	Nicolaaskerk	Voorstraat 3	1540	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Blija	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt	Hoofdstraat 21	1946		GKV	Ja		
Blija	vm Doopsgezinde Kerk	Hoofdstraat 12	1807	Ja	Doopsgezind	Nee	1936	Woning/bedrijf
Boazum	Maartenskerk	Tsjerkebuorren 1	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Boazum	vm Doopsgezinde Kerk	De Havens 8	1720		Doopsgezind	Nee	1820	Woning
Boazum	vm Hervormde Evangelisatie	Waltawei 17	1906		Hervormde Evangelisatie	Nee	1971	Woning
Boelenslaan	Het Witte Kerkje	Boelenswei 52	1905		Voortgezet Gereformeerde Kerk	Ja		
Boelenslaan	Hervormde Kerk	Boelenswei 86	1852		Hervormd	Nee		Aula
Boer	Hervormde Kerk	Oude Weg 1	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1975	Dorpsactiviteiten
Boijl	Dorpskerk Boyl	Boijlerweg 87	1617	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Boksum	vm Gereformeerde Kerk	Oedsmawei 17	1909		Gereformeerd	Nee	2004	Meditatiecentrum
Boksum	Sint Margryt	Sint Margrietwei 1	12e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1979	Exposities, concerten
Bolsward	Grote of Martinikerk	Groot Kerkhof 24	1466	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Bolsward	Doopsgezinde Kerk	Skilwyk 27	1849	Ja	Doopsgezind	Ja		
Bolsward	Sint Franciskuskerk	Grote Dijlakker 8	1933	Ja	RK	Ja		
Bolsward	Gasthuiskerk	Gasthuissingel 33	1929		PKN - Gereformeerd	Ja		
Bolsward	Broerekerk	Broereplein 10	15e eeuw	Ja	Hervormd	Nee	1970	Cultuurhistorisch
Bolsward	vm Mirakelkapel	Kerkstraat 38	ca 1515		RK	Nee	1580	Woning
Bolsward	vm Martinuskerk (Oranje gebouw)	Grote Dijlakker 41	1849		RK	Nee	1934	Muziekruimte
Boornbergum	Hervormde Kerk	Westerbuorren 11	1871	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Boornbergum	Gereformeerde Kerk	Easterbuorren 52	1911	VGK	Ja			
Bornwird	Mariakerk	Tsjerkepaed 1	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1987	Concerten, vergaderruimte
Brantgum	Hervormde Kerk	Ids Wiersmastraat 4	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Britsum	Johanneskerk	Greate Buorren 1	12e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1980	Trouwlocatie

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Britsum	De Hoekstien	Stêdpaed 23	1968		PKN - Gereformeerd	Ja		
Britsum	vm Gereformeerde Kerk	Lieuwe Jellingastrjitte 27	1859		Gereformeerd	Nee	1968	Opslag
Britswert	Joriskerk	Terp 2	12e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1975	Cultureel
Broek	Broekster Tsjerke	It Noard 21	1913	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Broeksterwoude	Christelijk Gereformeerde Kerk	Kavelweg 39	1952		CGK	Ja		
Broeksterwoude	Gereformeerde Kerk	Ds. Feitsmaweg 2	1955		PKN - Gereformeerd	Ja		
Buitenpost	Doopsgezinde Kerk	Julianalaan 12a	1957		Doopsgezind	Ja		
Buitenpost	Fonteinkerk	De Achtkant 48	1977		GKV	Ja		
Buitenpost	Kruiskerk	Voorstraat 15	1897		PKN - Gereformeerd	Ja		
Buitenpost	Mariakerk	Oude Havenstraat 1	1446	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Burdaard	Hervormde Kerk	Kerkbuurt 3	1851		PKN - Hervormd	Ja		
Burdaard	Gereformeerde Kerk	Ds R.H. Kuiperstr. 8	1892		PKN - Gereformeerd	Ja		
Burgum	vm Evangelisatiekerk	Molenweg 7	1905		Hervormde Evangelisatie	Nee	1957	Muziekstudio Uw Koninkrijk Kome
Burgum	Sint Martinuskerk	Hillamaweg 37	1952		RK	Ja		
Burgum	Vrije Evangelische Kerk	Prinses Beatrixstraat 18	1959		VEG (Bond)	Ja		
Burgum	Kruiskerk	Nieuwstad 5	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Burgum	De Ikker	Bulthuissingel 5	1976		PKN - Gereformeerd	Ja		
Burgwerd	vm Johanneskapel	Kapelstrjitte 2	1950		RK	Nee	2001	Woning + werkruimte/atelier
Burgwerd	Johanneskerk	Kerkhof 1	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Burum	Gereformeerde Kerk	Herestraat 62	1895		PKN - Gereformeerd	Ja		
Burum	Hervormde Kerk	Uithof 1	1784	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Cornjum	Hervormde Kerk	De Wier 7	1873	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Cornwerd	Hervormde Kerk	Dorpsweg 5	1916	Ja		Nee	1998	Dorpsactiviteiten
Damwoude	Christelijk Gereformeerde Kerk	Hoofdweg 127	1973		CGK	Ja		
Damwoude	Doopsgezinde Kerk	Doniaweg 34	1767		Doopsgezind	Ja		
Damwoude	De Ontmoeting	Voorweg 48	1968		PKN - Gereformeerd	Ja		
Damwoude	Hervormde Kerk Akkerwoude	Hereweg 1	1850	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Damwoude	Benedictuskerk Dantumawoude	Doniaweg 76	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Damwoude	De Begroeting	Voorweg 19-21	1938		GKV	Ja		
Damwoude	Bonifaciuskerk Murmerwoude	Voorweg 2	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
De Blesse	Ned. Hervormde Kapel	Steenwijkerweg 66	1880		Hervormde Evangelisatie	Ja		
De Hoeve	vm Hervormde Kerk	Jokweg 11	ca. 1920		Hervormd	Nee	2005	Atelier
De Knipe	Doopsgezinde Kerk	Ds. Veenweg 61	1856		Doopsgezind	Ja		
De Knipe	Nij Brongergea Tsjerke	Meyerweg 74	1661	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
De Knipe	vm Gereformeerde Kerk	Meyerweg 73	1912		Gereformeerd	Nee	2000	Woning
Dearsum	Nicolaaskerk	Nummer 34	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Dedgum	Hervormde Kerk	Buren 16	1889	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Deinum	Sint Janskerk	Tsjerkepaed 3	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Delfstrahuizen	Hervormde Kerk	Marwei 86	1908		PKN - Hervormd	Ja		
Dokkum	Sint Bonifatiuskerk	Koningstraat 26	1872	Ja	RK	Ja		
Dokkum	Gebouw Rehoboth	Hantumerweg 38	2003		Vergadering van Gelovigen	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Dokkum	Christelijk Gereformeerde Kerk	Stationsweg 37	1977		CGK	Ja		
Dokkum	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt	Snip 14	1974		GKV	Ja		
Dokkum	Kerk Verenigde Christelijke Gemeente	Legeweg 14	1852	Ja	Doopsgezind en Remonstrants	Ja		
Dokkum	De Fontein	Op de Keppels 3	1972		PKN - Gereformeerd	Ja		
Dokkum	Oosterkerk	Oostersingel 2	1926		PKN - Gereformeerd	Nee	2004	
Dokkum	Grote of Sint-Martinuskerk	Markt 2	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Dokkum	vm Evangelisatiekerk Rehoboth	Nieuwebuurt 1	1929		Hervormde Evangelisatie	Nee	1970	Woning
Dokkum	Bonifatiuskapel	Bronlaan 12	1934	Ja	RK	Ja		
Dokkum	Gemeentecentrum De Poort	Zaagmolenstraat 2	2006		Baptisten (Vrij)	Ja		
Dongjum	Hervormde Kerk	Dorpsstraat 8	1777	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Donkerbroek	vm Evangelisatiekerk	Petersburg 24	1917		Hervormde Evangelisatie	Nee	1982	Leegstand
Donkerbroek	vm Gereformeerde Kerk	Herenweg 98	ca 1840		Gereformeerd	Nee	1914	Woning
Donkerbroek	Gereformeerde Kerk	Herenweg 72	1912	Ja	PKN - Gereformeerd	Ja		
Donkerbroek	Laurenstsjerke	Geert Wolter Smitweg 5	1714	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Drachten	Grote Kerk	De Drift 19	1743	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Drachten	Doopsgezinde Kerk	Zuiderbuurt 26	1790	Ja	Doopsgezind	Ja		
Drachten	De Arke	Flevo 161	1980		PKN - Gereformeerd	Ja		
Drachten	De Fontein	De Kolken 89	1965		GKV	Ja		
Drachten	Het Apostolisch Genootschap	Van Haersmasingel 30	1954		AG	Ja		
Drachten	De Hoeksteen	Middelwyk 148	1974		GKV	Ja		
Drachten	De Schakel	Klokhuislaan 12	1994		PKN - Gereformeerd	Ja		
Drachten	De Menorah	Dwarswijk 350	1970		PKN - Gereformeerd	Ja		
Drachten	De Oase	Ringweg 3	1997		PKN - Gereformeerd	Ja		
Drachten	Evangelische Gemeente (vm Bethel-kerk)	Brouwerssingel 3	1966		Evangelische Gemeente	Ja		
Drachten	Kapelkerk	Berglaan 10	1926		Hervormde Evangelisatie	Ja		
Drachten	Goddelijke Verlosserkerk	Pier Panderstraat 1	1963		RK	Ja		
Drachten	Eben Haëzer	Houtlaan 27a	1965		CGK	Ja		
Drachten	Zuiderkerk	Burgemeester Wuiteweg 71	1925		PKN - Gereformeerd	Ja		
Drachten	Baptisten gemeente Elim	Zuidkade 54	1954		Baptisten (Unie)	Ja		
Drachten	Gereformeerde Gemeente	De Singel 40	1974		Gereformeerde Gemeente	Ja		
Drachten	Kerk Torenstraat (vm Rehobothkerk)	Torenstraat 18	1925		Christian Fellowship	Ja		
Drachten	Koninkrijkszaal	De Dracht 25	1974		Jehovah's Getuigen	Ja		
Drachten	vm Christelijk Gereformeerde Kerk	Zuiderdwarsvaart 1	1909		Islam	Ja		
Drachtster compagnie	vm Evangelisatiekerkje Bidt en Werkt	De Skieding 65	1921, 2002		Hervormde Evangelisatie	Nee		Bedrijf/atelier
Drachtstercompagnie	Gereformeerde Kerk	Smidswei 3	1972		PKN - Gereformeerd	Ja		
Drachtstercompagnie	vm Kerkje Jezus Leeft	Folgersterloane 74	1928		Particuliere Evangelisatie	Nee	1997	Acupunctuur-praktijk
Driesum	Hervormde Kerk	Van Sijtzamaweg 8	1713	Ja	PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Drogeham	Maranatha Kerk	Lytse Wei 22	1972		CGK	Ja		
Drogeham	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt	De Buorren 63	1977		GKV	Ja		
Drogeham	Gereformeerde Kerk	De Sânnen 22	1968		PKN - Gereformeerd	Ja		
PDrogeham	Walburgakerk	Tsjerkebuorren 4	1876	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Dronrijp	vm Rehobothkerk	Hearewei 15	1908		Gereformeerd	Nee	2006	Appartementen
Dronrijp	Maria Geboortekerk	Dubbelestreek 14	1839	Ja	RK	Ja		
Dronrijp	vm NH Evangelisatiekerk	Puoldyk 2	1925		Hervormde Evangelisatie	Nee	1970	vm jeugdcentrum
Dronrijp	Salviuskerk (d' Alde Wite)	Tsjerkebuorren 17	1544	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Earnewâld	Gereformeerde Kerk	Wiidswei 6	1906,1951		PKN - Gereformeerd	Ja		
Earnewâld	Hervormde Kerk	Dominee Offerhausweg 1	1794	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Easterein	Martinikerk	Tsjerkebuorren 1	14e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Easterein	vm Gereformeerde Kerk	Wynserdyk 35	1902		Gereformeerd	Nee	2000	Expositieruimte
Easterlittens	Margarethakerk	Huylckensteinstrjitte 4	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Eastermar	Gereformeerde Kerk	E.M. Beimastraat 69	1950		PKN - Gereformeerd	Ja		
Eastermar	Hervormde Kerk	Torenlaan 14	1869	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Easterwierrum	Sint Wirokerk	Dilledyk 6	1926		RK	Ja		
Easterwierrum	Hervormde Kerk	Fugelsangleane 9	1905		PKN - Hervormd	Ja		
Echten	Laurenskerk	Hoofdweg 30	1757	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Echtenerbrug	Kruiskerk	Duimstraat 16	1955		PKN - Gereformeerd	Ja		
Ee	Gereformeerde Kerk	Steinfeksterwei 15	1919		PKN - Gereformeerd	Ja		
Ee	St. Gangulfuskerk	Omgong 1	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Elahuizen	Hervormde Kerk	Tsjerkewei 3	1864	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Elsloo	Dorpskerk Elsloo	Hoofdweg 42	1913	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Engelum	Hervormde Kerk	Tsjerkeleane 5	1773	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Engwierum	Hervormde Kerk	Tsjerkepaed 1	1746	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Engwierum	vm Gereformeerde Kerk	Dodingawei 4	1888		Gereformeerd	Nee	2004	
Exmorra	vm Gereformeerde Kerk	Dorpsstraat 13	1890		Gereformeerd	Nee	1993	Woning
Exmorra	Johannes de Doperkerk	Dorpsstraat 66	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Ferwert	Gereformeerde Kerk	Hogebeintumerweg 5	1865, 1905, 1920		PKN - Gereformeerd	Ja		
Ferwert	St. Martinuskerk	Kerkpad 1	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Ferwoude	Hervormde Kerk	Buren 2	1767	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Finkum	Hervormde Kerk	Holdingawei 51	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1975	
Fochteloo	Pelgrimskapel Fochteloo	Zuideinde 34	1918		Hervormd	Nee	2006	Pelgrimskapel
Folsgare	Laurentiuskerk	Tsjaerddyk 53	1875	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Foudgum	Mariakerk	Piet Paaltjenspad 1	ca 1200	Ja	PKN - Hervormd	SAFT	2007	
Franeker	Sint Franciskuskerk	Godsacker 11-13	1963		RK	Ja		
Franeker	Vrij Evangelische Kerk	Noord 41	1878		VEG (Bond)	Ja		
Franeker	Doopsgezinde Kerk	Hofstraat 1c	1960		Doopsgezind	Ja		
Franeker	vm Evangelisatievereniging Bethel	Dijkstraat 11	1901		Hervormde Evangelisatie	Nee	1979	Winkel
Franeker	Christelijk Gereformeerde Kerk	Zuiderkade 31	1925		CGK	Ja		
Franeker	Martinikerk	Breedeplaats 2	1425	Ja	PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Franeker	Gemeente van Gedoopte Christenen	Zilverstraat 46	ca 1760	Ja	Gem. van Gedoopte Christenen	Ja		
	Franeker	Zilverstraatkerk	Zilverstraat 32	1893	PKN - Gereformeerd	Ja		
Franeker	Baptisten Gemeente Maranatha	Schilcampen 49	1850		Baptisten (Vrij)	Ja		
Friens	Hervormde Kerk	Van Sytsemawei 1	1795 Ja		PKN - Hervormd	Ja		
Frieschepalen	De Paedwizer	t Paed 1	1957,1997		GKV	Ja		
Frieschepalen	Voortgezet Gereformeerde Kerk	Tolheksleane 41	1928		VGK	Ja		
Gaast	Hervormde Kerk	Zeedijk 9	14e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Gaast	vm Gereformeerde Kerk	Zeedijk 5	1870		Gereformeerd	Nee	1998	Woning/appartementen
Gaastmeer	vm Gereformeerde Kerk	Munkedijk 12	1892		Gereformeerd	Nee	1990	Opslag
Gaastmeer	De Pieltsjerke	J.Jelles Hofstraat 14	19e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Garyp	Petrustsjerke	Tsjerkepaed 18	1838	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Garyp	Andreastsjerke	Greate Buorren 21	1962		PKN - Gereformeerd	Ja		
Gauw	vm Gereformeerde Kerk	Boeijengastrjitte 73	1896		Gereformeerd	Nee	1991	Opslag
Gauw	Hervormde Kerk	Boeijengastrjitte 43	1685	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Gerkesklooster	Gereformeerde Kerk	Friese Streek 7	1926		PKN - Gereformeerd	Ja		
Gerkesklooster	Hervormde Kerk	De Poorthoek 1a	1629	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Ginnum	Hervormde kerk	Harstawei 7	12e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1972	Expositieruimte
Goënga	Hervormde Kerk	Hege Wier 28	1758	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Goingarijp	Hervormde Kerk	It Hof 5	1770	Ja	PKN - Hervormd	SAFT	1978	
Gorredijk	Hervormde Kerk Kortezwaag	De Leijen 29	1797	Ja	Hervormd	SAFT	1964	repetities zangkoor, concerten
Gorredijk	Ontmoetingskerk	Schansbrug 3	1972		PKN	Ja		
Gorredijk	vm Gereformeerde Kerk	Brouwerswal 40	1915		Gereformeerd	Nee	1970	Restaurant
Gorredijk	Doopsgezinde Kerk	Stationsweg 60	1939		Doopsgezind	Ja		
Gorredijk	Eben Haëzer	Brouwerswal 58	1870		Evangelische Gemeente	Ja		
Gorredijk	Koninkrijkszaal	Compagnonsstrjitte 120	?		Jehovah's Getuigen	Ja		
Gorredijk	Sint Pauluskerk	Compagnonstrjitte 102A	1967		RK	Ja		
Goutum	Agneskerk	Buorren 23	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Grou	vm Gereformeerde Kerk	Kievitstraat 3	1936		PKN - Gereformeerd	Nee	2008	Kinderopvang
Grou	Doopsgezinde Kerk	Hoofdstraat 44	1829	Ja	Doopsgezind	Ja		
Grou	Sint Piterkerk	Kerkstraat 4	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Gytsjerk	Martinuskerk	Canterlandseweg 63	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hallum	Doopsgezinde Kerk	Offingaweg 17	1911		Doopsgezind	Ja		
Hallum	St. Maartenskerk	Kerkpad 1	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hallum	vm Alde Fermanje	Langebuorren 53	1780		Doopsgezind	Nee	1911	Woning
Hallum	De Hoeksteen	Langebuorren 4	1912		PKN - Gereformeerd	Ja		
Hantum	Boeddhistisch Centrum	Stoepawei 4	1991		Boeddhistisch	Ja		
Hantum	Nicolaaskerk	Tsjerkestrjitte 2	1335	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hantumhuizen	Sint Annakerk	Wierumerweg 2	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	SAFT	2007	
Hantumhuizen	vm Gereformeerd Kerk	Fenneweg 9	1891		PKN - Gereformeerd	Nee	2007	Leegstand
Harich	Hervormde Kerk	Stinsenwei 16	1663	Ja	PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Harkema	Hervormde Kerk	Warmoltstrjitte 113	1928		PKN - Hervormd	Ja		
Harkema	Voortgezet Gereformeerde Kerk	Warmoltstrjitte 61	1913		VGK	Ja		
Harlingen	Baptistenkerk Bethel	De Lanen 65	1958		Baptisten (Unie)	Ja		
Harlingen	vm Lutherse Kerk	Simon Stijlstraat 2	1879		ELK	Nee	1973	Winkel
Harlingen	vm Hersteld Evang-Lutherse Kerk	Grote Ossenmarkt 17	1902		HELK	Nee	1952	Garage/pakhuis
Harlingen	Kerkgebouw De Haven	Noordooster Singel 67	1926, herbouw 2006		GKV	Ja		
Harlingen	Doopsgezinde Kerk	Zoutsloot 50	1997		Doopsgezind	Ja		
Harlingen	Ichthuskerk	Oosterparkweg 6	1968		CGK	Ja		
Harlingen	Gereformeerde Kerk	Midlumerlaan 24	1953		PKN - Gereformeerd	Ja		
Harlingen	Sint Michaelkerk	Zuiderhaven 75	1880	Ja	RK	Ja		
Harlingen	Koninkrijkszaal	Jan Rudolf Thorbeckestraat 58a	1998		Jehovah's Getuigen	Ja		
Harlingen	Leger des Heils-Kerk	William Boothstraat 27-29	1934		Leger des Heils	Ja		
Harlingen	Grote of Nieuwe Kerk	Kerkpad 3	1775	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Haskerdijken	Kapelle	Kapellewei 6	1818	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Haskerhorne	Hervormde Kerk	Haulsterweg 1	18e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Haule	Hervormde Kerk	Dorpsstraat 76	1854		PKN - Hervormd	Ja		
Haulerwijk	Koninkrijkszaal	Meester van Ekstraat 8	1974		Jehovah's Getuigen	Ja		
Haulerwijk	Hervormde Kerk	Kerkstraat 13	1852		PKN - Hervormd	Ja		
Haulerwijk	Gereformeerde Kerk	Hoofdweg Boven 77	1930		PKN - Gereformeerd	Ja		
Haulerwijk	Kruiskerk	Valckeniersweg 3	1962		GKV	Ja		
Haulerwijk	Baptistenkerk	Norgerweg 49	1918		Baptisten (Unie)	Ja		
Heeg	Ichthuskerk	De Skatting 30	1890		PKN - Gereformeerd	Ja		
Heeg	Sint Jozefkerk	Harinxmastrjitte 41	1876		RK	Ja		
Heeg	Haghakerk	Tsjerkebuorren 2	1797 en 1840	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Heerenveen	De Fonteinkerk	President Kennedylaan 15	1973		GKV	Ja		
Heerenveen	Baptistenkerk Pniël	Leliestraat 3-5	1938		Baptisten (Unie)	Ja		
Heerenveen	Apostolisch Genootschap	Piet van der Hemstraat 2	1968		AG	Ja		
Heerenveen	De Kerk aan de Fok	Fok 48	1867		PKN - Hervormd	Ja		
Heerenveen	Kruiskerk	Burgemeester Falkenaweg 12	1921		PKN - Gereformeerd	Ja		
Heerenveen	Goede Herder Kerk	Oude Veenscheiding 15	1988		Nederlands Gereformeerde Kerk	Ja		
Heerenveen	Hervormde Kerk Nijehaske	Herenwal 137	1775		Hervormd	Nee		Bedrijf
Heerenveen	Nieuw Apostolische Kerk	Veluwelaan 106	?		NAK	Ja		
Heerenveen	Heilige Geestkerk	Crackstraat 13	1933	Ja	RK	Ja		
Heerenveen	vm hervormde kerk Nieuweschoot	Rotstergaastweg 43	15e eeuw	Ja	Hervormd	Nee	1976	Aula
Heerenveen	Doopsgezinde Kerk	Vermaningsteeg 5-9	1762	Ja	Doopsgezind	Ja		
Heerenveen	Europalaankerk	Europalaan 2	1968		PKN - Hervormd	Ja		
Heerenveen	Koninkrijkszaal	Kattebos 150	1993		Jehovah's Getuigen	Ja		
Heerenveen	De Wijnstok	Amelandlaan 14	< 1996		Christengemeente	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Hemelum	Nicolaaskerk	De Klaster 2	1896	Ja		PKN - Hervormd	Ja	
Hemelum	Russisch Orthodox Klooster	Buorren 18	1889		Russisch Orthodox	Ja		
Hempens	Martinuskerk	Skoalledyk 40	1947		PKN - Hervormd	nee		Dorpsactiviteiten
Hemrik	Gereformeerde Kerk	Binnenwei 8	1937		PKN - Gereformeerd	Ja		
Hemrik	Witte Kerk	Binnenwei 22	1793	Ja	Hervormd	Nee	2002	Cultuurhistorisch
Herbaijum	Hervormde Kerk	Kerkstraat 2	1872	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hiaure	Hervormde Kerk	Hantumerweg 4	1869	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hichtum	Hervormde Kerk	Schwartzenbergweg 5	1200	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hidaard	Hervormde Kerk	Buorren 18	1873		PKN - Hervormd	Ja		
Hieslum	Hervormde Kerk	Sierdsmaweg 6	1874	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hijum	Gereformeerde Kerk	Lege Hearewei 7	1877		PKN - Gereformeerd	Ja		
Hijum	Nicolaaskerk	Lege Hearewei 3	12e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1975	Cultuurhistorisch
Hilaard	Koptisch Orthodoxe Kerk	van Aylvaleane 12	1889		Koptisch-Orthodox	Ja		
Hilaard	Johannes de Doperkerk	Skilpaed 1	1450	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hindeloopen	vm Gereformeerde Kerk	Schoolstraat 8	18e eeuw		Gereformeerd	Nee	1997	Woning met atelier-/ kantoorruimte
Hindeloopen	Grote Kerk	Kerkstraat 1	1632	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hindeloopen	vm Doopsgezinde Kerk	Tuinen 12	1653	Ja	Doopsgezind	Nee	2005	Expositieruimte
Hitzum	Hervormde Kerk	Kerkbuurt 1	1883	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hogebeintum	Hervormde Kerk	Hege Tjerkewei 2	12e eeuw	Ja	vm Hervormd, nu Oekumenisch	SAFT	1982	Trouwlocatie
Hollum	Doopsgezinde Kerk	Herenweg 4	1867		Doopsgezind	Ja		
Hollum	Sint-Magnuskerk	Oosterlaan 2	1678	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hollum	Gereformeerde Kerk	Westerlaan 15	1923		PKN - Gereformeerd	Ja		
Holwerd	vm Doopsgezinde Kerk	Koningsstrjitte 6	1732		Doopsgezind	Nee	1850	Woning + werkruimte
Holwerd	Doopsgezinde Kerk	Stationsweg 3	1850	Ja	Doopsgezind	Ja		
Holwerd	Willibrorduskerk	Kerkstraat 11	1678	Ja	PKN - Hervormd	SAFT	2008	12x per jaar nog dienst
Holwerd	Gereformeerde Kerk	Elbasterwei 1	1933		PKN - Gereformeerd	Ja		
Hommerts	vm Christelijke Gereformeerde Kerk	Jeltewei 15	1888		Christelijke Gereformeerde Kerk	Nee	1894	Woning
Hommerts	Johanneskerk	Jeltewei 3	1876	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hommerts	vm Gereformeerde Kerk	Jeltewei 150	1894	Gereformeerd	Nee	2001	Woning	
Hoornsterzwaag	Tsjerkje 1621	Schoterlandseweg 95	1621	Ja	Hervormd	Nee	1986	Atelier, culturele evene menten
Hoornsterzwaag	vm Gereformeerde Kerk	Schoterlandseweg 30	1959		Gereformeerd	Nee	2006	Vrijmetselaars
Houtigehage	Noord-Jeruël	Ds. Visscherwei 73	1938		PKN - Hervormd	Ja		
Húns	Hervormde Kerk	Nummer 1	1200	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hurdegaryp	Nieuw Perspectief	Swagermanstraat 42	1960		PKN - Gereformeerd	Ja		
Hurdegaryp	Hofkerk	Rijksstraatweg 54	1711	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Hurdegaryp	Hersteld Hervormde Kerk	Rijksstraatweg 127	1935		Hervormde Evangelisatie	Ja		
Idaerd	Gertrudiskerk	Buorren 6	1774	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Idsegahuizum	Hervormde Kerk	Boppesteech 1	1870	Ja	Hervormd	Nee	1971	Cultureel
Idskenhuizen	vm Hervormde Kerk	Masterein 2	1935		Hervormd	Nee	1968	Zeilschool

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Idskenhuizen	Gereformeerde Kerk	Bramenstraat 12	1889		PKN - Gereformeerd	Ja		
Iens	Hervormde Kerk	Van Burmaniaweg 3	1874	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
IJlst	Mauritiuskerk	Eegracht 48	1830	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
IJlst	Stadslaankerk	Stadslaan 10	1910	Ja	Gereformeerd	Nee	2008	Muziekverenigingen
IJlst	Doopsgezinde kerk	Eegracht 28	1857	Ja	Doopsgezind	Ja		
It Heidenskip	vm Gereformeerde Kerk	Heidenskipsterdyk 28	1915		Gereformeerd	Nee	1985	Woning
It Heidenskip	Hervormde Kerk	Brânbuorren 18	1860		PKN - Hervormd	Ja		
Itens	Doopsgezinde Kerk	Hearedyk 31	1864		Doopsgezind	Ja		
Itens	Martinikerk	Tsjerkebuorren 1	1806	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Jannum	vm Hervormde Kerk	Kerkstraat 4	13e eeuw	Ja	Hervormd	Nee	1936	Kerkmuseum
Jellum	Hervormde Kerk	Hegedijk 15	1893		PKN - Hervormd	Ja		
Jelsum	vm Rechtzinnig Hervormde	Finsterbuorren 16-17	ca 1911		Rechtzinnig Herv.Evangelisatie	Nee	1975	Woning
Jelsum	Hervormde Kerk	Op ‘e Terp 26	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Jirnsum	Mauritiuskerk	Rijksweg 184	1877		PKN - Hervormd	Ja		
Jirnsum	vm Doopsgezinde Kerk	Rijksweg 138	1684		Doopsgezind	Nee	2006	Winkel-galerie
Jirnsum	Sint Marcuskerk	Rijksweg 29	1966		RK	Ja		
Jislum	Catherinakerk	Hikkaarderdyk 16	1886	Ja	Hervormd	Nee	1986	Leegstand
Jistrum	vm Gereformeerde Kerk	Marwei 2	1897	Ja	PKN - Gereformeerd	Nee	2005	Verenigingsgebouw PKN
Jistrum	Petruskerk	Schoolstraat 2	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Jorwert	Radboudkerk	Sluytermanwei 4	12e eeuw	Ja	Oud Katholieke Kerk	SAFT	1994	Trouwlocatie
Joure	Hobbe van Baerdttsjerke	Midstraat 69	1644	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Joure	De Oerdracht	E.A. Borgerstraat 46	1995		PKN - Gereformeerd	Ja		
Joure	Doopsgezinde Kerk	Midstraat 70-72	1824	Ja	Doopsgezind	Ja		
Joure	Sint Mattheuskerk	Midstraat 110	1953		RK	Ja		
Jouswier	Petruskerk	Bergsmawei 3	1752	Ja	Hervormd	SAFT	2003	Concerten
Jubbega	Hervormde Kerk	Klaas Molweg 19	1864		PKN - Hervormd	Ja		
Jubbega	Hervormde Kerk Schurega	Kerklaan 3	1713	Ja	Hervormd	SAFT	1973	“Trouwlocatie; exposities
Katlijk	Thomastsjerke	Kerkelaan 20	1525	Ja	Hervormd	SAFT	1975	“Trouwlocatie; concer-ten, bazars”
Kimswerd	Laurentiuskerk	Greate Pierwei 11	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Kollum	Maartenskerk	Voorstraat 39	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Kollum	De Kandelaar	Voorstraat 24	1941		PKN - Hervormd	Ja		
Kollum	Oosterkerk	Oostenburgstraat 1	1923	Ja	PKN - Gereformeerd	Ja		
Kollum	vm Evangelisatiekerk	Eskesstraat 16	1916		Rechtzinnig Herv.Evangelisatie	Nee		Horeca
Kollumerpomp	Gereformeerde Kerk	Foyingaweg 54	1906		PKN - Gereformeerd	Ja		
Kollumerzwaag	Hervormde Kerk	Foarwei 141	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Kollumerzwaag	Gereformeerde Kerk	Foarwei 97	1925		PKN - Gereformeerd	Ja		
Kollumerzwaag	Baptistenkerk De Thuishaven	Skoallestrjitte 28	1969		Baptisten (Unie)	Ja		
Kootstertille	Benedictuskerk	Tillebuorren 42	1882	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Kootstertille	Gereformeerde Kerk	Van Harinxmastrjitte 7	1974		PKN - Gereformeerd	Ja		
Kortehemmen	Hervormde Kerk	Boerestreek 13	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Koudum	Doopsgezinde Kerk	Hoofdstraat 57	1902		Doopsgezind	Ja		
Koudum	vm Gereformeerde Kerk	Verlengde Hoofdstraat 15	1874		Gereformeerd	Nee	2006	Winkel
Koudum	Martinikerk	Jacob Binckesstraat 2	1857	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Kubaard	vm Gereformeerde Kerk	Petronella Moensstrjitte 8	1895	Gereformeerd	Nee	1966	Woning + atelier	
Kubaard	Hervormde Kerk	Tsjerkebuorren 3	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Langezwaag	Hervormde Kerk	t Hou 9	1781	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Langweer	Hervormde Kerk	Oasingaleane 9	1777	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Leeuwarden	De Schakel	Havingastate 7	1993		PKN - Hervormd	Ja		
Leeuwarden	Grote of Jacobijnerkerk	Monnikemuurstraat 95	1492	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Leeuwarden	Adelaarkerk	De Jokse 17	1972		PKN - Gereformeerd	Ja		
Leeuwarden	De Open Hof	Goudenregenstraat 77	1969		PKN - Hervormd	Ja		
Leeuwarden	Waalse Kerk	Grote Kerkstraat 222	1525	Ja	Remonstrants	Ja		
Leeuwarden	Achter de Hoven Kerk	Achter de Hoven 2C	?		Gereformeerde Gemeente	Ja		
Leeuwarden	De Fenix	Valeriusstraat 2	1960		PKN - Gereformeerd	Ja		
Leeuwarden	Koepelkerk	Vredeman de Vriesstraat 24a	1923	Ja	PKN - Gereformeerd	Ja		
Leeuwarden	vm Johannes de Doperkerk	Agora 4	1933	Ja	RK	Nee	2004	Bedrijvencentrum
Leeuwarden	De Morgenster	Vrijheidsplein 1	2004		GKV	Ja		
Leeuwarden	Bethel-kerk	Huizumerlaan 102	1986		CGK	Ja		
Leeuwarden	Nieuw Apostolische Kerk	Emmakade NZ 1	1933		NAK	Ja		
Leeuwarden	Salvatorkerk	Archipelweg 133	1962		Evangelische Gemeente	Ja		
Leeuwarden	Opstandingskerk	Achter de hoven 272	1960		Volle Evangelische Gemeente		Ja	
Leeuwarden	Adventkerk	Eeskwerd 1	1980		Zevendedag Adventisten	Ja		
Leeuwarden	Perspectief	Bleeklaan 119	1940		Volle Evangelische Gemeente		Ja	
Leeuwarden	Leger des Heils	Wollegaastdam 1	2009		Leger des Heils	Ja		
Leeuwarden	Evangelisch Lutherse Kerk	Nieuwe Oosterstraat 28-30	1774	Ja	ELK	Ja		
Leeuwarden	Parkkerk	Jan van Scorelstraat 76	1955		Baptisten (Unie)	Ja		
Leeuwarden	Pelikaankerk	Pelikaanstraat 10	1932	Ja	PKN - Gereformeerd	Ja		
Leeuwarden	Doopsgezinde Kerk	Wirdumerdijk 78	1760	Ja	Doopsgezind	Ja		
Leeuwarden	Sint Bonifatiuskerk	Bonifatiusplein 20	1884	Ja	RK	Ja		
Leeuwarden	vm Synagoge	Sacramentsstraat 19	1805	Ja	Joods	Nee	1964	Dansschool
Leeuwarden	vm Westerkerk	Bagijnestraat 59	1510	Ja	Hervormd	Nee	1983	Poppodium
Leeuwarden	Kurioskerk	Julianalaan 38	1964		PKN - Gereformeerd	Ja		
Leeuwarden	Dorpskerk Huizum	Huizum Dorp 67	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Leeuwarden	Kapel Pniël	Carel Fabritiusstraat 31	1925		PKN - Hervormd	Ja		
Leeuwarden	Sint Dominicuskerk	Harlingerstraat 26	1937	Ja	RK	Ja		
Leeuwarden	De Oase	Weideflora 142	1976		PKN - Gereformeerd	Ja		
Leeuwarden	Vrije Evagelische Gemeente	Molenpad 5	1915		VEG (Bond)	Ja		
Leeuwarden	vm Gebouw Irene	Noorderweg 16	?		Hervormde Evangelisatie	Nee		Leegstand
Leeuwarden	vm Doopsgezinde Kerk	Zwitserswaltje 14	ca 1620		Doopsgezind	Nee	1760	Kaaspakhuis
Leeuwarden	Uitzicht (vm Sint Franciscuskerk)	Archipelweg 222	1963		Vergadering van Gelovigen	Ja		
Leeuwarden	Koninkrijkszaal	Esdoornstraat 54	2008		Jehovah's Getuigen	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Leeuwarden	vm Leger des Heils	Tuinen 14-16	1936		Leger des Heils	Nee	2008	Leegstand
Leeuwarden	vm Catharijnekerk van Hoek	Voorstreek 106	15e eeuw		Hervormd	Nee	1580	Multicultureel centrum
Leeuwarden	vm Noorderkerk	Grote Kerkstraat 31	1889		Gereformeerd	Nee	2004	Congreszaal Fryske Aka demy
Leeuwarden	vm Schranskerk	Schrans 92	1910		Gereformeerd	Nee	2004	Bedrijvencentrum
Leeuwarden	vm Baptistenkerk	M.H. Trompstraat 4a	1936		Baptisten (Unie)	Nee	1996	Sociaal-cultureel
Leeuwarden	vm Regenboogkerk	De Hooidollen 17	1971		Hervormd	Nee	1986	Wijkcentrum
Leeuwarden	Galileakapel	Droevendal 9	1850		Christengemeenschap	Ja		
Leeuwarden	vm Christelijk Gereformeerde Kerk	Wijbrand de Geestraat 20	1911		CGK	Nee	1986	Appartementen
Lekkum	Hervormde Kerk	Tsjerkepaed 24	1778	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Lemmer	Hervormde Kerk	Kerkhof 1	1716	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Lemmer	Nieuw Apostolische Kerk	Tuinstraat 4	1963		NAK	Ja		
Lemmer	Levend Licht Kerk	Turfland 60	1877		Levend Licht	Ja		
Lemmer	Heilige Willibrorduskerk	Schans 45	1901		RK	Ja		
Lemmer	Rehobothkerk	Wega 1	1982		Baptisten (Vrij)	Ja		
Lemmer	Koninkrijkszaal	Betelgeuze 3	?		Jehovah's Getuigen	Ja		
Lemmer	vm Synagoge	Schans 29	1820		Joods	Nee	1925	Woning
Lemmer	Gereformeerde Kerk	Nieuwburen 36	1889		PKN - Gereformeerd	Ja		
Lemmer	vm Baptistenkerk	Lijnbaan 62	1953		Baptisten (Vrij)	Nee	1982	Woning/bedrijf
Lemmer	Apostolisch Genootschap	Gerben Bootsmastraat 51	1963		AG	Ja		
Leons	Catharinakerk	Nummer 1	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Lichtaard	Gertrudiskerk	Noardermieddijk 3	16e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1972	Sociaal-cultureel
Lioessens	Hervormde Kerk	Doarpsstrjitte 50	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Lioessens	Gereformeerde Kerk	Doarpsstrjitte 16	1927		PKN - Gereformeerd	Ja		
Lippenhuizen	Hervormde Kerk	Buorren 30	1860	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Lippenhuizen	vm Doopsgezinde Kerk (fragment)	De Buorren 100	18e eeuw		Doopsgezind	Nee	1802	Woning
Lollum	Hervormde Kerk	Kerkstraat 1	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Lollum	Gereformeerde Kerk	Waaxenserweg 4	1915		PKN - Gereformeerd	Ja		
Longerhouw	Hervormde Kerk	Buren 2	1785	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Lytsewierrum	Gertruduskerk	Buorren 3	1557	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Makkinga	Hervormde Kerk	Brink 10	1775	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Makkum	Baptistenkerk	Cynthia Lenigestraat 10	19e eeuw		Baptisten (Vrij)	Ja		
Makkum	Van Doniakerk	Kerkeburen 37	1660	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Makkum	Het Anker	Buren 17	1965		PKN - Gereformeerd	Ja		
Makkum	Doopsgezinde Kerk	Bleekstraat 11	1910	Ja	Doopsgezind	Ja		
Makkum	Sint Martinuskerk	Kerkstraat 12	1938		RK	Ja		
Mantgum	Mariakerk	S van Galemawei 3	16e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Marrum	Hervormde Kerk Westernijtsjerk	Jepmaloane 2	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	2005 Cultureel	Incidenteel kerkdiensten,
Marrum	Godeharduskerk	Hegebuorren 17	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Marssum	Sint-Pontianuskerk	Buorren 20	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Menaldum	Hervormde Kerk	Skilpaed 2	1874	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Metslawier	Hervormde Kerk	Tsjerkebuorren 7	1776	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Metslawier	Gereformeerde Kerk	B. Bekkerstrjitte 27	1912		PKN - Gereformeerd	Ja		
Midlum	Hervormde Kerk	Kerkstraat 1	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Mildam	Tsjongertsjerke	Schoterlandseweg 74	1857		PKN - Gereformeerd	Ja		
Mildam	It Alde Tsjerkje Mildaem	Schoterlandseweg 37	1726	Ja	Hervormd	Nee	1965	Expositieruimte
Mildam	vm Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk	Schoterlandseweg 89	1949		GKV	Nee	2000	Woning/bedrijf
Minnertsga	vm Vrijzinnig Protestantse Kerk	Meinardswei 6	1930		VVH	Nee		Verenigingsgebouw
Minnertsga	Meinardskerk	Meinardswei 3	1505	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Minnertsga	vm Gereformeerde Kerk	Tilledyk 16	1904		Gereformeerd	Nee	2003	Woning/bedrijf
Moddergat	Gereformeerde Kerk	Zeeweg 40	1912		PKN - Gereformeerd	Ja		
Molkwerum	vm Doopsgezinde Kerk	Hellingstrjitte 11	1911		Doopsgezind	Nee	1948	Woning
Molkwerum	St. Lebuïnuskerk	Tsjerkestrjitte 14	1850	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Morra	Hervormde Kerk	Tsjerkestrjitte 12	1843	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Morra	vm Vrijzinnig Hervormde Kerk	Achterwei 1	1929		VVH	Nee		Dorpshuis
Munnekeburen	Hervormde Kerk	Grindweg 43	1806	Ja	Hervormd	Nee	1992	Leegstand/opslag
Munnekeburen	vm Evangelisatiekerk Immanuel	Grindweg 93	1903		Hervormde Evangelisatie	Nee		tot 2007 peuterspeelzaal
Munnekezijl	Gereformeerde Kerk	Methardusstraat 19	1914		PKN - Gereformeerd	Ja		
Munnekezijl	Hervormde Kerk	Methardusstraat 42	1899		PKN - Hervormd	Ja		
Nes Ameland	vm RK Kerk	Ballumerweg 12	1848		RK	Nee	1879	Groepsaccommodatie
Nes Ameland	Sint Clemenskerk	Kardinaal de Jongweg 35	1879	Ja	RK	Ja		
Nes Ameland	vm Gebouw De Rots	Strandweg 38	1963		Gereformeerd	Nee	1986	Natuurmuseum
Nes Ameland	Doopsgezinde Kerk	Vermaningspad 1	1850	Ja	Doopsgezind	Ja		
Nes Ameland	Hervormde Kerk	Kerkplein 1	1824	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Nes Dongeradeel	Hervormde Kerk	Hoofdstraat 9	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Nes Dongeradeel	Gereformeerde Kerk	Wiesterweg 2	1925		PKN - Gereformeerd	Ja		
Niawier	Hervormde Kerk	Tsjerkepaed 4	1668	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Niawier	Gereformeerde Kerk	Bornensisstraat 7	1893		PKN - Gereformeerd	Ja		
Nieuwehorne	Hervormde Kerk	Schoterlandseweg 38	1779	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Nij Altoenae	Kerk tussen de Dijken	Schuringaweg 20	1928		PKN - Gereformeerd	Ja		
Nij Beets	Houten Himeltsje	Domela Nieuwenhuisweg 49	1891, 2003		Hervormde Evangelisatie	Nee		Museum
Nij Beets	Doarpsstrjittekerk	Doarpsstrjitte 7	1908		PKN - Hervormd	Ja		
Nijega	Hervormde Kerk	Hearrewei 1	1894	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Nijeholtpade	Nicolaaskerk	Kerkweg 26	1525	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Nijemirdum	De Hoekstien	Lyklamawei 11	1899		PKN - Gereformeerd	Ja		
Nijetrijne	Maranathakerk	Peter Stuyvesantweg 186	1919		Vrije Zendingsgemeente	Ja		
Nijhuizum	Hervormde Kerk	Nummer 7	< 1729		Hervormd	Nee		Trouwlocatie
Nijland	Hervormde Kerk	Tsjerkegreft 2	1275, 1528	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Noardburgum	Immanuëlkerk	Rijksstraatweg 23	1936		GKV	Ja		
Noardburgum	vm Gereformeerde Kerk	Zevenhuisterweg 2	1949		Gereformeerd	Nee	2004	Leegstand
Noardburgum	Baptistenkerk	Zevenhuisterweg 39	1936		Baptisten (Unie)	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Noardburgum	Protestantse Kerk	Rijksstraatweg 15	1850	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Noordwolde	Gereformeerde Kerk	Dwarsvaartweg 1	1933		VGK	Ja		
Noordwolde	Protestantse Kerk	Hoofdstraat Oost 57	1640	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Noordwolde	vm Hervormde Evangelisatie	Hellingstraat 29	1893		Hervormde Evangelisatie	Nee		Woning
Oentsjerk	Mariakerk	Wijnserdijk 9	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oentsjerk	Ontmoetingskerk	Rengersweg 15	1874		PKN - Gereformeerd	Ja		
Offingawier	Kerkje Offingawier	Fiifgeawei 6	1882	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oldeberkoop	vm Rechtzinnig Hervormde Evangelisatie	Molenlaantje 6	1936	Herv.Evangelisatie	Rechtzinnig Nee	1992	Woning	
Oldeberkoop	Bonifatiuskerk	Willinge Prinsstraat 2	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oldeholtpade	Stephanuskerk	Hoofdweg 164	1545	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oldeholtwolde	Hervormde Kerk	Kerkweg 6	1875		PKN - Hervormd	Ja		
Oldelamer	Hervormde Kerk	Hoofdweg 63	1794	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oldetrijne	vm Hervormde Kerk	Kerkhofslaan 4	1870		Hervormd	Nee	1979	Dorpshuis (ook nog kerk-diensten)
Olterterp	St Hippolytuskerk	Achterwei 6	1415	Ja	Gereformeerde Kerk Hersteld	SAFT	1996	Exposities
Oosterbierum	Sint Joriskerk	Haerdawei 1	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oosterbierum	vm Gereformeerde kerk	Terp 12	1888		Gereformeerd	Nee	1999	Logement + bedrijf
Oosternijkerk	De Bining	Langgrousterwei 7	1890		PKN - Gereformeerd	Ja		
Oosternijkerk	Sint Ceciliakerk	De Buorren 14	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oosterwolde	Rehobot	Schapekamp 28	1964		Molukse Evangelische Kerk	Ja		
Oosterwolde	Hooge Eschkerk	Hooge Esch 1	1957		GKV	Ja		
Oosterwolde	vm Gereformeerd Kerk	Molenweg 23	1931		Gereformeerd	Nee	1966	wordt verbouwd (mrt 09)
Oosterwolde	Ned. Herv. Kapel	Prinsenstraat 5	1928	Ja	Rechtz.Herv.Evangelisatie	Nee		Trouwzaal, cultureel
Oosterwolde	Jakub	De Hieming 31	1996		Molukse Evangelische Kerk	Ja		
Oosterwolde	Dorpskerk	Brink 26	1735	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oosterwolde	Het Anker	Jan Frankensingel 30	1965		PKN - Gereformeerd	Ja		
Oosterzee	vm Gereformeerde Kerk	Buren 24	1888		Gereformeerd	Nee	1977	Bedrijf
Oosterzee	Martinuskerk	Buren 29	1860	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oosthem	vm Gereformeerde Kerk	Hernepaed 10	1890		Gereformeerd	Nee	1897	Woning
Oosthem	Gereformeerde Kerk	Nessenwei 28	1897	Ja	PKN - Gereformeerd	Ja		Kerkelijk centrum
Oosthem	Johanneskerk	De Cingel 1	1860	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oostrum	Nicolaaskerk	Terpleane 11	16e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	2003	Concerten
Opeinde	Gereformeerde Kerk	Kommisjewei 184	1979		PKN - Gereformeerd	Ja		
Opeinde	Hervormde Kerk	Kommisjewei 25	1908	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oppenhuizen	Johannestsjerke	Tsjerkebuorren 1	1695	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oude Bildtzijl	Vrije Evangelische Gemeente	Van Albadaweg 37-39	1918		VEG (Bond)	Ja		
Oude Bildtzijl	vm Hervormde Kerk	Leijsterstreek 29	1905		Hervormd	Nee	1990	Woning
Oude Bildtzijl	Julianakerk	Dominee Schuilingstraat 6	1806	Ja	Doopsgezind	Nee	1997	Bildts Cultuurtoeristisch Informatiecentrum
Oude Bildtzijl	Gereformeerde Kerk	Van Albadaweg 61	1927		PKN - Gereformeerd	Ja		
Oude Leije	vm Gereformeerde Kerk	De Streek 7	1910		Gereformeerd	Nee	1971	Werkplaats
Oudega (G.)	Hervormde Kerk	Aldewei 6	1850	Ja	PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie gebruik	Jaar buiten	Huidig gebruik
Oudega (S.)	Sint Agatha Tsjerke	Buorren 1	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oudega (S.)	It Ljochtbeaken	Buorren 31	1910		PKN - Gereformeerd	Ja		
Oudega (S.)	vm Hervormde Evangelisatie	Goartersreed 1	1962		Hervormde Evangelisatie	Nee	1967	Woning/bedrijf
Oudega (W.)	Ankertsjerke	Pastorijstrjitte 23	1755	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oudega (W.)	vm Gereformeerde Kerk	Breksdyk 47	1888		Gereformeerd	Nee	2001	Woning
Oudehaske	Hervormde Kerk	Badweg 1	1906	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oudehorne	Gereformeerde Kerk	Schoterlandseweg 20	1924		PKN - Gereformeerd	Ja		
Oudemirdum	De Fontein	Kerkstraat 1	1790	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oudemirdum	Boskerk	Huningspaed 3	1933		Gereformeerde Gemeente	Ja		
Oudeschoot	Sionskerk	Marktweg 55	1965		PKN - Gereformeerd	Ja		
Oudeschoot	Skoattertsjerke	Schoterlandseweg 24	1752	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Oudwoude	Hervormde Kerk	Foarwei 46	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Ouwsterhaule	Hervormde Kerk	Jetze Veldstraweg 31	16e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Paesens	Antoniuskerk	De Buorren 9	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Parrega	Johannes de Doperkerk	Kerkbuurt 3	14e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Peins	Sint-Gertrudiskerk	Dorpsstraat 2	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1975	Exposities
Peins	Evangelisatie Stichting Rehoboth	Dorpsstraat 49	1913		Hervormde Evangelisatie	Ja		
Peperga	Pieter Stuyvesantkerk	Pepergaweg 12	1810	Ja	Hervormd	Nee	2000	Culturele activiteiten
Piaam	vm Gereformeerde Kerk	Buren 6	1889		Gereformeerd	Nee	1968	Museum ‘t Fûgelhûs
Piaam	Hervormde Kerk	Buren 21	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Pietersbierum	vm Hervormde Kerk	Tsjerkhofspaed 1	1845	Ja	Hervormd	Nee		Atelier
Pingjum	Victoriustsjerke	Grote Buren 8	14e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Pingjum	Schuilkerkje de Fermanje	Grote Buren 28	18e eeuw	Ja	Doopsgezind	Ja		ook museum
Pingjum	vm Gereformeerde Kerk	Pibemalaan 11	1916		PKN - Gereformeerd	Nee	2008	Dagopvang
Poppenwier	vm Doopsgezinde Kerk	Binnenbuorren 6	1848	Ja	Doopsgezind	Nee	2008	Leegstand
Poppenwier	Hervormde Kerk	Binnenbuorren 12	1860 Ja		Hervormd	Nee	1978	Aula
Raard	Johannes de Doper Kerk	De Buorren 8	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1979	Oerka Museum
Raard	Marthakerk	De Tange 3	1916 Ja		PKN - Gereformeerd	Ja		
Raerd	Laurentiuskerk	Buorren 9	1815 Ja		PKN - Hervormd	Ja		
Reahûs	Sint Martinuskerk	Slypsterwei 3	1892		RK	Ja		
Reduzum	Vincentiuskerk	Haadstrjitte 2	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Reitsum	vm Gereformeerde Kerk	Flieterpsterdyk 23	1896		Gereformeerd	Nee	1981	Dorpshuis
Reitsum	Hervormde Kerk	Flieterpsterdyk 16	1738 Ja		PKN - Hervormd	Ja		
Ried	Hervormde Kerk	Kerkpad 1	1653 Ja		PKN - Hervormd	Ja		
Rinsumageest	Alexanderkerk	Juckemaweg 3	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Rinsumageest	Gereformeerde Kerk	Kerkstraat 4	1913		PKN - Gereformeerd	Ja		
Roodkerk	Roodkerkje	Kerkweg 17	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Nee		Trouwlocatie
Rotstergaast	vm Hervormde kerk	Schoterweg 11	1928		Hervormd	Nee	1986	Gemeenschapshuis
Rottevalle	Doopsgezinde Kerk	Haven 16-18	1838 Ja		Doopsgezind	Ja		
Rottevalle	Hervormde Kerk	Buorren 18	1724 Ja		PKN - Hervormd	Ja		
Rottevalle	Gereformeerde Kerk	Buorren 44	1937 Ja		PKN - Gereformeerd	Ja		
Ryptsjerk	Hervormde Kerk	Slachtedijk 1	1756 Ja		PKN - Hervormd	Ja		
Sandfirden	Hervormde Kerk	Nummer 2	1732 Ja		PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Schalsum	Nicolaaskerk	Kerkstraat 4	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	SAFT	1975	Cultuurhistorisch
Scharnegoutum	Martenstsjerke	Achterbuorren 2	1861	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Scharnegoutum	vm Gereformeerde Kerk	Legedyk 33	1891		Gereformeerd	Nee	1994	Woning
Scharsterbrug	Hervormde Kerk	Hollandiastraat 8	1914		PKN - Hervormd	Ja		
Scherpenzeel	vm Apostolische Kerk	Grindweg 240	1925		AG	Nee	1979	Winkel
Scherpenzeel	Hervormde Kerk	Grindweg 139	1788	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Schettens	vm Gereformeerde Kerk	Van Osingaweg 17	1907		Gereformeerd	Nee	1998	Woning + Atelier
Schettens	Hervormde Kerk	Van Osingaweg 3	1865	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Schiermonnikoog	vm Hervormde Evangelisatie	Badweg 12	1929		Hervormde Evangelisatie	Nee	1976	Jeugdhonk Kittiwake
Schiermonnikoog	Ontmoetingskerk	Langestreek 21	1962		PKN - Gereformeerd	Ja		
Schiermonnikoog	Hervormde Kerk	Ds H.W. Hundlingiuspad 8	1866		PKN - Hervormd	Ja		
Schiermonnikoog	Sint Egbert Kapel	Badweg 69	1915	Ja	RK	Ja		
Schingen	Hervormde Kerk	Buorren 29	1877		PKN - Hervormd	Ja		
Schraard	vm Gereformeerde Kerk	Smidstraat 21	1889		Gereformeerd	Nee	1992	Woning
Schraard	Hervormde Kerk	Schoolstraat 3	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Sexbierum	vm Gereformeerde Kerk	Achterom 2	1879		PKN - Gereformeerd	Nee	1927	Opslag
Sexbierum	Sixtuskerk	Tsjerkepaed 1	1905	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Sexbierum	Gereformeerde Kerk	Tjerk Hiddesstr. 27	1927		PKN - Gereformeerd	Ja		
Sibrandabuorren	Hervormde Kerk	It Lange Ein 44	1862	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Siegerswoude	Hervormde Kerk	Binnenwei 14	1949		PKN - Hervormd	Ja		
Siegerswoude	Elim	Taeijewyk 1a	1970		CGK	Ja		
Siegerswoude	vm Rehobothkerk	van Akenwei 43	1905		Hervormde Evangelisatie	Nee	1970	Woning
Sijbrandahuis	Kloosterkapel	Birdaarderstraatweg 4	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1993	Muziekruimte
Sint Annaparochie	Van Harenskerk	Van Harenstraat 1	1682	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Sint Annaparochie	vm Noorderkerk	Stadhoudersweg 20	1889		Gereformeerd	Nee	1926	Leegstand/opslag
Sint Annaparochie	Doopsgezinde Kerk	Statenweg 10	1871		Doopsgezind	Ja		
Sint Annaparochie	Vicarie van de Verrijzenis de Heren	Jan Jansz Costerstraat 1	1959		RK	Ja		
Sint Annaparochie	Gideonkerk	Van Harenstraat 67	1927		PKN - Gereformeerd	Ja		
Sint Jacobiparochie	Groate Kerk	Oosteinde 1	1844	Ja	Hervormd	SAFT	1979	Cultureel centrum, Trouw-locatie
Sint Jacobiparochie	"Cultureel Centrum " "De Groate Kerk"""	G.v. Saksenstraat 14	1904		PKN - Gereformeerd	Ja		
Sint Nicolaasga	Hervormde Kerk	Omloop 2	1721	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Sint Nicolaasga	Sint Nicolaaskerk	Kerkstraat 14	1887	Ja	RK	Ja		
Sintjohannesga	Hervormde Kerk	Streek 108	1963		PKN - Hervormd	Ja		
Slappeterp	Hervormde Kerk	Menamerdyk 3	1926	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Sloten	Protestantse Kerk	Heerenwal 52	1647	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Sloten	Sint Fredericuskerk	Kapelstreek 223	1934	Ja	RK	Ja		
Sloten	vm Gereformeerde Kerk	Achterom 105	1930		Gereformeerd	Nee		Woning
Sneek	Noorderkerk	Kerkgracht 10	1881		Gereformeerd	Nee	1999	Cultureel centrum
Sneek	Baptistenkerk	Willem Lodewijkstraat 4	1953		Baptisten (Unie)	Ja		
Sneek	vm Vredekerk	Oppenhuizerweg 7-9	1883		Baptisten (Vrij)	Nee	1953	Winkel

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Sneek	Ichthuskerk	Jan van Nassaustraat 49 B	1960		Hervormd	Nee	2007	Leegstand
Sneek	Oosterkerk	Leeuwarderkade 18	1955		PKN - Gereformeerd	Ja		
Sneek	Witte Kerkje	Willemstraat 30	1907		CGK	Ja		
Sneek	Sint Martinuskerk	Singel 62	1871	Ja	RK	Ja		
Sneek	Kerkgebouw Stadsfenne	Middelzeelaan 8	1974		NAK	Ja		
Sneek	Doopsgezinde Kerk	Singel 28	1842	Ja	Doopsgezind	Ja		
Sneek	Zuiderkerk	Rienk Bockamakade 7	1889		PKN - Gereformeerd	Nee	2007	Kerkelijk bureau
Sneek	Martinikerk	Grote Kerkstraat 5	1530	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Sneek	Kerkgebouw Sperkhem	Johan W. Frisostraat 57	1930		NAK	Ja		
Sondel	De Haven	Beuckenswijkstraat 2	1870	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Spannum	Hervormde Kerk	Tsjerkebuorren 8	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Stavoren	vm Gereformeerde Kerk (Zwanenkerk)	Schans 10	1884		Gereformeerd	Nee	2000	Bedrijf/galerie
Stavoren	Nicolaaskerk	Voorstraat 69	1861	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Stavoren	Baptistenkerk	Voorstraat 92	1886		Baptisten (Unie)	Nee	2000	
Stavoren	Doopsgezinde Kerk	Voorstraat 43	1900		Doopsgezind	Ja		
Steggerda	vm Evangelisatiekerk	Westvierdeparten 11	1935		Hervormde Evangelisatie	Nee	1979	Kunstobject
Steggerda	Sint Fredericuskerk	Pepergaweg 45	1921	Ja	RK	Ja		
Steggerda	Protestantse Kerk	Steggerdaweg 35	1739		PKN - Hervormd	Ja		
Stiens	Doopsgezinde Kerk	Kakewei 16	1904		Doopsgezind	Ja		
Stiens	Sint Vituskerk	Pieter Jellessingel 1	12e eeuw		Ja	PKN - Hervormd	Ja	
Stiens	vm Gereformeerde Kerk	Uniawei 35	1878		Gereformeerd	Nee	1972	Winkel
Stiens	De Hege Stins	Gijsbert Japicxstrjitte 4	1973		PKN - Gereformeerd	Ja		
Stroobos	vm Gereformeerde Kerk	Groningerstreek 9	1846		Gereformeerd	Nee	1926	Werkplaats/garage bij woning
Sumar	vm Rehobothkerk	Heerenweg 16	1917		Gereformeerd	Nee	2005	Woning
Sumar	Dorpskerk	Greate Buorren 14	1769	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Surhuisterveen	De Ark	De Dellen 1a	1980		GKV	Ja		
Surhuisterveen	De Flambou	Groningerstraat 40	1965		PKN - Gereformeerd	Ja		
Surhuisterveen	Ichthus	De Dellen 48	1996		CGK	Ja		
Surhuisterveen	Koninkrijkszaal	Nije Jirden 6	1995		Jehovah's Getuigen	Ja		
Surhuisterveen	Feanster Fermanje	Gedempte Vaart 25	1804	Ja	Doopsgezind	Ja		
Surhuisterveen	Doarpstsjerke	Gedempte Vaart 8	1685	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Surhuizum vm Evangelisatiekerk Petersburg		Miedwei 46	1928		Hervormde Evangelisatie	Nee	1980	Buurtvereniging
Surhuizum	Antoniuskerk	Doarpsstrjitte 31	1614	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Suwâld	Sint Gregoriuskerk	Kerkbuurt 23	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Suwâld	vm Gereformeerde Kerk	Kerkbuurt 53	1864	Ja	Gereformeerd	Nee	2000	Woning met atelier/workshop
Swichum	Nicolaes Tsjerke	Ayttadyk 3	13e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1998	"Trouwlocatie; dorps activiteiten"
Ter Idzard	Bonifatiuskerk	Idzardaweg 61	16e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1978	Leegstand
Terband	Rotondekerk	Pastorielaan 13	1843	Ja	Hervormd	SAFT	1975	Trouwlocatie

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Terherne	vm Hervormde Kerk	Buorren 46	1875		Hervormd	Nee	1998	Bedrijf
Terherne	vm Doopsgezinde Kerk	Buorren 35	1865	Ja	Doopsgezind	Nee	2008	Leegstand
Terkaple	Hervormde Kerk	Tsjerkepole 7	1854		PKN - Hervormd	Ja		
Ternaard	Gereformeerde Kerk	Nesserweg 6	1921		PKN - Gereformeerd	Ja		
Ternaard	vm Doopsgezinde Kerk	Nieuwbuurt 18	1850		Doopsgezind	Nee	2007	Woning
Ternaard	Hervormde Kerk	Kerkstraat 1	16e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Terschelling Hoorn	St. Janskerk	Dorpsstraat 27	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Terschelling Midsland	ET 10	Heereweg 40	1967		PKN - Gereformeerd	Ja		
Terschelling Midsland	RK Petrus de Visser	Brouwershoekweg 1	1961		RK	Ja		
Terschelling Midsland	vm Gereformeerde Kerk	Oosterburen 71	1952		Gereformeerd	Nee	1994	Woning/atelier
Terschelling Midsland	Hervormde Kerk	Westerburen 2	1881	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Terschelling West	vm Sint Brandanuskerk	Ecuadorstraat 18-20	1967		RK	Nee	1985	Kantoor/woning
Terschelling West	Doopsgezinde Kerk	Molenstraat 22	1850		Doopsgezind	Ja		
Terschelling West	Westerkerk	Westerbuurtstraat 4	1663	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Terschelling West	vm Gereformeerde Kerk	Burg. Reedekerstraat 56b	1952		Gereformeerd	Nee	1996	Museum.
Tersoal	Gereformeerde Kerk	Westerein 5	1913		PKN - Gereformeerd	Ja		
Tersoal	Hervormde Kerk	Koumelkerspaed 1	1838	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Terwispel	Hervormde Kerk	De streek 25	1864	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Tijnje	vm Vrije Evangelisatiekerk	De Warren 6	1916		Vrije Evangelisatie	Nee		Zondagschool/buurthuis
Tijnje	vm Hervormde Kerk	Riperwei 10	1890		Hervormd	Nee	1995	Woning
Tijnje	Gereformeerde Kerk	Rolbrêgedyk 6	1921	Ja	PKN - Gereformeerd	Ja		
Tirns	Hervormde Kerk	Terpstraat 14	1699	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Tjalleberd	Doopsgezinde Kerk	Aengwirderweg 318	1871		Doopsgezind	Ja		
Tjalleberd	Aengwirder Tsjerke	Pastoriesingel 1	1626	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Tjerkgaast	Hervormde Kerk	Gaestdyk 37	1703	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Tjerkwerd	vm Gereformeerde Kerk	Waltaweg 39	1892		Gereformeerd	Nee	1987	Woning
Tjerkwerd	Sint Petruskerk	Kerkstraat 8	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Twijzel	De Regenboog	Dobbe 2	1984		GKV	Ja		
Twijzel	Gereformeerde Kerk	Optwizel 64	1953		PKN - Gereformeerd	Ja		
Twijzel	Oude of Sint Petruskerk	Tsjerkebuorren 15	1692	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Twijzel	Rehobothkerk	Optwizel 35	1984		Vrije Gereformeerde Kerk	Ja		
Twijzelerheide	Hervormde Kerk	Smitswei 1	1878		PKN - Hervormd	Ja		
Twijzelerheide	Vrije Evangelisatie	Bjirkewei 87	1966		Gereformeerde Bond	Ja		
Twijzelerheide	Gereformeerde Kerk	Bjirkewei 86	1911		PKN - Gereformeerd	Ja		
Tytsjerk	St. Vituskerk	Buorren 44	1720	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Tzum	vm Gereformeerde Kerk	Wommelseweg 46	1903		PKN - Gereformeerd	Nee	2001	Woning
Tzum	Johanneskerk	Franekerweg 47	1548	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Tzummarum	vm Gereformeerde Kerk	Buorren 33	1924		Gereformeerd	Nee	2008	Leegstand
Tzummarum	vm Evangelisatie	Buorren 56	1870		Rechtzinnig Herv.Evangelisatie	Nee	1970	Muziekvereniging Het Mosterdzaadje
Tzummarum	Sint-Martinustsjerke	Tsjerkepaed 1	1877	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Tzummarum	vm Doopsgezinde Kerk	Formoanje 1	18e eeuw		Doopsgezind	Nee	1817	Woning
Uitwellingerga	Hermeskerk	Buorren 59	1690	Ja	PKN - Hervormd	SAFT	1983	Concerten

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Ureterp	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt	De Feart 85	1975		GKV	Ja		
Ureterp	Sint-Pieterskerk	Selmien 47	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Ureterp	Gereformeerde Kerk	Mounestrjitte 12	1961		PKN - Gereformeerd	Ja		
Veenwouden	Doopsgezinde Kerk	Zuiderweg 8	1865		Doopsgezind	Ja		
Veenwouden	Christelijke Gereformeerde Kerk	Stationsweg 3a	1973		CGK	Ja		
Veenwouden	Kerk Oud Gereformeerde Gemeente	Burg. Faberweg 8	1973		Oud Gereformeerde Gemeente		Ja	
Veenwouden	Swettetsjerke	De Zwette 22	1850		PKN - Gereformeerd	Ja		
Veenwouden	Johanneskerk	Hoofdstraat 6	1648	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Vinkega	vm Hervormde Kerk	Noordwolderweg 23	1903		Hervormd	Nee		Leegstand
Vlieland	Nicolaaskerk	Kerkplein 7	1605	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Vrouwenparochie	Hervormde Kerk	Kerkplein 2	1670	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Waaksens	Hervormde Kerk	Buorren 9	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Waaxens	Thomaskerk	Tsjessensweg 6	15e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wanswerd	Petruskerk	Tsjerkepaed 6	16e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Warns	vm Kapel van Kappenburg	Op'e Wâl 19a	16e eeuw		RK	Nee	1580	Atelier
Warns	Sint Janskapel	Boppelâns 19	1949		RK	Nee		Woning/bedrijf
Warns	Doopsgezinde Kerk	Het Noard 23	1877		Doopsgezind	Ja		
Warns	Johannes de Dooperkerk	Buorren 37	1682	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Warns	vm Gereformeerde Kerk	Buorren 23	1892		Gereformeerd	Nee	2000	Theater annex Dorps-cultuurhuis
Warstiens	Hervormde Kerk	Buorren 5	1885	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Warten	vm Gereformeerde Kerk	Hoofdstraat 13	1879		Gereformeerd	Nee	1923	Woning/bedrijf
Warten	Gereformeerde Kerk	Meagere Weide 1	1965		PKN - Gereformeerd	Ja		
Warten	Hervormde Kerk	Hoofdstraat 24	1780	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Waskemeer	vm Evangelisatie Samuel	Breebergweg 6	1908		Rechtzinnig Herv. Evangelisatie	Nee	2003	Woning/bedrijf
Weidum	Johanneskerk	Lytse Buorren 3	11e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wergea	Doopsgezinde Kerk	Kerkbuurt 10	1956		Doopsgezind	Nee	2009	Consistorie
Wergea	Sint Martinuskerk	Kerkbuurt 24	1862	Ja	RK	Ja		
Wergea	vm Doopgezinde kerk	Gele Eker 1	1865		Doopsgezind	Nee	1965	Appartementen
Wergea	De Bidler	Kerkbuurt 2	1872	Ja	Hervormd	Nee	1973	Cultureel Centrum De Bidler
Westergeest	Hervormde Kerk	Kalkhuswei 2	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Westhem	Bartolomeüstsjerke	Feytebuorren 1	1708	Ja	Hervormd	SAFT	1979	Trouwlocatie
Wetsens	Vituskerk	Omgong 1	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wier	Hervormde Kerk	Tsjerkepaed 24	12e eeuw	Ja	Hervormd	SAFT	1983	Cultureel
Wierum	Hervormde Kerk	Kerkplein 4	1911	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wierum	Museumkerk Eben Haëzer	Hoofdstraat 17	1875		Gereformeerd	Nee	2004	Museum-Expositieruimte
Wijckel	vm Gereformeerde Kerk	Jachtlustweg 21	1889		Gereformeerd	Nee	1982	Bedrijf
Wijckel	Vaste Burcht Kerk	Menno van Coehoornstraat 2	1671	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wijnaldum	Andreaskerk	Tsjerkepaed 1	1904	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wijnjewoude	Hervormde Kerk Weinterp	Tsjerkereed 2	1778	Ja	PKN - Hervormd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Wijnjewoude	Gereformeerde Kerk	Merkebuorren 34	1908		PKN - Gereformeerd	Ja		
Wijnjewoude	Maranatha Kerk	Merkebuorren 91	1978		GKV	Ja		
Wijnjewoude	Hervormde Kerk Duurswoude	Breeberchspaed 1	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wijtgaard	RK Kerk Maria ten Hemelopneming	Tjissema 2	1966		RK	Ja		
Winsum	Gereformeerde Kerk	Spannumerdyk 5	1891	Ja	PKN - Gereformeerd	Ja		
Winsum	Mariakerk	Tsjerkebuorren 1	ca. 1880		PKN - Hervormd	Ja		
Wirdum	vm Gereformeerde Kerk	Swichumerdyk 11	1874		Gereformeerd	Nee	1925	Garagebedrijf
Wirdum	Hervormde Evangelisatie	Legedyk 27	1934		Rechtzinnig Herv.Evangelisatie	Nee	1975	Woning
Wirdum	vm Unitaskerk	Legedyk 18	1925		Gereformeerd	Nee	2003	wordt woning
Wirdum	Sint Martinustsjerke	Hof 14	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Witmarsum	RK Kerk H. Nicolaas van Tolentijnkerk	Arumerweg 68	1903		RK	Ja		
Witmarsum	Koepelkerk	Kerkplein 2	1633	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Witmarsum	Doopsgezinde Kerk	Arumerweg 40	1960		Doopsgezind	Ja		
Witmarsum	vm Evangelisatiekerk	Molenweg 9	1927		Hervormde Evangelisatie	Nee	1962	Woning/bedrijf
Witmarsum	De Hoekstien	Van Aylvaweg 37	1983		PKN - Gereformeerd	Ja		
Wiuwert	Nicolaaskerk	Terp 1	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wjelsryp	Ursulakerk	Lytse Buorren 2	12e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wjelsryp	vm Terpstrakerkje	Westerein 17	1883		Baptisten (Vrij)	Nee	1970	Woning
Wolsum	Pancratiuskerk	Wolsumerwei 11	1870	Ja	PKN - Hervormd	Ja		Leegstand
Wolvega	Ichtuskerk	Kerkstraat 49	1923		PKN - Gereformeerd	Ja		
Wolvega	Sint Franciscuskerk	Lycklamaweg 6	1939		RK	Ja		
Wolvega	Kerk op de Hoogte	Kerkstraat 7	1646	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wolvega	De Mirt	Beatrixstraat 36a	2004		Vrije Gereformeerde Kerk	Ja		
Wolvega	Doopsgezinde Kerk	Hoofdstraat W 13	1875		Doopsgezind	Ja		
Wommels	Jacobikerk	Terp 19	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wommels	Gereformeerde Kerk	Hottingawei 13	1889		PKN - Gereformeerd	Ja		
Wons	vm Gereformeerde Kerk	Weersterweg 13	1888		Gereformeerd	Nee	1972	Woning
Wons	Hervormde Kerk	Salverdastraat 4	1728	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Workum	vm Vrijzinnig Hervormde Kerk	It Noard 66	1908		VVH	Nee		Woning/bedrijf
Workum	St. Gertrudiskerk	Merk 5	1480	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Workum	Sint Werenfriduskerk	Noard 175	1877	Ja	RK	Ja		
Workum	Doopsgezinde Kerk	Noard 100	1695	Ja	Doopsgezind	Ja		
Workum	Baptistenkerk Bethel	Súd 52	1895		Baptisten (Unie)	Ja		
Workum	vm Gereformeerde Kerk	It Noard 75	1887		Gereformeerd	Nee	2005	Appartementen
Woudsend	vm Gereformeerde Kerk	Iewal 1	1912		Gereformeerd	Nee	1998	Woning
Woudsend	vm Doopsgezinde Kerk	Fermaningsteeg 1	1858		Doopsgezind	Nee	1968	Restaurant Ponkje
Woudsend	Sint Michaëlkerk	Merkstrjitte 11	1792	Ja	RK	Ja		
Woudsend	De Karmel	Ald Tsjerkhof 2	1837	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wouterswoude	Hervormde Kerk	Kerklaan 34	1805	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Wouterswoude	Gereformeerde Kerk	Voorweg 27	1922		PKN - Gereformeerd	Ja		

Plaats	Naam	Adres	Bouwjaar	Rijks-monument	Denominatie	Kerkfunctie	Jaar buiten gebruik	Huidig gebruik
Wouterswoude	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt	Kerklaan 12	1952		GKV	Ja		
Wyns	Vituskerk	Nummer 31	13e eeuw	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Ysbrechtum	Hervormde Kerk	Tsjerkepaed 1	1865	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Zurich	Hervormde Kerk	Schoolstraat 6	1905	Ja	PKN - Hervormd	Ja		
Zwaagwesteinde	Gemeenschap van Christus	Vogelsang 10	1966		Gemeenschap van Christus	Ja		
Zwaagwesteinde	Hervormde Kerk	Torenstraat 1	1964		PKN - Hervormd	Ja		
Zwaagwesteinde	Gereformeerde Kerk (Rotonde?)	Schoolstraat 32	1963		PKN - Gereformeerd	Ja		
Zwaagwesteinde	Doopsgezinde Kerk	Voorstraat 44	1904		Doopsgezind	Ja		
Zwaagwesteinde	Chr.Geref.Kerk Rehoboth	Noorderstationstraat 31	1976		CGK	Ja		
Zwaagwesteinde	Filadelfia Kapel	Zuiderstationsstraat 16	1960		Pinkstergemeente	Ja		
Zweins	Reginakerk	Hoofdweg 1	1783	Ja	Hervormd	SAFT	1975	Concerten

Deze lijst is zo zorgvuldig mogelijk samengesteld door Sytse ten Hoeve en de provinciale afdeling BGI.
Eventuele correcties kunnen worden doorgegeven aan de provincie Fryslân, afdeling BGI, t.a.v. Meile Tamminga.

Bijlage 2

Deelonderzoek: wat heeft de overheid gedaan?

Hoofdstuk 1 INLEIDING

1.1 Opdracht:

In het kader van het grote onderzoek 'Inventarisatie Friese kerken', is er een deelonderzoek gelast naar de mate waarin de overheden zowel in directe financiële zin bijdragen aan de instandhouding van monumentale kerkgebouwen als in directe zin kerkbesturen ondersteunen met aanvullend beleid of andere maatregelen. Voor dit deelonderzoek is op basis van een offerte op 12 maart 2009 door de stichting Alde Fryske Tsjerken opdracht verstrekt aan de stichting Steunpunt Monumentenzorg Fryslân.

1.2 Onderzoeksvragen:

De door de stichting Alde Fryske Tsjerken geformuleerde onderzoeksvragen waren:
1) Hoeveel geld hebben de Friese gemeenten de afgelopen 6 jaar uit eigen middelen besteed aan restauraties van kerken?

2) Wat hebben deze gemeenten de afgelopen 6 jaar gedaan op het gebied van instandhouding c.q. exploitatie, afstemming accommodatiebeleid; planvorming; ondersteuning herbestemming - en wat is het beleid voor de komende jaren?

3) Hoe is de inbreng van Rijk en provincie op deze punten?

4) Is er op deze manier een matrix samen te stellen, waarin te zien is wie wat doet voor de kerken (Rijk, provincie en gemeenten) ?

1.3 Methode:

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, zijn de vragen aan de 31 Friese gemeenten, de provincie Fryslân en aan de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE, voorheen RACM) gesteld. De meest snelle vorm daarvoor is de enquête. Deze is op 16 maart jl. met een begeleidende brief aan alle colleges van B&W in Fryslân gestuurd, alsmede per mail aan alle contactambtenaren monumentenzorg (zie bijlagen). De gegevens van de RCE en de provincie Fryslân zijn niet via een enquête verkregen, maar zijn door hen deels op verzoek aangeleverd en deels door het Steunpunt vergaard.

De eerste vraag van de enquête is geheel op de directe financiële ondersteuning uit eigen middelen van kerkrestauraties gericht, zowel voor rijksmonumenten als niet-rijksmonumenten. De vraag is puur financieel en kijkt achterom naar wat de overheid heeft geïnvesteerd. De tweede en derde vraag zijn vooral gericht op wat de overheid in indirecte zin heeft gedaan aan instandhouding van kerken en ondersteuning van kerkbesturen. De vragen zijn meer beleidsmatig; wat heeft de overheid aan (aanvullend) beleid en ondersteuning gedaan? Hierbij is er ook een vraag naar toekomstig beleid gesteld. In verband met het uiteindelijke doel van dit onderzoek om te komen tot een Deltaplan Fryske Tsjerken, is de toekomstgerichte vraag van belang.

De gegevens die in dit deelonderzoek zijn verkregen, hebben alleen betrekking op de rijks-, provinciale- en gemeentelijke overheid. Er is dus niet in beeld gebracht wat andere

organisaties en fondsen hebben bijgedragen en wat het eigen financiële aandeel is geweest van de kerkbesturen. Dat zou een aanvullend onderzoek om objectniveau vergen.

De gegevens zijn samengevat in een tabel (zie bijlage). Die gegevens zijn geanalyseerd en uit die analyse konden conclusies worden getrokken. De uitkomsten en conclusies zijn in de volgende paragraaf weergegeven in twee delen; de directe financiële ondersteuning en de indirecte beleidsmatige ondersteuning.

Hoofdstuk 2 GEGEVENS EN ANALYSE

2.1 Algemene uitkomsten:

De rijksoverheid draagt via de RCE alleen financieel bij aan restauratie, onderhoud en instandhouding van rijksmonumentale kerken en onderdelen daarvan (torens, orgels en uurwerken). Op objectniveau draagt het Rijk niet bij in aanvullend beleid of ondersteuning van kerkbesturen.

De provincie Fryslân draagt hoofdzakelijk bij aan de objectgerichte monumentenzorg (74% van wat zij aan kerken uitgeeft) en dus vanuit eigen fondsen in de restauratie en het onderhoud van zowel rijks- als niet-rijksmonumenten. Daarnaast (26%) ondersteunt zij een provinciale stichting die 35 kerken beheert en heeft zij in projecten waarin (de problematiek van) het religieus erfgoed centraal staat gesubsidieerd (Jaar van het Religieus Erfgoed) of innovatie daarbij gestimuleerd (E-Tsjerke). Bovendien wordt de grote Kerkeninventarisatie - waar dit deelonderzoek deel van uitmaakt – door de provincie Fryslân betaald.

Daar waar de Friese gemeenten uit eigen middelen bijdragen aan de instandhouding van kerken, is dit hoofdzakelijk het geval bij rijksmonumenten, als aanvulling op een rijksbijdrage. Daarnaast is de financiële ondersteuning vaak gericht op het onderhoud van 'eigen' kerktorens of via een bijdrage aan gemeentelijke stichtingen met kerktorens in eigendom. Is er bij het Rijk alleen sprake van objectgerichte subsidies en bij de provincie van objectgerichte subsidies en projecten, bij de gemeenten is er naast incidentele subsidies voor anderen en financiering van eigen monumenten ook voor een klein deel beleidsmatige ondersteuning, die meestal niet echt in geld is uit te drukken. Te denken valt dan onder andere aan planologische medewerking bij herbestemming van kerken en huur van een kerk als trouwlocatie.

2.2 Directe financiële ondersteuning:

2.2.1 Rijk

Het Rijk heeft de laatste 6 jaar met vier verschillende geldstromen (Brrm, 1-jarig Brom, 10-jarig Brom en Rrwr) aan kerkgebouwen (inclusief kerktorens) ruim € 19 miljoen aan restauratie- en onderhoudssubsidie verstrekt in Fryslân. Als daar ook de uurwerken, klokken en orgels bij zouden worden geteld, is er in de periode 2003 t/m 2008 door het Rijk € **20,88 miljoen** in Friese kerken gestoken. Dit op een bedrag van ruim € 63,3 miljoen aan totale kosten en € 55,3 miljoen aan totale subsidiabele kosten. Dit betekent dat de rijksoverheid gemiddeld **38%** van de instandhoudingkosten voor een kerk voor haar rekening neemt. Als alleen naar de kerkgebouwen wordt gekeken, betekent dit het financieel ondersteunen van 540 objecten (waarbij kerken en bijbehorende en toren als twee objecten zijn geteld). Ontdaan van dat laatste onderscheid, heeft de rijksoverheid gemiddeld per Friese rijksmonumentale kerk € **55.998** bijgedragen. De jaarlijkse bijdragen zijn over de jaren 2003 t/m 2008 ongeveer hetzelfde, maar hebben in 2006 en 2008 wel een extra 'boost' van gemiddeld € 1,4 miljoen per jaar gekregen door de 'achterstandsregeling'.

2.2.2 Provincie

De provincie Fryslân heeft de laatste 6 jaar met drie verschillende geldstromen (Subsidieregeling Cultuurhistorie en Monumentenzorg, Frysk Erfskip en Plattelânsprojekten) via objectgerichte instandhoudingsubsidies bijna **€ 2,4 miljoen** uitgegeven aan Friese kerkgebouwen. Zo'n 82% hiervan was voor rijksmonumenten en circa 18% voor niet-rijksmonumenten. Van dit geld zijn 71 Friese kerken gerestaureerd, hetgeen gemiddeld **€ 33.673** per kerk betekent. Hierbij moet wel worden aangetekend dat in de ene geldstroom de bijdrage veel hoger ligt (Frysk Erfskip) dan in de andere (subsidieregeling cultuurhistorie en monumentenzorg). De provinciale bijdragen laten door de jaren heen meer fluctuatie zien dan de rijksoverheid. Dit komt onder andere door het Fryske Erfskip in 2003, door de prioriteit voor boerderijen en kerken in het monumentenfonds vanaf 2006 en door de (vanaf 2007) ontdekte subsidiemogelijkheden vanuit Plattelânsprojekten. Hoewel de totale kosten niet bekend zijn, kan uit de gegevens en andere informatie worden herleid, dat de provinciale overheid gemiddeld **22%** van de restauratiekosten voor een kerk voor haar rekening neemt. Bij rijksmonumenten is dit lager dan bij niet-rijksmonumenten, hetgeen vanuit de subsidiepercentages in de subsidieregeling verklaarbaar is.

2.2.3 Friese gemeenten

Van de 31 Friese gemeenten hebben 27 gemeenten de enquête ingevuld geretourneerd; een respons van 87%. Van deze 27 gemeenten zijn er 6 (22%) die de laatste 6 jaar geen financiële bijdrage uit eigen middelen in de restauratie of het onderhoud van kerken hebben gestoken. De gemeenten die wel financieel hebben bijgedragen, hebben dat met een totaalbedrag van ruim € 2,4 miljoen gedaan. Het grootste deel daarvan (ruim € 2,2 miljoen, oftewel 93%) ging naar rijksmonumenten. Wat verder opvalt, is dat de gemeentelijke bijdragen hoofdzakelijk worden gestoken in de instandhouding van kerktorens die in eigendom zijn bij de desbetreffende gemeente (54%) of bij een duidelijk aan de gemeente gelieerde gemeentelijke stichting (18%). De (subsidie)bijdragen van de gemeenten gaan dus maar in 28% van de gevallen naar kerken die niet qua eigendom aan de gemeente zijn verbonden. De gemeenten die in directe zin de instandhouding van kerken financieel ondersteunen, hebben dat aangaande 106 objecten gedaan, hetgeen gemiddeld **€ 22.837** per kerk betekent. Hierdoor draagt de gemeentelijke overheid gemiddeld **14%** bij aan de onderhouds- en restauratiekosten van een kerk. Hierbij moet wel nadrukkelijk worden bedacht, dat dit voor een zeer groot deel eigen middelen zijn voor eigen monumenten en dus als eigenaarbijdrage moeten worden beschouwd en niet als subsidie aan een kerkeigenaar. Dit betekent eigenlijk dat de gemeenten bij een willekeurige kerk (niet bij hen in eigendom) gemiddeld ongeveer **7%** van de restauratiekosten voor hun rekening nemen. In de jaren 2003, 2004 en 2005 blijven de gemeentelijke bijdragen op hetzelfde niveau (gemiddeld € 300.000). In 2006 en 2007 ligt dit niveau bij gemiddeld € 450.000. Het jaar 2008 laat een nog grotere toename zien (€ 619.000). De reden lijkt in de cofinanciering te zitten van de restauratie van rijksmonumenten die door het Rijk in het kader van de achterstandsregeling zijn gehonoreerd.

2.3 Indirecte beleidsmatige ondersteuning:

2.3.1 Rijk

De bijdrage van het Rijk, speelt zich – via de RCE - alleen af in het subsidiëren van onderhoud, restauratie en instandhouden van rijksmonumenten. Op het gebied van aanvullend beleid of ondersteuning van kerkbesturen draagt het Rijk niet bij, of de specifieke deskundigheid bij de RACM als kenniscentrum (orgels, glas-in-lood, natuursteen, enz.) die wordt geraadpleegd, moet als zodanig worden aangemerkt. Ook dan is er slechts sprake van ondersteuning bij alleen rijksmonumenten.

2.3.2 Provincie

Naast de € 2,4 miljoen die de provincie Fryslân de laatste 6 jaar direct in de objectgerichte monumentenzorg voor kerken heeft gestoken, heeft de provincie in die periode ook nog een bedrag van **€ 854.847** uitgegeven aan indirecte ondersteuning. Dit gebeurde in de vorm van een budgetsubsidie van gemiddeld € 111.000 per jaar voor de stichting Alde Fryske Tsjerken. Die stichting betaalt daarmee haar uitvoerend bureau dat zorg draagt voor de instandhouding en het beheer van de 38 kerken die deze stichting in eigendom heeft. Daarnaast vond er ondersteuning plaats, door het meefinancieren van projecten. Zo wordt de 'Inventarisatie Friese Kerken', waar dit onderzoek deel van uitmaakt, betaald met het oog op het formuleren van een Deltaplan Fryske Tsjerken. Met een subsidie voor '2008 Jaar van het Religieus Erfgoed' is bijgedragen aan meer duurzame aandacht voor (de problematiek van het vrijkomen van) religieuze gebouwen. Ook is bijgedragen aan het project E-Tsjerke om de Friese monumentale kerken (op een moderne manier) toegankelijker te maken, opdat meer mensen de kerk en de provincie bezoeken.

2.3.3 Friese gemeenten

Van de 27 Friese gemeenten die hebben gereageerd, geven 15 gemeenten (56%) aan, dat zij op geen enkele wijze de afgelopen 6 jaar aan aanvullend beleid of ondersteuning van kerken dan wel kerkbesturen heeft gedaan. En dat terwijl de gemeentelijke overheid bij uitstek de overheidslaag is die dat op lokaal niveau en met beleid zou kunnen c.q. moeten doen.

Van de gemeenten die aangeven dat wel te doen (44%), is de verscheidenheid aan soorten ondersteuning groot, maar is dat vaak niet in geld uit te drukken. Het gaat vaak om incidentele projecten waar ambtelijke ondersteuning plaatsvindt of planologische medewerking wordt verleend, bijvoorbeeld inzake herbestemming van kerken (onder andere de Noorderkerk te Sneek inzake het Culturele Kwartier). Naast ondersteuning bij herbestemming (in 4 gemeenten), vindt ook ambtelijke en soms financiële ondersteuning plaats bij gebruiksvergunningen (3 gemeenten) en bouwhistorisch onderzoek (2 gemeenten). De diversiteit inzake ondersteuning bij de 'exploitatie van een kerk' (inclusief accommodatiebeleid) is groot. Dit varieert van een vast klein bedrag in de exploitatie van een kerk tot de verhuur van een gemeentelijk pand ten behoeve van een moskee, en van de aankoop van een klokkenstoel tot het huren van een kerk als trouwlocatie.

De 8 gemeenten die beleid op dit vlak hebben geformuleerd, hebben dat bijna alleen maar (88%) gedaan op het vlak van subsidiebeleid c.q. een subsidieverordening voor de instandhouding van monumenten (hetzij gemeentelijke monumenten, hetzij aanvullend op rijksmonumenten) in het algemeen, waar kerken een (klein) deel van uitmaken.

De 11 gemeenten die geen beleid hebben geformuleerd maar dit wel van plan zijn, willen dat ook vooral gaan doen op hetzelfde vlak als hiervoor genoemd waar gemeenten al wel beleid hadden geformuleerd. Concreet houdt dat in: 4 gemeenten willen een gemeentelijk monumentenlijst gaan opstellen, eveneens 4 gemeenten willen een subsidieverordening gaan opstellen voor (gemeentelijke monumenten dan wel aanvullend op rijksmonumenten) en 2 gemeenten willen de kerktorens in gemeentelijk eigendom overdragen aan een op te richten stichting. Er zijn in totaal 2 gemeenten die aangeven een erfgoedbreed beleid (cultuurhistorie en monumenten) te willen opzetten, waarvan één dat in samenhang met een gemeentelijke monumentenlijst wil doen.

De 7 gemeenten die geen beleid hebben geformuleerd en dat ook niet van plan zijn, geven als redenen aan:
- **geen directe noodzaak:** 'de kerken staan er goed bij' waardoor er geen problemen worden gezien bij het instandhouden van de kerken en er dus geen beleid nodig is (3 gemeenten);
- **andere prioriteiten:** men onderhoud en restaureert de eigen kerktorens en heeft geen budget beschikbaar voor restauraties van andere kerken of voor een subsidieverordening (3 gemeenten);
- **herindeling:** door de gemeentelijke herindeling zal er toch nieuw (gezamenlijk) beleid moeten worden ontwikkeld en vooruitlopend daarop wenst men niet te investeren in het opzetten van eigen beleid (1 gemeente).

In een tabel c.q. gewenste matrix samengevat, geeft dit het volgende beeld:

	RIJK		**PROVINCIE**		**FRIESE GEMEENTEN**	**TOTAAL**	
	Bedrag in € *	%	Bedrag in € *	%	Bedrag in € *	%	Bedrag in € *
Directe financiële Ondersteuning / instandhouding kerkgebouwen:							
Rijksmonumenten	20.883.905	100%	1.958.000	82%	2.420.748	93%	25.262.653
Niet-Rijksmonumenten	0	0%	432.805	18%	172.972	7%	605.777
Indirecte ondersteuning aan kerken en kerkbesturen:							
Projecten en budgetsubsidie beheerstichting	0	0%	854.847	100%	0	0%	854.847
Herbestemming, gebruiksvergunningen Bouwhistorisch onderzoek, exploitatie, accomodatiebeleid	0	0%	0	0	107.394	100%	82.394
TOTAAL	**20.883.905**		**3.245.652**		**2.676.114**		**26.805.671**

* Bedragen zijn totaalbedragen over de laatste 6 jaar (2003 t/m 2008)

Hoofdstuk 3 CONCLUSIES

Uit het voorgaande zijn de volgende deelconclusies te trekken:

Het Rijk en de provincie Fryslân hebben de laatste 6 jaar respectievelijk gemiddeld € 3,5 miljoen en € 400.000 per jaar in de restauratie van kerken (en onderdelen daarvan) gestoken. Bij het Rijk ging dat (logischerwijs) voor 100% naar rijksmonumenten, bij de provincie Fryslân is dat 82%.

Een op de 5 Friese gemeenten draagt niet financieel bij aan de instandhouding van kerken. De gemeenten die dat wel doen, doen dat in totaal (van 27 gemeenten) met een gemiddeld bedrag van € 432.000 per jaar. Hiervan gaat meer dan de helft naar de kerktorens die in bezit zijn van de desbetreffende gemeente of van deze gemeente uitgaande stichtingen, wat dus als eigenaarbijdrage moet worden beschouwd. Van wat de gemeenten bijdragen, gaat 93% naar rijksmonumenten.

Indirecte (beleidsmatige) ondersteuning wordt door het Rijk niet gegeven, en door de provincie Fryslân slechts in projectvorm en door ondersteuning van een enkele stichting. Beleid door de hogere overheden in dezen is alleen maar subsidiebeleid.

Minder dan de helft van de Friese gemeenten biedt op indirecte wijze (beleidsmatige) ondersteuning. Waar ondersteuning plaatsvindt, heeft dat vooral met incidentele zaken te maken als de herbestemming van een kerk of gebruiksvergunningen voor de nevenfunctie van de desbetreffende kerk. Van de gemeenten die beleid hebben geformuleerd of dat van plan zijn te doen, is dat vrijwel alleen op het vlak van een gemeentelijke monumentenlijst en/of van een subsidieverordening c.q. subsidiebeleid voor monumenten in het algemeen.

De deelconclusies kunnen als volgt worden samengevat:

De overheden kennen ten aanzien van kerken vrijwel alleen subsidiebeleid dat gericht is op het instandhouden van de (monumentale) kerkgebouwen.

Het geld dat de overheden in kerken investeren, gaat voor meer dan 90% naar rijksmonumenten.

Er is nauwelijks aanvullend (en op elkaar afgestemd) beleid bij de overheden inzake de problematiek van de kerken en de ondersteuning van kerkbesturen daarbij.

Bijlage 3

Officieel aangewezen gemeentelijke monumenten

plaats	gemeente	kerk	bouwjaar	kerkfunctie	Bijzonderheden
Appelscha	Ooststellingwerf	vm. Trefkerk	1903	Nee, bedrijf/atelier	Kerkhof is rijksmonu ment
Boornbergum	Smallingerland	Gereform. kerk	1911	Ja, VGK	
Donkerbroek	Ooststellingwerf	Gereform. kerk	1912	Ja, PKN Geref.	Rijksmonument vanwege orgel
Drachten	Smallingerland	Zuiderkerk	1925	Ja,PKN Geref.	
Drachten	Smallingerland	vm. Rehobothkerk	1925	Ja,	Ch. Fellowship Winkel
Harlingen	Harlingen	vm. Lutherse kerk	1879	Nee,	
Haule	Ooststellingwerf	Hervormde kerk	1854	Ja, Ja, PKN Hervormd	
Haulerwijk	Ooststellingwerf	Hervormde kerk	1852	Ja, PKN Hervormd	
Haulerwijk	Ooststellingwerf	Gereform.kerk	1930	Ja, PKN Geref.	
Heerenveen	Heerenveen	Kruiskerk	1921	Ja,PKN Geref.	
Heerenveen	Heerenveen	Kerk Nijehaske	1775	Nee,	Bedrijf
Houtigehage	Smallingerland	Noord-Jeruël	1938	Ja,	PKN Hervormd
Offingawier	Sneek	Kerkje Offingawier	1882	Ja,PKN Hervormd	Toren is rijksmonument
Oudega	Smallingerland	It Ljochtbaken	1910	Ja,PKN Geref.	
Oudehorne	Heerenveen	Gereform.kerk	1924	Ja,PKN Geref.	
Sneek	Sneek	Noorderkerk	1881	Nee,	Cult. Centrum
Sneek	Sneek	Ichtuskerk	1960	Nee,	Leegstand
Sneek	Sneek	Kerk Sperkhem	1930	Ja,NAK	
Tjalleberd	Heerenveen	Doopsgezindekerk	1871	Ja, Doopsgez.	
19					

Geen officieel aangewezen gemeentelijke monumenten, maar (zonder status) voorkomend op een lijst van beeldbepalende of be houdenswaardige panden :

kerk	plaats	gemeente	bouwjaar	kerkfunctie	Bijzonderheden
Doopsgezinde kerk	Balk	Gaasterlân-Sleat	1862	Ja, Doopsgezind	
Ichtuskerk	Heeg	Wymbritseradiel	1890	Ja,	
PKN Geref.					
Sint Jozefkerk	Heeg	Wymbritseradiel	1876	Ja,RK	
Stadslaankerk	IJlst	Wymbritseradiel	1910	Ja/Nee, Geref.	Muziekverenig. Rijksmonument vanwege orgel
4					

Bijlage 4

Gesloopte kerkgebouwen

In het verleden zijn al heel wat kerkgebouwen gesloopt omdat de kerkelijke eigenaar het onderhoud niet meer kon betalen, het aantal lidmaten te ver was teruggelopen en/of het gemakkelijker/goedkoper was om op een andere locatie nieuw te bouwen. Vooral in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw is er op dit punt veel gebeurd. Met name in de groep van gereformeerde kerken, die dikwijls ingrijpend werden vernieuwd of vervangen vanwege een groeiend aantal kerkgangers en de emancipatie en zelfbewustwording van de gereformeerden in het algemeen.

Sytse ten Hoeve heeft op basis van literatuur- en archiefonderzoek vastgesteld dat er in 1648 op het vasteland van Fryslân in totaal 322 kerkdorpen waren, naast de elf steden met een of meer kerken. Sinds de Reformatie zijn er tot en met de negentiende eeuw 57 kerken afgebroken (en niet vervangen):
- op 35 plaatsen, waar een klokkenstoel op een kerkhof staat;
- op 7 plaatsen, waar een losse toren staat;
- op 6 plaatsen waar louter een kerkhof bewaard bleef;
- op 6 plaatsen waar ook het kerkhof niet bewaard bleef.
- In Harlingen de Westerkerk
- In Leeuwarden de St Vituskerk en de kerk van Nijehove.

Monumentale hervormde historische stads- en dorpskerken die in de twintigste eeuw werden afgebroken en niet op hun historische plaats vervangen werden, zijn die van:
- Engwier (1903)
- Easterwierrum (1904, nieuwbouw elders)
- Siegerswoude (1905, nieuwbouw elders)
- Opeinde (1908, nieuwbouw elders)
- Idskenhuizen (1936, nieuwbouw elders)
- Leeuwarden, Galileeërkerk (1940)
- Heerenveen, Kruiskerk (1969, nieuwbouw elders)
- Drachtstercompagnie (1972, na leegstand en brand)
- Jutrijp (1976; stond niet meer op historische plaats, maar tegenover kerkhof)
- Gorredijk (1985, nieuwbouw elders)
- Beets (1989)
- Leeuwarden, Goede Herderkerk (2003)

Na 1945 afgebroken waardevolle kerken van andere dan hervormde denominaties:

Rooms-katholiek:
- Franeker (1961, vervangen)
- Jirnsum (1965, vervangen)
- Wytgaard (1965, nieuwbouw elders)

Gereformeerd:
- Makkum (1965, nieuwbouw op dezelfde plaats)
- Anjum (1967, na brand)
- Leeuwarden, Oosterkerk (1981)
- Joure (1984, nieuwbouw elders)
- Marrum (2000)

Bijlage 5

Beknopt literatuuroverzicht

Inventarisaties kerkgebouwen

- J. Sonneveld, *Inventarisatie kerkelijke gebouwen in Nederland*, (Vrije Universiteit – Inventarisatie Kerkelijke Gebouwen in Nederland, Amsterdam, 2005).
  Zie: **http://www.hdc.vu.nl/IKGN/fb_index.html**
- Reliwiki
  Zie: **http://reliwiki.nl/index.php?title=Hoofdpagina**

Jaar van het Religieus Erfgoed 2008

- Nico Nelissen (red.), *Geloof in de toekomst. Strategisch Plan Religieus Erfgoed*, (Stichting 2008 jaar van het Religieus Erfgoed, Berne-Heeswijk, 2008).
  Zie: **www.religieuzegebouwen.nl/PUB/GelooftoekomstWEB.pdf**
- Sytse ten Hoeve, 'Friesland Kerkenland?', 'Torens, kerken en klokkenstoelen in Friesland' en 'Friese dorpen' in: *Fryslân* XIII-2 en 3 en XIV/XV-2009. (Koninklijk Fries Genootschap Leeuwarden, juli en oktober 2008 en juli 2009).
- Sytse ten Hoeve, 'Respect voorop bij aanpak kerkinterieurs', in: *Leeuwarder Courant,* 3 juni 2008 en *Tijdschrift Monumenten* 29-7 (Cuyk, 2008)

Task Force Toekomst Kerkgebouwen

- Door Jelsma, 'Hoe verder met Godshuizen in Nederland', in: Vitruvius nr. 5, (Educom, Rotterdam, oktober 2008).
- Rob Wolters, 'Deltaplan toekomst kerkgebouwen', in: *Katholiek Nieuwsblad*, ('s-Hertogenbosch, 26 januari 2007).
  Zie: **www.toekomstkerkgebouwen.nl**
- 'Bedreigde kerkgebouwen en kloosters', december 2007.
- 'Kerkgebouwen met toekomst', december 2007.
- 'Open kerken - Voorbeelden ter inspiratie', zonder datum.
- 'Beter beleid kerkgebouwen - Tips voor overheden', zonder datum.
- 'Tien-puntenplan voor toekomst kerkgebouwen'; december 2008.

Vereniging Beheerders Monumentale Kerken en Vereniging Nederlandse Gemeenten

- Lydia Jongmans, Brigitte Linskens en Arie de Groot (red.), *Handreiking Religieus Erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming (Den Haag ,2008).*

Vereniging Nederlandse Gemeenten

Diverse artikelen in VNG-magazine:

- 'Zijn veel kerkgebouwen 'vogelvrij'?', in: VNGM, 30 maart 2007
- 'Hoe zijn monumentale kerkgebouwen beter te gebruiken?', in: VNGM 8 mei 2007.
- 'Van Vollenhoven: beloon herbestemming monumenten', in: VNGM, 8 mei 2007.
- 'Tweede leven voor kerkgebouwen', in: VNGM, 11 juni 2007.
- '2008 is het Jaar van het Religieus Erfgoed', in: VNGM, 15 januari 2008.
- 'Van Vollenhoven pleit voor nationaal fonds tegen sloop van kerken', in: VNGM, 21 januari 2008).

Zie: **www.vng.nl** (trefwoorden: aanpassing kerkgebouwen).

Herbestemmen van kerkgebouwen

- Regnerus Steensma, *Kerken wat doe je er mee?*, (Bosch en Keuning, Baarn, 1981).
- Tessel Pollman, *Herbestemming van kerken. Een ontnuchterend relaas,* (Zeist, 1995).
- Caspar Dullemond (red.), *Niet onder stoelen of banken*. Over een ander gebruik van kerkgebouwen, (Boekencentrum, Den Haag, 1997).
- Gert Jan van Harst, *Monumentale kerkgebouwen, een lust voor de kerk*!, (Boekencentrum, Zoetermeer, 2000).
- Kees Doevendans en Gertjan van der Harst (red.), *Het kerkgebouw in het post-industriële landschap.*(Boekencentrum, Zoetermeer, 2004).
- Projectgroep Pilot Herbestemming Kerken in de provincie Zeeland (N. Roeterdink red.), *Historische Kerken in Zeeland*, (Middelburg, 2005).
- Harrie Maas (red.), *Toekomst voor religieuserfgoed in Noord-Brabant*, (Monumentenhuis Noord-Brabant, 2005).
- Het Oversticht, Herbestemde kerken Overijssel.
  Zie: **www.herbestemdekerkeninoverijssel.nl**
- Provinciaal Bestuur Limburg, *Beleidskader Kerken, Kloosters en ander Religieus Erfgoed*, (Maastricht, 2008).
- Fons Asselbergs, *Het kerkgebouw: Zelfbeeld en imago. Inzet voor een offensief –, rijksadviseur Cultureel Erfgoed*, (Speech, gehouden in Alkmaar op 26 april 2007).
- B. Krols, *Converted Churches*, (Allmedia, Amsterdam, 2007).
- Projectbureau Belvedère, *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties. Een inventarisatie vanaf 1970,* (Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam, 2008).
- Projectbureau Belvedère, *Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders.* (Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam, 2008).
- Peter Karstkarel, *De oude Kaart van Nederland- leegstand en herbestemming in Fryslân*, (Hûs en Hiem en Atelier Rijksbouwmeester, Leeuwarden, 2008).

Protestantse Kerk in Nederland

- Werkgroep Kerkbouw van de Protestantse Kerk in Nederland, *Manifest (her)gebruik kerkgebouwen,* juni 2007.
  Zie: **www.pkn.nl**
- Protestantse Kerk Nederland (rapportage A. van der Lingen en J. H. Uytenbogaardt), *Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk*, (PKN, Zoetermeer, 2008).
- Anne Schram, Kees Doevendans en Wim Velzen (red.), *Kansen voor Kerkgebouwen-Vragen & uitdagingen bij gebruik en herbestemming*, (Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht, 2008).
- R.M. Belder (red.), *Passie voor kerken – Documentatie voor Kerkgebouwen*, (Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer, Dordrecht, 2008).

Rooms-katholieke Kerk in Nederland

- Nederlandse bisschoppenconferentie, *Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie.* 26 september 2008.
- Zie: **www.rkk.nl**